

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**20. YÜZYILDA AZERBAIJAN'IN BAĞIMSIZLIĞA KAVUŞMASI
SÜRECİNDE SİYASAL PARTİ SİSTEMİNİN OLUŞUMU**

**Mahir HÜSEYNLİ
1320302162**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Şaban SİTEMBÖLÜKBAŞI**

ISPARTA – 2017

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Mahir Hüseyinli	
Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu yönetimi	
Tez Başlığı	Azerbaycan'da Siyasal Parti Sistemi	
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	20. Yüzyılda Azerbaycan'ın Bağımsızlığa Kavuşması Sürecinde Siyasal Parti Sisteminin Oluşması <i>Oluşumu</i>	
<p>Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Savunma Sınavında Jürimiz 05/12/2017 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için;</p> <p>☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²</p> <p>ile aşağıdaki kararı almıştır.</p> <p>☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin DÜZELTİLMESİ³ kararlaştırılmıştır. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDEDİLMESİ⁴ kararlaştırılmıştır.</p>		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Prof. Dr. Şaban SİTEMBÖLÜKBAŞI/Süleyman Demirel Üniversitesi	<i>[Signature]</i>
Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. Durmuş Gökhan TURHAN/Süleyman Demirel Üniversitesi	<i>[Signature]</i>
Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. Gökhan KALAĞAN/Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	<i>[Signature]</i>
Jüri Üyesi		
Jüri Üyesi		

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 28-(4) Tezi hakkında DÜZELTME kararı verilen öğrenci sınav tarihinden itibaren en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrenci, yeni tez konusu belirler.

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “ 20. Yüzyıldá Azerbaycan’ın Bağımsızlığına Kavuşması Sürecinde Siyasal Parti Sisteminin Oluşumu” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Mahir Hüseyinli

05/12/2017

(HÜSEYNLİ, Mahir, 20. *Yüzyılda Azerbaycan`ın Bağımsızlığa Kavuşması Sürecinde Siyasal Parti Sisteminin Oluşumu*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2017)

ÖZET

Bağımsızlığını yeniden kazanan Azerbaycan`da demokrasiye geçiş süreci önemli konulardan birini oluşturmaktadır. 70 yıllık totaliter baskıcı rejimden kurtulan ülke için bu sürecin çok sancılı geçmesi ve uzun yıllar alması kaçınılmazdır. Demokrasiye geçiş sürecinin en önemli göstergelerinden biri bireylerin siyasal yaşama katılım düzeyidir. Bu açıdan siyasi partiler çok önemli işleve sahipler. Bireylerin siyasal açıdan sosyalleşmesi, siyasal yaşama katılım oranının yükselmesi ve en önemlisi devlet-vatandaş ilişkilerinin derinleşmesi açısından siyasi partiler tartışmasız çok büyük önem taşımaktalar.

Azerbaycan`da siyasi partilerin siyasal katılım ve demokrasinin gelişimi açısından yaptıkları çalışmaların boyutu bu tez çalışmasında incelenmiştir. Ülkede faaliyette bulunan parti sisteminin tarihi gelişimi, demokrasiye geçiş aşamasına katkıları, partilerin seçimlerde aldıkları sonuçlar, halkın partilere olan güven ve desteği araştırmanın temel konularını oluşturmaktadır.

Tez çalışması kronolojik olarak 1900-2013 yıllarını kapsamaktadır.

Üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde, Çarlık ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan`da siyasal partilerin oluşum ve gelişim süreçleri kendine özgü özellikleri dikkate alınarak incelenmiştir.

Tezin ikinci bölümünde, SSCB döneminde Azerbaycan`da mevcut olan tek partili totaliter parti sisteminin (Azerbaycan Komünist Partisi`nin) siyasal uygulamaları incelenmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde, Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonraki dönemde ülkede oluşan ve günümüzde de gelişmeye devam eden siyasal parti sistemi çeşitli açılardan incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Tez çalışmasının sonuç kısmında ise elde edilen bilimsel sonuçlar ve öneriler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Siyasal Parti, Çok Partili Sistem, Tek Partili Sistem, Demokrasi, Demokratik Trasformasyon, Seçim Sistemi

(HÜSEYNLİ, Mahir, *The Formation of the Political Party System in the Process of Azerbaijan's Independence in the 20th century*, Master's dissertation, Isparta, 2017)

ABSTRACT

The transition process to the democracy in Azerbaijan, which regained its independence, contains one of the important issues. For the country that has survived the 70 year totalitarian repressive regime, it is inevitable to note that this process has been very painful and taken many years. One of the most important indicators of the democracy transition period is the participation level of individuals in political life. Political parties play a key role in this respect. They are being considered undoubtedly of great importance in terms of political socialization of individuals, increasing their participation in political life, and most importantly deepening of citizen-state relations.

The volume of the work that the political parties have done in political participation in Azerbaijan and the development of democracy has been researched in this thesis. The historical development of the party system operating in the country, the activities during the democracy transition period, the result indicators of the parties in elections, people's trust and support to the parties contains the main issues of the research.

Thesis work chronologically covers the years 1900-2013. In the first part of the thesis which consists of three chapters, the formation and development processes of political parties in Azerbaijan during the period of Tsarist and Azerbaijan People's Republic have been examined by taking into account their specific characteristics.

In the second part of the thesis, the monopolistic and totalitarian party system which existed in Azerbaijan during the period of USSR and the political practices of Azerbaijan Communist Party were examined.

In the third part of the thesis, the political party system which is formed in the country after the victory of independence of Azerbaijan and today's stable development has been examined and evaluated from various angles.

In the conclusion of the thesis study, the scientific results and suggestions obtained by the researcher are presented.

Key Words: Azerbaijan, Political Party, Multiparty System, Single-Party System, Democracy, Democratic Transformation, Election System

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	i
YEMİN METNİ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
TABLolar	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ	1
Tezin Amacı, Konusu ve İçeriği.....	2
Tezin Yöntemi	3
Tezin Kapsamı.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM SİYASAL PARTİ SİSTEMLERİ

1. SİYASAL PARTİLER.....	5
1.1. Kavram ve Mahiyeti.....	5
1.2. Siyasi Partilerin Doğuşu.....	6
1.3. Siyasal Partilerin Temel Özellikleri.....	9
1.4. Siyasal Partilerin Yapıları	11
1.5. Siyasal Partilerin İşlevleri	12
1.6. Siyasal Partilerin Tipolojisi.....	14
2. SİYASAL PARTİ SİSTEMLERİ	17
2.1. Tanımı	17
2.2. Siyasi Parti Sistemlerinin Tipolojisi	18
2.3. Demokratik Gelişimin unsuru Olarak Çok Partili Sistem.....	23

İKİNCİ BÖLÜM BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ AZERBAJYAN'DA SİYASAL PARTİ SİSTEMLERİ

1. ÇARLIK DÖNEMİNDE AZERBAJYAN'DA SİYASAL PARTİLERİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ	26
1.1. XX Yüzyılın Başlarında AzerbaJyan`ın Sosyo-Ekonomik ve Politik Durumu...26	
1.1.1. XX Yüzyılın Başlarında AzerbaJyan`ın Sosyo-Ekonomik Durumu	26
1.1.2. XX. Yüzyılın Başlarında AzerbaJyan`ın Politik Durumu	31
1.2. Çarlık Döneminde AzerbaJyan`ın Parti Sistemi.....	33
1.2.1. AzerbaJyan`da İlk Siyasal Partilerin Oluşumu.....	33
1.2.2. Çarlık Yönetiminin Yıkılma Aşamasında Bakü`de Partilerarası İktidar Mücadelesi	37
2. AZERBAJYAN HALK CUMHURİYETİ`NİN ÇOK PARTİLİ SİSTEMİ.....	41
2.1. AzerbaJyan Halk Cumhuriyeti`nin Kurulması Süreci ve Osmanlı Devleti`nin Katkıları.....	42
2.2. AzerbaJyan Halk Cumhuriyeti Döneminde Çok Partili Sistemde Koalisyon Denemeleri ve Sonuçları	46
2.3. AzerbaJyan Halk Cumhuriyeti`nin Bolşevik Rusya Tarafından İşgali.....	59

3. SOVYET DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'IN SİYASAL PARTİ SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ	61
3.1. Çok Partili Sistemden Tek Partili Sisteme Geçiş	61
3.2. Sosyalist Azerbaycan'da Komünist Partisi'nin Totaliter Uygulamaları	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM BAĞIMSIZLIK SONRASI (1991) AZERBAYCAN'IN SİYASAL PARTİ SİSTEMİ

1. GEÇİŞ DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA DEMOKRATİK YAPILANMA.....	70
1.1. Sovyetler Birliği'nin Dağılması ve Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Kazanması ..	70
1.2. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'ın Demokrasiye Geçiş Sürecinin Özellikleri ..	73
2. AZERBAYCAN'DA SİYASAL PARTİLERİN OLUŞUMU	77
2.1. Sovyet Sonrası Ülkelerinde Çok Partili Sisteme Geçişin Özellikleri	77
2.2. Tek Parti Sistemin Çöküşü ve Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan'da Siyasal Partilerin Kurulması	80
2.3. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'ın Parti Sisteminin Özellikleri	82
3. AZERBAYCAN'DA MEVCUT SİYASAL PARTİ SİSTEMİNİN HUKUKİ VE POLİTİK ÖZELLİKLERİ.....	93
3.1. Azerbaycan'da Mevcut Siyasal Parti Sisteminin Hukuki Özellikleri	93
3.1.1. Siyasal Partilerin Kurulmasının Hukuki Temelleri.....	94
3.1.2. Partilerin Mali Yapıları	95
3.2. Azerbaycan'da Uygulanan Siyasal Parti Sisteminin Politik Özellikleri	98
3.2.1. Parti Yönetimi ve Örgütsel Yapı.....	99
3.2.2. Parti İçi Demokrasi ve Liderlik.....	100
3.2.3. Partilerin Toplumsal Tabanları ve İdeolojik Özellikleri	102
SONUÇ.....	107
KAYNAKLAR	110
ÖZGEÇMİŞ.....	119

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ACDA	: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi
ACDSPIHA	: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Arşivi
ACMMA	: Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclis Arşivi
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AHP	: Azerbaycan Halk Cebhesi Partisi
AK(b)P	: Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi
ALP	: Azerbaycan Liberal Partisi
AMİP	: Azerbaycan Milli İstiklal Partisi
ANAP	: Ana Vatan Partisi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
DYP	: Doğru Yol Partisi
f.	: fon
l.	: liste
ÖZAKOM	: Özel Güney Kafkasya Komitesi
RK(b)P	: Rusya Komünist (bolşevik) Partisi
RSFSC	: Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti
s.	: sayfa
SAM	: Stratejik Araştırma Merkezi
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluşları
TDFC	: Transkafkasya Demokratik Federe Cumhuriyeti
v.	: varaka
YAP	: Yeni Azerbaycan Partisi

TABLÖLAR

Tablo 1. 1901-1940 yıllarında ABD`de, Rusya`da ve Azerbaycan`da Petrol Üretimi ...	30
Tablo 2. Azerbaycan`da 2010 ve 2015 Genel Seçimleri Sonuçları	85

ÖNSÖZ

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından bugüne kadar geçen 25 yılı aşkın sürede demokratik devletin temellerinin atılması yönünde ciddi adımlar atmıştır. Bu süreçte toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel ve manevi yaşamın tüm alanlarında önemli değişimler gözlenlenmiştir. Sovyet döneminde oluşmuş siyasal, ekonomik ve toplumsal değerler hem biçim hem de içerik bakımından yenilenmekte, yeni toplumsal yaşam gereksinimlerine uyumlu maddi ve manevi değişimler kendine yer bulmaktadır.

Yeni dönemde Azerbaycan`da yaşanan değişim sürecinin küresel gelişmelerden bağımsız olduğunu söylemek doğru olmadığı gibi, söz konusu sürecin kendine has özelliklerinin bulunmadığını söylemek de doğru olmayacaktır. Azerbaycan`da demokrasiye geçiş ve demokratik gelişim sürecinin kendine özgü yansımaları, karakteristik özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikleri bağımsızlıktan sonra ülkede oluşan ve gelişmekte olan siyasal parti sisteminin incelenmesi sırasında da görmek mümkündür. İlk başta bir hususun altını çizmekte fayda var, Azerbaycan çok partili bir siyasi parti sistemine sahiptir ve çok partili sistemin gelişimi uzun yılların deneyimini gerektirecektir. Bu husus sadece Azerbaycan`a özgü bir durum değil, tüm Post- Sovyet ülkelerinde gözlemlenmekte olan temel hususlardan biridir.

Azerbaycan`da siyasi partilerin araştırılması önemli bir mesele olmuş, hatta bazı siyasiler partilerin kurulması ve faaliyetini ülkenin bağımsızlığı ile eşdeğer kabul etmişler. Fakat bir hususun dikkate alınması da önemlidir, partilerin sayısal olarak fazla olması çok partili sistem anlamına gelmemektedir. Partilerin siyasal ve toplumsal işlevleri demokrasi açısından son derece önemlidir. Partiler söz konusu toplumsal işlevlerini gerçekleştirdikleri zaman çok partili sistemin, daha da önemlisi demokrasinin gelişiminden bahsetmek mümkündür.

Bu tez çalışmasında yukarıdaki hususlar ışığında Azerbaycan`ın siyasal parti sisteminin oluşumu ve gelişimi incelenmiş, sistemin kendine özgü özellikleri, gelişim kanalları, hukuki ve siyasi süreçler dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Azerbaycan`ın siyasal yaşamında siyasal parti sisteminin yerinin ve rolünün araştırılması açısından önem taşıyan tez çalışmasının teorik çerçevesinin oluşturulması, kaynakların elde edilmesi ve yazımı aşamasında verdiği destek ve gösterdiği yardımlardan dolayı tez danışmanım Prof. Dr. Şaban SİTEMBÖLÜKBAŞI Hocam`a teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Araştırma konusunu Azerbaycan`da mevcut siyasal parti sistemi, onun oluşum, gelişim süreci ve politik özellikleri oluşturmaktadır. Azerbaycan`da mevcut olan siyasal parti sisteminin oluşum sürecinin başlaması bağımsızlık mücadelesi yolunda milli hareketin ortaya çıkması ile aynı tarihe, yani 1980`li yılların ikinci yarısına rastlamaktadır. Bu tarihten itibaren ülkede çok sayıda siyasal parti ve hareketin ortaya çıkması Azerbaycan`ın yeni dönemde tek partinin egemen olduğu totaliter parti sisteminden demokratik bir siyasal parti sistemine geçiş süreci yaşayacağını habercisi olmuştur.

Azerbaycan`ın siyasal parti sisteminin mahiyetinin araştırılması birkaç yönden önem taşımaktadır. Azerbaycan, demokratik siyasal sisteme geçişi hedef seçmiş bir devlet olarak, yeni siyasal sistemin özelliklerini, olumlu ve olumsuz etkilerini hissetmiştir. Bu açıdan, Azerbaycan için yeni olan çok partili sistemin özelliklerinin bilinmesi, bu sistemin geliştirilmesi açısından önem arz etmektedir.

Azerbaycan`da şu an yürürlükte olan parti sistemi, parlamentoda milletvekili kontenjanının büyük çoğunluğunu kazanmak için eşit şanslara sahip olan çok sayıda partinin bulunduğu siyasal parti sistemi olarak değerlendirilmektedir. Çok sayıda partinin mevcut olduğu Azerbaycan`da mevcut parti sistemi teorik ve hukuki açıdan tüm partilerin siyasi süreçlere katılımı için gereken olanakları sağlamaktadır.

Tez çalışmasında üzerinde durulan bir diğer önemli husus “çok partili sistem” kavramı ile “çok partililik” kavramının içerik ve anlam olarak farklılıklarının Azerbaycan`ın parti sistemi ekseninde ortaya konulmasıdır. Azerbaycan`ın siyasal parti sisteminin araştırılmasını önemli kılan bir diğer husus, ülkede uzun süren totaliter Sovyet sisteminin yaşadığı gerçeğidir. Toplumsal yapının tüm kademelerinde olduğu gibi, siyasal sistem ve onun unsurlarında bu dönemin etkilerinin hala güçlü olduğu açıkça kendini belli etmektedir. Sovyet döneminin günümüz parti sistemine yansımaları araştırmamızın önemli yönlerinden birini oluşturmaktadır.

Tez çalışmasının önemini artıran bir diğer nokta da, Avrupa kurumlarına uyum sağlamaya çalışan Azerbaycan`da siyasal parti sisteminin oluşum sürecinin siyasal partilerin seçim deneyimleri kapsamında ele alınması zorunluluğudur. Çünkü seçimler

demokratik ve katılımcı siyasal parti sisteminin oluşumu ve sağlıklı çalışmasının temel mekanizmalarından birini oluşturmaktadır.

Tezin Amacı, Konusu ve İçeriği

Tezin amacı Azerbaycan`da mevcut siyasal parti sisteminin oluşum ve gelişiminin siyasal dinamiklerini incelemektir. Tez çalışmasının önceden belirlenen amaca ulaşması için aşağıda belirlenen çalışmalar yapılmıştır:

A. Parti sistemi kavramı ve onun çeşitleri araştırılmış, işlevleri ve toplumların demokratik gelişiminde, siyasi pluralizmin oluşumunda rolü incelenmiştir;

B. Post-Sovyet bölgesinde demokratik geleneklerin oluşması ve çok partili sisteme geçişin kendine özgü özellikleri ve zorlukları araştırılmıştır;

C. Azerbaycan`da mevcut çok partili sistemin tarihi kökleri araştırılmıştır;

D. Azerbaycan`da siyasal partilerin oluşum sürecinin aşamaları ve kendine has özelliklerini belirleyen araştırmalar yapılmıştır;

E. Azerbaycan`da mevcut olan siyasal partilerin ideoloji yapıları incelenmiş ve söz konusu partilerin ideolojik farklılıkları ortaya konulmuştur;

F. Günümüzde Azerbaycan`da çok partili sistemin gelişimi ve siyasal partilerin ideolojik yönünü belirlemek;

G. Azerbaycan`ın siyasal parti sisteminin oluşumu ve gelişimi, toplumun siyasal yaşamına etkileri çeşitli açılardan incelenmiştir;

H. Araştırmada, Azerbaycan`ın siyasal parti sistemini oluşturan siyasal partilerin tipolojisi ideolojik, hukuki, işlevsellik ve liderlik açısından tespit edilmiştir;

I. Azerbaycan`da mevcut parti sisteminin oluşum süreci siyasal partilerin seçim deneyimleri ekseninde araştırılmıştır;

İ. Azerbaycan`ın siyasal parti sisteminin demokratik gelişimi ve Avrupa Birliği ile ilişkilere etkileri incelenmiştir;

J. Azerbaycan`da yürürlükte olan çok partili sistemin ülkenin toplumsal gelişimine etkisinin olumlu ve olumsuz yönleri araştırılmıştır.

Tez çalışmasında ulaşılan bilimsel sonuçlar Azerbaycan`nın siyasal parti sisteminin kendine has özelliklerinin öğrenilmesinde, siyasal partilerin faaliyetinde mevcut olan eksikliklerin giderilmesinde yararlı kaynaklar arasında yer alacaktır. Bunun yanı sıra, günümüzde Azerbaycan`da yaşanan siyasal gelişmelerin öğrenilmesi açısından

da yararlı bilimsel kaynak olacaktır. Tez çalışmasından Azerbaycan`ın siyasal yaşamını, seçim süreçlerini öğrenmek isteyen araştırmacılar için de faydalı olacaktır.

Tezin Yöntemi

Tez çalışmasında bilimsel araştırma yöntemlerinden tarihsel yöntem, arşiv araştırması ve tanıtıcı araştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. Tarihsel araştırmalar, toplumsal olayların geçmişteki durumunu araştırmaya yönelik çalışmalardır. Yazılı belgeler ve kalıntılar üzerinde yürütülür. Dönemin dokümanları dikkatlice okunarak ya da o zamanlarda yaşamış kişilerle görüşmeler yapılarak odaklanılan problemle ilgili cevap aranır. Arşiv araştırması, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Sosyal bilimlerde, özellikle tarih biliminde söz konusu araştırma çok sık kullanılmaktadır.

Tanıtıcı araştırma yönteminin genel amacı belirli bir araştırma objesinin ilgi duyulan özelliklerini bulmaktır. Özellikle toplumsal olayların incelenmesinde kullanılan bu yöntemin ana amacı, amaçlanan özelliğin doğru olarak ölçülmesi ve gerçek niteliklerinin ortaya konmasıdır. Bazen, anakütlenin birden fazla özelliği arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde de kullanılan tanıtıcı araştırmaların asıl amacı değişik veri toplama yöntemlerinin yardımı ile anakütlenin özelliklerinin bulunmasıdır. Toplumsal ve sosyal bilimlerde özel yeri olan tanıtıcı araştırma türleri vardır. Bunlar monografi, tarihsel araştırmalar ve istatistiksel araştırmalardır.

Veri toplama tekniği olarak hazır bilgilerden yararlanılmıştır. Bu bağlamda özellikle siyasal parti ve parti sistemleri ile bağlı yabancı ve yerel kitaplardan ve makalelerden, Azerbaycan`ın önceki Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev`in konu ile ilgili düşüncelerinden, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev`in ülkede demokrasi, siyasi pluralizm ve çok partili sistemin oluşumunun önemini yansıtan düşünce ve mülahazalarından, Prof. Dr. Ramiz Mehdiyev`in siyasal sistem ve partilerle ilgili düşüncelerinin bulunduğu eserlerinden, siyasi partilerin kurulması ve faaliyeti ile ilgili hukuki düzenlemelerden yararlanılmıştır.

Tezin Kapsamı

Tez çalışmasında Azerbaycan`ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından sonraki dönem daha geniş bir biçimde araştırılmıştır. Fakat, konunun daha iyi anlaşılması

açısından Azerbaycan`da ilk siyasal partilerin kurulduğu 1905 yılından, totaliter tek partili sistemin sona erdiği 1991 yılına kadar devam eden tarihi süreç de araştırma kapsamına dahil edilmiş ve incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SIYASAL PARTİ SİSTEMLERİ

Bu bölümde, siyasi parti kavramı ve mahiyeti, siyasi partilerin demokrasiler açısından önemi ve işlevleri, siyasi partilerin tipolojisi geniş bir biçimde incelenmiş, siyasi parti sistemlerinin oluşumu, özellikleri, demokrasi açısından önemi ele alınmış, siyasi parti sistemlerinin tipolojisi verilmiştir.

1. SİYASAL PARTİLER

Siyasi partiler toplumun en fazla siyasallaşmış örgütüdür ve temel amacı iktidarı elde etmek ve korumak, toplumla devlet arasında doğrudan ve karşılıklı ilişkilerin kurulmasını sağlamak partilerin temel amaçlarıdır. Öncelikle siyasi parti sisteminin unsuru olan siyasi partilerin tanımı, demokrasi açısından önemi, toplumsal işlevleri ve tipolojisini inceleyelim.

1.1. Kavram ve Mahiyeti

Demokrasinin incelenmesi esnasında karşımıza çıkan önemli yapılardan biri siyasal partilerdir. Siyasal partiler sivil toplum ile devletin arasındaki ilişkinin kurulmasında önemli bir işleve sahiptir.

“Parti” Latince “partis” kelimesinden alınmış, “hisse”, “grup” anlamına gelmektedir.¹ Siyasal parti, halkın belirli bir kesiminin çıkarlarını yansıtan ve iktidarı elde etmekle çıkarının gerçekleşmesini kendisinin temel amacı sayan bireylerin, ortak değerleri ve ideallerini yansıtan bir örgüttür. Partiler toplumun en fazla siyasallaşmış örgütüdür ve temel amacı iktidarı ele geçirmek ve korumak, toplumla devlet arasında doğrudan ve dolaylı ilişkilerin kurulmasını sağlamaktır.²

Literatürde siyasal partilerin çeşitli tipolojisi bulunmaktadır. Örneğin, C.Sartori partileri “seçimlere aktif olarak katılan ve kendi adaylarını devlet yönetimine getirmek olanağına sahip olan siyasi gruplaşma olarak” karakterize etmektedir.³ S. Noyman siyasi partileri halkın desteği için yarışanların örgütü olarak görmektedir. Böylece, siyasi parti

¹ H.İbrahimli, **Siyaset Bilimi**, Kanun Yayınları, Bakü, 2010, s.134.

² V.V.Meytus, V.Y.Meytus, **Politiçeskaya Partiya: Strategiya i Upravlenie**, Nika, Elga-Tsentr, Kiev, 2004, s. 404.

³ E.Xeyvud, **Politologiya**, Per.s. ang. Moskva, 2005.

yasayla belirlenen sınırlar içinde kalmak koşuluyla, parti üyelerinin büyük çoğunluğunun ve partiyi destekleyenlerin kabul ettiği genel ilkeler ve amaçlara uygun olarak, siyasi iktidarın elde edilmesi, kontrol edilmesine yönelik, kendi faaliyetini açık beyan eden ve uygulayan sivil toplum örgütünün belirli bir çeşididir.⁴

1.2. Siyasi Partilerin Doğuşu

Kıta Avrupa siyaset bilimcileri genel bir kanı olarak partilerin vatandaşlara seçme hakkının tanınması ile aynı dönemde oluştuğunu savunmaktalar. Söz konusu bilim adamlarının düşüncesine göre, Fransa Burjuva Devrimi zamanı oluşan “kulüpler”, örgütler ve siyasi gruplaşmalar şimdiki partilerin ilk örnekleri olmuştur. Bu kanıdan hareketle M. Duverger çağdaş siyasi partilerin oluşumunun Batı demokrasisinin gelişimi ile başladığını savunmaktadır. Siyaset biliminde daha yaygın olan İngiliz-Amerikan kuramcılarına göre ise partilerin oluşum süreçleri 18. yüzyıldan başlamaktadır.⁵ XIX. yüzyılın başlarında Patterson partilerin sağlam bir rekabet ortamı oluşturduğunu ve toplumun kalkınmasına katkı sağladığı düşünmüştür. Patterson, “fraksiyon” terimine karşı çıkarak, toplumun gelişiminin doğal sonucu olan partileri doğru bir terimle isimlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶

Böylece XIX. yüzyıldan itibaren, siyasi partilerin oluşumu ve tarihi gelişimi konuları ile bağlı araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Max Weber siyasi partileri, modern demokrasinin oy verme olanağına kavuşturduğu büyük halk yığınlarını etkilemek ve örgütlendirmek amacı ile girişilen çabaların sonucu olarak görmektedir. Weber`e göre, siyasi partiler gelişim olarak üç aşamadan geçmişler:

- A. Aristokratik gruplaşmalar;
- B. Siyasi kulüpler;
- C. Kitlesele partiler.⁷

Birinci aşama, XVI-XVII. yüzyılları kapsamaktadır. Bu aşamada partiler az sayıda elitlerden oluşmakta ve aristokratik grup şeklinde çalışmaktaydı. Batı Avrupa`nın

⁴ İbrahimli, a.g.e., s.134.

⁵ İbrahimli, a.g.e., s.135.

⁶ A. Ahmedov, H. Şiraliyev, **Siyaset Bilimi**, Bakü, Tabib Yayınları, 1997, s. 197.

⁷ Ahmedov, Şiraliyev, a.g.e, s. 196.

ve Amerika'nın ilk burjuva devletlerinin siyasi sistemlerinde, aristokratiya ile burjuvazi arasında mücadele döneminin karakteristik özelliklerini taşımıştır.⁸

İkinci aşama, XVIII-XIX. yüzyılları kapsıyor. Bu dönemde partiler sadece siyaseti etkilemekle yetinmeyerek, toplumsal yaşamın diğer önemli sorunlarına da dikkat çekmiş, insanları aktif siyasi faaliyete yönlendiren siyasi kulüpler olarak etkinliklerini artırmaya çalışmışlar. Bu tür partilerin toplumsal tabanları daha genişti ve üyeleri arasında siyasi mücadeleye atılmış burjuvazinin temsilcileri ile, şehirlerin orta sınıflarının temsilcileri mevcuttu.⁹

Üçüncü aşama, XX-XXI. yüzyılları kapsamaktadır ve bu dönemde siyasi partiler – ideolojik doktrinlere ve gelişmiş örgütsel yapılara sahipler. Söz konusu özelliklere sahip ilk siyasi parti 1861'de İngiltere'de kurulmuş Liberal Parti'dir. 1863 yılında ise Almanya'da F. Lassal'ın "Alman İşçi Birliği" adlı kitlesel işçi partisi kurulmuştur. Bu tarihten itibaren Avrupa'nın değişik ülkelerinde siyasi partiler kurulmuş ve siyasi iktidar uğrunda mücadeleye katılmışlardır.¹⁰

Tarihi bakımdan ABD'de ve Avrupa'da partiler aşağı yukarı aynı yıllarda oluşmuştur. Fakat aynı tarihi dönemde oluşmalarına rağmen, kendine özgü özellikler taşıdıkları için farklı yönleri de bulunmaktadır. Bu açıdan siyaset biliminde Avrupa ve Amerikan tipli partilerin mevcudiyetinden bahsedilmektedir.

Azerbaycan'da ise siyasi partilerin oluşum süreci XX. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Bu tarihte Rusya'da derinleşen ekonomik kriz ülke genelinde halkın Çar yönetimine karşı özgürlük mücadelesinin başlamasına neden olmuş, bu süreç Azerbaycan'da da siyasi parti ve örgütlerin oluşumuna neden olmuştur.¹¹

Partilerin oluşumundan bahsederken, altı çizilmesi gereken konulardan biri oluşum açısından bazı partilerin yasal yolla oluştuğu, bir kısmının ise yasal parti olarak kurulmadığıdır. Partilerin oluşum aşamasında sosyo-politik ortamın özellikleri dikkate alındığında bazı partilerin olağan durumlarda evrim yoluyla, bazı partiler ise olağanüstü durumlarda, devrim yoluyla oluştuğu görülmektedir. Komünist partiler genel olarak,

⁸ M. İskenderzade, **Siyaset Biliminin Esasları**, Bakü, Elm, 2012, s.106-107.

⁹ İbrahimli, a.g.e., s.135.

¹⁰ Ahmedov, Şiraliyev, a.g.e., s. 197.

¹¹ Eldar Azizov, **Difai**, Bakü, 2009, s.6-7.

sosyal demokrat partilerin kalıntılarında veya yasa dışı marjinal siyasi gruplardan oluşmaktadır.¹²

Bilimsel kaynaklar ve araştırmalar günümüzde siyasi partilerin oluşumunun aşağıdaki yöntemlerden birine göre gerçekleştiğini göstermektedir:¹³

I. Siyasi partilerin ideolojik ve diğer ilkeler ışığında belirli grup tarafından oluşturulması. Bunlar da kendi içinde üçe ayrılır:

1. Kurulduğu andan parlamento katılmayı başaran partiler. Bu halde parlamento veya diğer seçimle oluşturulan kurumların temsilcileri teşebbüs grubu oluşturarak yukarıdan aşağıya siyasi partiyi oluştururlar. Partinin diğer birimleri ise sonradan oluşturulur.

2. İdeolojik altyapı ile aşağıdan kurulan partiler. Bu halde belirli ideolojik ilkeler ışığında önce kurucu heyet, daha sonra ise partinin aşağıdan başlayarak tüm birimleri oluşturulmakta. Söz konusu partilerin kendine özgü üç oluşma yöntemi mevcuttur:

- A. Genel demokratik değerlere dayalı partilerin oluşması;
- B. İşçi hareketi sonucunda oluşan komünist ve sosyalist partiler;
- C. Dini değerler zemininde oluşan partiler. Genel olarak Hristiyan ülkelerde Hristiyan-demokrat, İslam ülkelerinde ise İslam partilerini bu tür oluşumlara örnek gösterilebilir.

3. Ulusal kurtuluş hareketleri sonucunda oluşan partiler. Örneğin, Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde Azerbaycan'da kurulan Azerbaycan Halk Cephesi. Önce halkın özgürlük hareketi olarak ortaya çıkan bu tür partiler devletin bağımsızlığı ve egemenliği uğrunda mücadele sırasında doğmaktadır. Temel amaç devletin bağımsızlığı olan bu tür partilerde, bağımsızlıktan sonra ideolojik bölünmeler kaçınılmaz olmaktadır.

II. Lider partileri. Toplumda büyük nüfuza sahip olan bir liderin öne sürdüğü ideolojik yön ve ilkeler üzerinde kurulan siyasi partiler. Lider partiler genel olarak ülkenin kriz dönemlerinde ortaya çıkmaktadır. Söz konusu oluşum biçimine Fransa'da 1956 yılında General de Goll'un etrafında oluşmuş "Cumhuriyet Uğrunda Demokratlar Birliği" örnek gösterilebilir. Ayrıca, Azerbaycan'da Yeni Azerbaycan Partisi bu tür oluşuma örnek gösterilebilir. Son dönemde Azerbaycan'da kurulan kliyental partilerin en bariz örneği Haydar Aliyev'in adı ile bağlı olan Yeni Azerbaycan Partisi (YAP)'tir.

¹² T. Allahyarova, F. Memmedov, **Azerbaycan'da Siyasi Partiler: Seçimden Seçime**, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'na Tabi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Bakü, 2010, s.7.

¹³ Ahmedov, Şireliyev, a.g.e., s.197.

Siyasi partiler, ilk partilerin kurulduğu XIX. yüzyılın ikinci yarısından günümüze geçen 150 yılı aşkın zaman dilimine rağmen, dünyanın siyasi görünümünün ayrılmaz ve önemli unsuru olma özelliğini hala kaybetmemiştir. Günümüzde hemen hemen dünyanın tüm ülkelerinde bir veya daha fazla siyasi parti bulunmaktadır. Fakat hala siyasal partilerin oluşum süreçleri sona ermemiş, yeni partiler siyasi mücadele sürecine katılmaktadırlar.

1.3. Siyasal Partilerin Temel Özellikleri

Siyasi parti kavramını tanımlamaya çalışmış ilk düşünür XIX. yüzyılda yaşamış İngiliz bilim adamı Byork olmuştur. Byork'a göre, parti, genel ilkeler ışığında ve ortak çabalarla milli çıkarları gerçekleştirmek için birleşen insan topluluğudur. B.Konstan şöyle yazıyordu: “parti aynı siyasi doktrinlerin peşinden giden insan topluluğudur”.¹⁴

Amerikan siyaset bilimci Joseph la Palombara ve Myron Weiner siyasi partilerin tanımını verirken onun unsurlarını sıralamaktalar:¹⁵

- A. Herhangi parti her şeyden önce belli bir ideolojinin veya topluma bakışın taşıyıcısıdır.
- B. Parti siyasetin farklı düzeylerinde insanların yeteri kadar uzun süreli birliği, yani örgütüdür. Bu anlamda, parti, küçük siyasi gruptan farklı bir insan birliğidir, milli, bölgesel, yerel, bazen uluslararası ölçekte bir örgüttür.
- C. Partinin amacı, iktidara gelmek ve iktidarda kalmaktır.
- D. Tüm partiler seçmeni, yani halkı kendi tarafına çekmeye çalışmakta, bu anlamda partiler kilseyi hatırlatmaktadır.

Diğer kitle örgütleri ile kıyaslandığında, siyasi partiler resmi örgütsel yapısının, belirli ideoloji çerçevesinde ortak hareket planının, toplumun politik yaşamına katılmaya olanak sağlayan belirli statüsünün, devlette kendine özgü yeri, özel yasal statüsü, belirli sosyal-sınıfsal konumunun ve toplumsal tabanının mevcut olması ile öne çıkmaktalar.

Joseph la Palombara ve Myron Weiner siyasi partinin şöyle bir özelliğini öne çıkarmakta: “parti – zaman bakımından faaliyetini aralıksız sürdüren örgüt olup, halkın desteği ile yönetime gelmek ve yönetimde kalmak için önlemler alan insan grubudur”.

¹⁴ Ahmedov, Şiraliyev, a.g.e., s. 199.

¹⁵ J. la Palombara, M. Weiner, “The Origin and Development of Political Parties”, **Political Parties and Political Development**, (edt. J. la Palombara, M. Weiner), Princeton University Press, Princeton, 1966, s.3-4.

Siyasi partilerin temel özellikleri şunlardır:¹⁶

- A. Toplumsal bir tabanın mevcut olması;
- B. Kayıt altına alınmış üyeler;
- C. Parti yönetimi ve yerel parti teşkilatlarını birleştiren iç örgütsel yapının varlığı;
- D. Üyelerin ve sempatanların kendi amaç ve taleplerinin savunulması için seferber edebileceği olanakların bulunması;
- E. Partiyi ulusal, bölgesel ve yerel düzeyde temsil edecek siyasi liderler grubu;
- F. Partinin programında ve seçim öncesi propoganda çalışmalarında parti ideolojisinin ve siyasi çizgisinin yansıtılması;
- G. Tüzük ile düzenlenen davranış normları;
- H. Kendine özgü mali ve maddi olanaklar.

Siyasi partiler yurttaşların oluşturdukları diğer örgütlerden, üyelerinin siyasi çıkarlarını dile getirmesi, koruması, faaliyetlerinin iktidarın elde edilmesine, kontrol edilmesine ve yönetimine yönelmesi ile farklılık arz etmektedir. Diğer bir deyişle, siyasi partiler diğer toplumsal yapılardan, temel olarak, hakimiyet iddiasını açıkça beyan etmesi ile ayrılmakta ve bu yönde çalışmaktadır. Siyasi partilerin amaçları, ilkeleri, liderleri bellidir, üzerlerinde toplumsal denetim söz konusudur ve çalışmaları şeffaftır. Siyasi partilerin büyük çoğunluğu siyasi iktidara gelmeyin yasal olmayan yollarını makbul saymamakta, siyasi mücadelenin açık ve demokratik yöntemlerle yapılmasına öncelik vermekteler. Fakat farklı düşüncede olan ve yasal olmayan yollarla hareket etmeyi de tercih eden partiler yok değil. Örneğin, Azerbaycan`da halen kayıt altına alınmayan veya kapatılan partiler mevcuttur. Örneğin, Azerbaycan İslam Partisi`nin faaliyeti yasaklanmıştır. Azerbaycan`da siyasal yaşamda aktif olarak bulunmayan partilerin, seçimlere katılmayan partilerin kaydının iptal edilmesi yönünde ülke parlamentosunda yasal düzenlemelerin yapılması yönünde çalışmalar devam etmektedir. Yasal düzenlemenin mecliste onaylanarak yürürlüğe girmesi durumunda, söz konusu düzenlemeden çeşitli nedenlerle etkilenecek partilerin sayısı 35 kadardır.¹⁷

¹⁶ İbrahimli, a.g.e., s.135-136.

¹⁷ "Azerbaycan`da Bu Partiler Kapatılacak", <http://kanal24.az/?m=xeber&id=9540>, 08 Haziran 2017.

Siyasi partilerin faaliyeti yasayla düzenlenmektedir. Partilerin statülerini, kayıt altına alınmalarını, işlevlerini, mali kaynaklarını, seçimlere katılımını, parlamento çalışmalarının sınırlarını belirleyen yasal düzenlemeler dünyanın bütün ülkelerinde mevcuttur. Siyasi partilerin seçimlere katılımı konusu ülkeden ülkeye farklılık taşımaktadır. Genel olarak, siyasi partilerin tesis edilmesi, çalışmaları, mali yapıları her ülkede farklı düzenlenmektedir.

1.4. Siyasal Partilerin Yapıları

Toplumların siyasal yaşamında devletin dışında diğer önemli örgütler de bulunuyor: siyasi partiler, siyasal örgütler, siyasal hareketler, baskı grupları vs. Söz konusu örgütler içinde siyasi partiler ve hareketler devletin dışında siyasal sistemde bulunan en önemli insan birlikleridir.

Siyasi parti kuramında önemli konulardan biri parti içi yapının belirlenmesidir. Uygulamada parti içi yapıya dışarıdan müdahale edilmemesi, siyasi partilerin özgürce çalışmasına ve parti içi demokrasinin gelişimine katkı sağlıyor. Herbir siyasi partinin kendine has gelişim çizgisi bulunuyor olmakla birlikte, iç mekanizmasında ve yapıların oluşumunda benzerlikler de bulunmaktadır. İspanyol siyaset bilimci L. S. Sanisteban`a göre: “siyasi partilerin genel olarak aşağıda sıralanan öğelerden oluşan iç yapısı bulunmakta:¹⁸

- A. Liderlik rolünü üstlenen lider;
- B. Liderlik makamının emr ve kararlarını uygulayan ve süreklilik arz eden bürokratik yapı;
- C. Bürokrasiye katılmadan parti çalışmalarında aktif olarak yer alan üyeler mevcuttur;
- D. Parti çalışmalarına çok az katılan pasif üyeler mevcuttur;
- E. Partiye sempati duyan, fakat partinin hiçbir çalışmasına katılmayan vatandaşlar mevcuttur.

Geleneksel yaklaşımda partilerin seçimlerde zafer kazanmakla siyasal iktidara can atması veya siyasal iktidarı elde etmeye çalışan örgütler olarak kabul görmesi partilerin mahiyetini tam olarak anlamaya engel oluşturmakta, bunun nedeni ise seçim çalışmalarının dışında partilerin farklı toplumsal işlevlere de sahip olmasıdır. Bu durum siyasi partilere farklı yaklaşımların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Söz konusu

¹⁸ L.S. Sanisteban, **Siyaset Biliminin Esasları**, Çev: H. Baratlı, Bakü, Elm Yayınları, 1994, s.37.

yaklaşımında partilerin yapısal özellikleri ağırlıklı olarak incelenmektedir. Yapısal yaklaşıma göre, “parti denildiği zaman, kendine özgü yapısı bulunan insan birliği anlaşılmalıdır”. Aynı zamanda partiler siyasi arenada parti liderlerini kendi tabanı ile yönetim merkezlerinde birleştiren, iç örgütsel yapısı bulunan ve devletin yönetimini elde etmek için faaliyette bulunan göreceli olarak güçlü, uzun vadeli kurumlar olarak değerlendirilmektedir.

Yapısal açıdan partileri tanımlayan Palombara ve Winner daha ziyade partinin kendine has özelliklerini öne çıkarmaktadırlar. Söz konusu özellikler şunlardır: ¹⁹

- A. örgütsel yapı olarak siyasi partinin süreklilik arz etmesi;
- B. yerel teşkilatlar ile genel merkez arasında sürekli ilişkileri belirleyen ve sağlayan örgütsel yapı;
- C. parti yönetiminin yalnız hükümeti etkilemek değil, aynı zamanda yerel ve ulusal düzeyde yönetimi elde etmek ve elde olunan iktidarı korumak, tek başına veya koalisyonlar şeklinde kararlar kabul etmeye doğru yönelmiş bilinçli, kararlı çalışma;
- D. parti yönetiminin kendi üyelerine ve tabanına yardım etmesi;
- E. halk kitlelerine, onların sorunlarını çözmeye yardım etmek ve bu yönde çalışmalar yürütmek;

Amerikan siyaset bilimci S. Lipset ise çağdaş demokrasilerde partilerin niteliğinin tabakalaşma ve kültürel değerlerle doğrudan bağlantılı olduğunu savunuyor. Birinci tipin prototipi sınıfsal tabana dayalı partiler, ikinci tipin örneği ise dini özellikteki partilerdir.²⁰

1.5. Siyasal Partilerin İşlevleri

Partinin toplumdaki konumu, varlık nedeni öncelikle işlevlerinde kendini belli etmektedir. Palombara ve Weiner’e göre siyasi partiler, siyasal sistemlerde farklı sosyal, siyasi ve ekonomik yönleriyle çeşitli işlevleri yerine getirmek amacı ile ortaya çıkmaktalar.²¹

Siyasi partiler, iktidar ile halk arasında adeta köprü işlevi görmekte. Partinin en önemli işlevi toplumda iktidarı ele geçirmede önemli bir mekanizma olarak yaptığı

¹⁹ La Palombara, Weiner, a.g.e., s.223.

²⁰ S.M. Lipset, **Political Man: The Social Bases of Politics**, Garden City, NY: Doubleday, 1960, p.161.

²¹ La Palombara, Weiner, a.g.e., s.42.

çalışmalarıdır. Diğer örgütlerden farklı olarak, kendisini oluşturanların çıkarlarını her şeyden önce iktidarı ele geçirmek veya siyasal yönetime katılmak yoluyla gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Partilerin önemli işlevlerinden bir diğeri toplumsal kalkınmanın amaçlarını belirlemek, siyasi gelişimin stratejisini ve programını hazırlamaktır. Partinin seçimlerden zaferle ayrılması seçmenlerin çoğunluğunun bu programı kabul ettiğini ve partinin sunduğu yeni kalkınma programı ve yolunu desteklediğini kanıtlamaktadır.

Partinin çalışmaları vatandaşların siyasi açıdan sosyalleşmesini önemli derecede etkilemektedir. Bu durum partilerin önemli işlevlerinden birini oluşturmaktadır. Partilerin çalışmalarının en önemli kısımlarından biri de seçmenlerin oyunu kazanmak uğrunda mücadeledir. Bu durumda partiler seçmenlerle doğrudan ve dolaylı temaslar kurmakta, seçmenlerin siyasi katılımını ve tercihlerini etkilemekte, siyasete olan ilgilerini artırmaya çalışmaktalar.

Partilerin başka bir işlevi lider ve siyasi elitlerin oluşturulmasıdır. Partilerin faaliyeti sonucunda siyasi sisteme sadece profesyonel siyasetçiler katılmamakta, aynı zamanda parti üyeleri yönetimin değişik kademelerinde yer alarak siyasi elitlerin yenilenmesine katkı sağlamaktadır.

Bunun dışında, siyasi partiler aşağıda belirtilen siyasi sistem, toplum ve bireyler açısından önemli sayılacak işlevleri de gerçekleştirmektedirler:²²

- A. Temsil ettiği toplumsal tabanın ve grupların çıkarlarının ortaya çıkarılması;
- B. Grup içi ve gruplararası entegrasyon;
- C. Kamuoyunu etkilemek;
- D. Siyasi sistemin genel prensipleri ve unsurlarının oluşumunda rol almak;
- E. e)Siyasi iktidar uğrunda mücadele, bu mücadelenin yönetilmesi ve denetlenmesi;
- F. Parti ideolojisinin hazırlanması ve kitlelere ulaştırılması;²³
- G. Yurttaşların siyasi açıdan eğitilmesi;
- H. Partiye yeni üyelerin katılımının sağlanması;
- İ. Bilgi akışının ve iletişimin sağlanması.

²² Ahmedov, Şireliyev, a.g.e., s.205.

²³ İbrahimli, a.g.e., s.137.

Günümüzde dünyanın çoğu ülkesinde anayasalar partilerin toplumsal ve politik yaşamda yerini vurgulamakta ve siyasi sistemde faaliyetlerinin koşullarını belirlemektedir.

1.6. Siyasal Partilerin Tipolojisi

Siyaset bilimciler dünyada mevcut olan partileri genel ve farklı özellikleri öne çıkararak, farklı kıstasları baz alarak sınıflandırmaya çalışmaktalar.

Siyasi partilerin ilk tipolojisini XVIII. yüzyılın ortalarında İngiliz filozofu D.Yum vermiştir. Yum`a göre, genel çıkar peşinde koşan “çıkart partileri”, bu veya diğert lidere bağıllık bakımından “duygusal partiler” ve genel ilkeler çerçevesinde oluşturulan “ilke partileri” tipoloji açıdan ayrıştırılmalıdır.²⁴

Siyaset biliminde partilerin en yaygın tipolojisini ise Maurice Duverger “Siyasi Partiler” eserinde önermiştir. M. Duverger`in önerdiği ikili tipolojiye kadro ve kitle partileri dahildir. Yazara göre, kadro partileri tabanda bulunan seçmen komitelerinin ve üst kademede bulunan parlamento gruplarının gelişiminin sonucudur. Kadro partilerinden farklı olarak, kitle partileri, ikinci kuşak kurumlardır ve yurttaşlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinden sonra, yani XIX. yüzyılın sonları-XX.yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşmışlardır.²⁵

M. Duverger ayrıca bu iki parti tipini onların iç yapılarına, yurttaşları partiye yönlendiren ve bağlayan ilişkilerin çeşidine göre ayırmaktadır. Bu durumda o, partilerin seçmenle ilişkisinin düzeyini belirleyen üç faktörü ayırmaktadır. Partiyi kendisi için hayatın anlamı, kilise gibi bir şey olarak gören en fanatik üyeler grubu, ikincisi, üyelik aidatı yatıran ve parti kimliği bulunan, partiyi kendisi için önemli örgüt olarak gören üyeler grubu ve nihayet, ara sıra mitinglere katılan ve seçimlerde partinin adaylarına oy vermekle yetinen pasif seçmen grupları. Seçmen sayısına oranla parti üyelerinin, özellikle aktif üyelerin sayısı ne kadar fazla olursa, söz konusu parti o kadar kitlesel partiye dönüşmektedir. Buna karşın, partiye oy verenlerle kıyaslandığında parti üyelerinin sayısı ne kadar az olursa, parti bir o kadar kadro partisine dönüşmektedir.²⁶

²⁴ Ahmedov, Şireliyev, a.g.e., s.200.

²⁵ M. Dyuverje, Politiceskie Partii, Moskva, Nauka, 2000, s.109.

²⁶ M. Dyuverje, a.g.e., s.110.

Sonralar Duverger önerdiği parti tipolojisini gözden geçirerek, bir parti tipi daha eklemiştir. Kendine özgü yapıya sahip olan söz konusu parti tipi “doğrudan” partilerdir. İngiltere`deki “İşçi Partisi” bu tip partilere örnektir. Şöyle ki, işçi sendikasına üye olan işçi, şayet itiraz etmezse o zaman otomatik olarak İşçi Partisi`ne de üye yapılmaktadır.²⁷

Duverger partilerin farklı özellikleri dikkate alınarak da gruplaştırmayı önermiştir. Örneğin, güçlü ve zayıf örgütsel yapıya sahip partiler; disiplinli ve disiplinsiz partiler vs. Duverger`in sınıflandırmasının aksine, günümüzde çoğu siyasi parti kitle partisi değil. Bu partilerin hem üye sayıları, hem de parti militanlarının sayısı azdır. Bu gerçeklikten hareketle, la Palombara ve Wayner bir parti tipi daha önermişler: “Toplumun tüm kesimlerine hitap eden parti”. Söz konusu parti tipi, ideolojiden uzak parti programının yardımı ile farklı toplumsal ve meslek sahibi, etnik açıdan farklı etno-sosyal kitleleri seferber etmeye çalışan “sınıflararası parti”dir. Böyle partiler “seçmen partileri” olarak da tanımlanmaktadır. Buradan hareketle Fransız J. Sharlo ve Amerikan C. Sartori partilerin yeni tipolojisini önermişler: Kadro partileri, kitle partileri ve seçmen partileri.²⁸

Siyasi partilerin tipolojisi alanında en bilinen tasniflerden biri ise Sigmund Neumann`ın gerçekleştirdiği bireysel temsil partileri ve sosyal bütünleşme partileri ayrımıdır.²⁹ Neumann, gerçekleştirdiği tasnifte bireysel temsil partilerini dar ve sınırlı bir siyasal katılım ortamında faaliyet gösteren örgütler olarak nitelemektedir. Yazar, sosyal bütünleşme partilerini ise tıpkı Duverger`de olduğu gibi genel oy hakkının tanınması ile ortaya çıkan yapılar olarak görmektedir.³⁰

ABD`li siyaset bilimci Stive Kowen ise tamamen farklı kıstaslardan hareketle, partilerin yeni bir sınıflandırmasını önermiştir:³¹

- A. Reformcu parti;
- B. Seçim kampanyasına katılmak için oluşturulan parti;
- C. ”Parlamento” partisi ;
- D. Harekat partileri: Yeşiller, feministler, gençler, küreselleşme yanlıları, küreselleşme karşıtları vs.

²⁷ Ahmedov, Şireliyev, a.g.e., s.201.

²⁸ G. Sartori, **Parties and Party Systems: a Framework for Analysis**. Essex: ECPR Press, 2005, p.342.

²⁹ S. Neumann, “Toward a Comparative Study of Political Parties”, **Modern Political Parties**, (Ed. Sigmund Neumann), Chicago, The University of Chicago Press, 1956, s. 395-421.s.395.

³⁰ M. Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2004, s.172.

³¹ İbrahimli, a.g.e., s.139.

Siyasi ahlak bakımından partilerin iki tipi söz konusudur: demokratik ve totaliter partiler. Demokratik partiler toplumda düşünce özgürlüğüne, siyasal katılımcılığa, diğer partilere ve partilerarası rekabete saygıyla yaklaşması, diğer siyasi güçlerle uzlaşma ve işbirliğine açık olması ile öne çıkmaktalar. Demokratik partilerden farklı olarak totaliter partiler siyasette tekelcilik oluşturmaya yönelirler. Diğer siyasi örgütleri (partiler, siyasi hareketler, baskı örgütlerini) kendine bağımlı hale getirmeye, karşı görüş içinde bulunanları etkisiz hale getirmeye, kendi ideolojisini benimsemiş toplumsal yapı oluşturmaya çalışmaktadır.³²

Siyasi sistemdeki konumuna göre, yani devletin yönetimindeki konumuna göre partiler iki tipe ayrılmakta: hakim (iktidar) parti ve muhalefet partisi.³³ Muhalefet partiler de yasal, kısmen yasal (kayıtlı değil, fakat yasaklanmamış) ve yasadışı partilere ayrılmakta.

Yukarıda isim ve öneriler ışığında partileri aşağıdaki özelliklerine göre ayrılabilir:

34

- A. Sınıfsal özelliklerine göre: sınıf partisi, sınıflararası parti, toplumsal grupların partisi;
- B. Örgütsel yapısına göre: kadro partileri ve kitle partileri;
- C. Siyasi sistemdeki konumuna göre: yasal ve yasal olmayan partiler;
- D. İdeolojik özelliklerine göre: devrimci partiler, reformcu partiler ve muhafazakar partiler.

Ayrıca partileri lider ve yönetim biçimi dikkate alınarak aşağıdaki gibi ayırmak mümkündür: Eşbaşkanlık sistemli partiler; lider etrafında toplanan partiler ve karizmatik liderin çevresinde kurulan (kilyentel) partiler. Azerbaycan`da karizmatik lider çevresinde kurulan partilere en önemli örnek Haydar Aliyen`in karizmatik kişiliğinin yön verdiği Yeni Azerbaycan Partisi`dir.

Toplumsal kalkınmaya bakış açısı bakımından partiler devrimci, reformcu, liberal ve muhafazakar partilere bölünmekte. Örgütsel yapıları bakımından partiler kadro partileri ve kitle partilerine ayrılmaktalar. Toplumun siyasi sistemdeki konumuna ve rolüne göre başat ve az nüfuzlu, radikal sağ, merkez ve radikal sol partiler farklılık

³² İsgenderzade, a.g.e., s.112.

³³ İsgenderzade, a.g.e., s.113.

³⁴ C. Hüseyinov, **Siyaset Bilimi: Mantıksal Şekillerle**, Gence, ADAU Yayınları, 2010, s.199.

göstermektedir. Devlet yapısına bakış açısından üniter, federal ve bölücü partiler, ideoloji açısından ise sert ideolojili ve pragmatik partiler mevcuttur.³⁵

2. SİYASAL PARTİ SİSTEMLERİ

Siyasi parti sistemleri siyasi sistemin en önemli unsurlarından biridir. Partilerin siyasi arenada faaliyete başladığı tarihten itibaren parti sistemi siyasi sistemin unsuru olarak ortaya çıkmıştır.

Siyasi parti sisteminin biçimi ve etkinliği demokrasinin önemli göstergelerinden biridir. Sistemi oluşturan partilerin iki ve daha fazla olması, iktidar mücadelesine katılan partilerin etkin bir güce sahip olması demokratik gelişmişlik açısından önemli sayılmaktadır.

2.1. Tanımı

Toplumsal yapının kendine has özelliklerine, sosyo-ekonomik, politik gelişmişlik düzeyine ve demokratik geleneklerin gücüne dayalı olarak siyasi sistemde bulunan partiler belirli bir parti sistemi oluştururlar. Siyasi parti sistemi dendiğinde, farklı partilerin birbirleri ile ve devletle olan yerleşik süreklilik kazanmış ilişkiler sistemi anlaşılmaktadır.

Parti sistemlerinin oluşumu bazı etkenlerin etkisi ile gerçekleşmektedir. Bu süreci belirleyici bir biçimde etkileyen faktörlerin başında mevcut sosyal yapının özellikleri, sosyo-kültürel ve politik gelişmişlik düzeyi gelmektedir. Her hangi bir ülkede sosyal yapının aşağı yukarı eşit bir düzeyde temsil olunduğu kozmopolit siyasal ortamın mevcudluğu çok partililiği gerektiren önemli nedenlerden biri sayılmaktadır. Sosyal yapıda kutuplaşmanın derinleşmesi durumunda ise siyasi sisteme katılan partiler arasında ilişkiler müsamaha ve uzlaşmadan uzak olan çatışmacı karakter taşımaktadır.

Her hangi parti sisteminin oluşumunda toplumun politik sisteminin doğası, yurttaşların siyasal katılımını belirleyen yasal düzenlemeler de önemli faktör olarak kabul edilmektedir. Küçük partilerin seçimlere katılımını engelleyen yasal düzenlemelerin, özellikle seçim yasasının bu açıdan etkisi daha fazladır. Şöyle ki, çoğunlukcu seçim sisteminin mevcut olduğu siyasal rejimlerde bir kural olarak iki partili

³⁵H. Aliyeva, **Azerbaycan'da Çok Partili Sistemin Oluşum ve Gelişiminin Politik Temelleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kamu Yönetimi Akademisi, Bakü, 2012, s.13.

sistem veya başat iki partinin liderliğinde oluşan parti sistemi hakim olur. Liste sisteminin uygulandığı seçim sistemi ise, tam tersi, çok sayıda partinin mevcutluğuna olanak sağlar.

2.2. Siyasi Parti Sistemlerinin Tipolojisi

Genel olarak parti sistemi denildiğinde, siyasi sistemde yer alan partilerin sayısına ve ağırlığına uygun olarak oluşan konfigurasyon anlaşılmaktadır. Parti sistemi kuramı siyasi rejimleri anlamada belirleyici öneme sahiptir.

Siyaset biliminde parti sistemlerinin farklı yönlerinin ortaya konulması ve tipolojisinin belirlenmesi önemli konulardan birini oluşturmaktadır. Parti sistemlerinin sınıflandırılmasının bazı yöntemleri mevcuttur. Bu konuda özellikle iki kriter belirleyici etken olarak öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, sistemde bulunan partilerin sayısı, ikincisi ise, partilerin gücü ve sistemdeki ağırlığıdır.

Partilerin sayı açısından parti sistemleri tek partili (rekabetsiz) ve çok partili (rekabete dayalı) sistemlere ayrılabilir. Çok partili sistem kendi içinde iki partili ve çok partili sistemlere ayrılmaktadır.³⁶

Tek partili sistem rekabetsiz siyasi ortamda alternatif seçeneğin bulunmadığı parti sistemidir. Tek partili sistemin mahiyetinde belli bir siyasi partinin veya ideolojinin yapay topyekun hegemonluğu dayanmaktadır.³⁷ Tek partili sistemde yönetimde bulunan parti hemen hemen tüm işlevleri üstlenmekte, toplumsal yaşamın tüm katmanlarını ciddi ve sert bir biçimde denetlemekte, bireyleri belli bir ideolojiye hizmet etmek zorunda bırakmaktadır.³⁸

Parti sisteminin belirlenmesi açısından önemli sayılan partilerin sayısı meselesi ile bağlı siyaset biliminde ciddi görüş ayrılığı söz konusudur. Bunun nedeni partilerin sayısı ile söz konusu partilerin faaliyetinin etkinlik ve faydacılık açısından kıyaslanmasıdır. Örneğin, Sartori beşten fazla partinin olduğu sistemi “aşırı çokpartili” sistem olarak görmekte ve bu durumun devletin varlığına yönelik tehlike oluşturabileceğini vurgulamaktadır.³⁹ Buna bağlı olarak, Sartori, en faydalı, istikrar

³⁶ H. Babaoğlu, **Siyasi Tahlil ve Prognozlaştırma**, Bakü, MSA Yayınları, 2012, s.188.

³⁷ A.G. Unpelev, **Politologiya: Vlast, Demokratiya, Liçnost**, Moskva, izd.İnterpaks, 1994, s. 256.

³⁸ S. Memmedova, **Sosyal Prognozlaştırma ve Layiheleştirme**, Bakü, Elm Yayınları, 2009, s.104 -105.

³⁹ G. Sartori, **Parties and Party Systems: a Framework for Analysis**, Essex: ECPR Press, 2005, p.244-245.

açısından en uygun sistemin iki partili sistem olduğunu düşünüyor. ABD, İngiltere, Kanada, Avustralya gibi ülkelerde uzun süren siyasi gelişimin nedenlerinden biri iki partili sistemin başarıyla uygulanmasıdır. Fakat, çok partili sistemin diğer çeşitlerinin de başarılı bir biçimde uygulandığı ülkeler mevcuttur. Örneğin, Avusturya, Belçika, Hollanda vs.⁴⁰

Yukarıda belirtilenler dikkate alınarak parti sistemlerinin partilerin faaliyet dinamiği ve faydacılık açısından tipolojisini vermek de mümkün. Bu durumda, demokratik, totaliter, otoriter ve sosyalist parti sistemleri birbirlerinden ayrılmaktalar. Söz konusu parti sistemlerinin tümünün kendisine has karakteristik özellikleri bulunmaktadır.

Demokratik parti sisteminin özellikleri şunlardır:

- A. Toplumda iktidar uğrunda her zaman legal mücadele ortamı mevcuttur;
- B. İktidarın tek kaynağı halkın katılımı ile gerçekleşen seçimlerdir;
- C. Devlet yönetimi, parlamentoda çoğunluğu oluşturan parti ve partilerce gerçekleştirilmektedir;
- D. Yasal muhalefet mevcuttur;
- E. Sistemde bulunan tüm partiler arasında azami düzeyde kurallara uyulması yönünde konsensüs sağlanmıştır.⁴¹

Demokratik parti sistemleri çerçevesinde iki partili sistem, çok partili sistem ve “iki buçuk parti sistemi” mevcut olabilir. İki partili sistemin özelliğini üç etken belirlemektedir. Bu sistem doğrudan genel seçimlerde partilerin birinin parlamentoda sandalyelerin salt çoğunluğunu kazanmasını otomatik olarak sağlamakta; parlamentoda çoğunluğun sağlanması hükümete daha rahat çalışma olanağı sağlamakta; bakanlar kurulunun uzun süreli çalışmasına gereken ortamı oluşturmakta ve devletin istikrarını artırmaktadır.

Çok partili sistemde kaç partinin bulunmasından bağımsız olarak, artık üçüncü partinin olması diğer partilerin her hangi birinin parlamentoda mutlak çoğunluğu sağlamasını ve uzun süre sürdürmesini kuşku altına almaktadır. Burada hükümet partileri olarak tanımlanan partiler, hatta seçmenin önemli bir kısmı için geçerli olan programa sahip olsalar bile, yine de tek başına iktidar olmayabilmekte ve hükümet koalisyonuna

⁴⁰ İbrahimli, a.g.e., s.140.

⁴¹ İskenderzade, a.g.e. s.112.

katılmak zorunda kalmaktalar. Çok partili sistemde bazı partiler hiç de iktidara gelmeye çalışmamakta ve muhalefette kalmayı tercih etmekte. Çok partili sistemde genel olarak, homojen olmayan, yani heterojen partiler yarışmaktalar.

Nihayet, “iki buçuk parti sistemi”, iki partili sistemle çok partili sistem arasında geçiş konumuna sahiptir. Bu sistemde iki lider partinin yanı sıra, üçüncü bir parti de ortaya çıkarsa, bu zaman üçüncü parti diğer iki partiden birinin zaferini ve yeni hükümetin oluşturulması koşullarını belirlemektedir.

Totaliter parti sistemleri günümüzde çok fazla yaygın değil. Totaliter parti sistemlerinde sadece bir parti yasal olarak mevcut olmakta, diğer partiler ve parti kurmak girişimleri yasaklanmaktadır. Parti aparatı devlet aparatı ile sıkı bir şekilde bağlıdır, partinin yöneticileri devletin yetkilerinin bir kısmını elinde tutmakta, dolayısıyla, devlet mekanizmasını sıkıştırarak görevlerini azaltmaktalar. Parti ve devletin tüm kademeleri öndere hiyerarşik biçimde tabilik ilkesi çerçevesinde oluşturulmaktadır. Totaliter parti sistemi daha çok demokratik yönetim yöntemlerinin zayıfladığı durumlarda veya devrim sonucunda oluşmaktadır.

Bazı tek partili sistemlerde diğer siyasi partilerin kurulmasına yasal olarak izin verilmesine rağmen, uygulamada buna yol verilmemektedir. Hakim parti tüm siyasi faaliyet sürecini tekeline almakta, parti dışı ve partinin belirlediği sınırların dışında tüm siyasi faaliyet yasa dışı ilan edilmektedir. Tek partili sistem adeta demokratik geleneklerin zayıf olduğu ülkelerde etkili olmaktadır. Bağımsızlığa kadar devlet geleneği ve demokrasi deneyimi olmayan, gelişim düzeyine göre geri kalmış ülkelerde tek partili sistem daha çok başarılı olmaktadır. Tek partili sistemin avantajları ise siyasi kararların kısa sürede kabul edilebilmesi ve yürürlüğe konulması, yönetimin uzun süreli olması ve büyük stratejik projelerin gerçekleştirilmesini olanaklı kılıyor olmasıdır. Ayrıca yeni kurulan devletin milleti daha kolayca bütünleştirmesi, milli birliği sağlaması kolaylaşmakta, ülkede etnik çatışmaları engelleyebilmekte, toplumu tek ideoloji çevresinde bütünleştirmekte ve halk kitlesi kolayca politik süreçlere kanalize edilmektedir.⁴²

Avantajlı yönlerinin bulunmasına rağmen, tek partili sistem uzun süre varlığını devam ettirememektedir. Sosyal tabakalaşma, üretimde emekçilerin gelişimi tek partili sistemin dağılmasına neden olmaktadır. Tek partili sistem devletin bağımsızlığının ilk

⁴² A. Bayramov, **Pravovoe Gosudarstvo i Politiceskie Partii**, Baku, Azernesr, 1995, s.122.

aşamasında faydalı olsa da, daha sonraki evrelerde toplumsal kalkınmayı yavaşlatmaya başlamaktadır. Tek parti devlet mekanizması ile birleşerek yönetimi tekeline almaya çalışmakta, sendikalar ve diğer sosyal-ekonomik kurumlar partinin denetimi altında bulunduğundan, kendi üyelerinin dahi çıkarlarını savunmak olanağından mahrum olmaktadır. Resmi görüş dışında diğer düşüncelerin özgürce söylenmesi mümkün olmamakta, seçimler sadece partinin “meşruluğunu” kanıtlamak amacı taşımaktadır.⁴³

Tek partili sistem bazen çok partili sistem görüntüsü içine girebilir. Yani birden fazla parti bulunduğu halde fonksiyonel olarak sadece tek parti öne çıkmaktadır. Diğer partiler demokrasi görünümü vermekte ve dominant partinin maskelenmesine yardımcı olmaktadır. Böyle bir çok partili sistem Çin`de görülmektedir. Bu ülkede iktidardaki Komünist Parti`nin yanı sıra dokuz parti mevcut olduğu halde, söz konusu dokuz partiden hiç birisi bugüne kadar iktidara gelememiştir. Yani siyasi sistemde tek partili sistemde olduğu gibi sadece bir parti hegemonluk etmektedir.⁴⁴

Gerçek tekpartili sistemin uygulamada karşılaşılan çeşitlerinden biri totaliter parti sistemidir. Totaliter parti sistemlerinin temel nitelikleri şunlardır: tek ideolojiden oluşmuş totaliter diktatörlüğün birbiriyle ilgili niteliklerinin modeli; tek kişi tarafından yönetilen tipik tek parti; yıldırıcı bir polis sistemi; haberleşme sisteminin devletin tam denetiminde bulunması; merkezden yönetilen ve denetlenen ekonomik yapı; silah tekeli. Totaliter diktatörlüğün karakterini oluşturan bu nitelikler, “organik” sistemlerde olduğu gibi, birbirini karşılıklı destekleyen, içiçe geçmiş nitelikler toplusu biçimindedir.⁴⁵ Komünist ve Faşist parti sistemleri totaliter parti sisteminin bilinen örneklerini oluşturmaktadır.

Totaliter parti sistemlerinin hepsinde aşağıda belirtilen özellikler bulunmaktadır:⁴⁶

- A. Tek bir adam, “diktatör-lider” tarafından yönetilen, resmi ideolojinin taşıyıcısı olan, hiyerarşik ve oligarşik düzenlenmiş örgütsel yapısı bulunan, bürokrasi

⁴³ C.M.Askerova, “Azerbaycan`da Çokpartili Sistemin Özellikleri”, **Bakü Üniversitesi`nin Haberleri Dergisi**, Sayı 4, 2011, s. 195.

⁴⁴ “Çin ve Doğu Asya Demokrasisi”, <http://opengovernment.az/topics/demokratiya/demokratiya/>, Son Erişim: 22 Mayıs 2017.

⁴⁵ Totaliter Diktatörlüğün Genel Nitelikleri, <https://www.aymavisi.org/guncel/Totaliter/20Diktatorlugun%20Genel%20Nitelikleri.html>, Son erişim tarihi: 28 Ağustos 2017.

⁴⁶ Şiraliyev, Ahmedov, a.g.e., s.53.

ile içiçe geçmiş veya ona üstün bir durumda olan tek bir kitle partisi. Hukuken ve fiilen sadece bir parti bulunur ve diğer partilerin kurulması yasaktır.⁴⁷

- B. Bireylerin ve toplumsal kesimlerin tümünü kapsayan ve resmi bir doktrin meydana getiren resmi bir ideolojiye, evreni bütünüyle açıklama iddiasında olan sistemli bir dünya görüşüne dayanmakta;⁴⁸
- C. İktidar üzerinde rekabet, yarışma ve paylaşma reddedilir;
- D. İdeolojiye uygun toplum oluşturma hedefi; toplum hayatı tümüyle kontrol altında tutulur;⁴⁹
- E. Toplumun total olarak yönetilmesinde yıldırıcı ve korkutucu bir işleve sahip güçlü bir polis sisteminin bulunması, bilimsel yöntemlerden de yararlanarak rejimin güvenliğini sağlayan bir gizli “devlet veya polis terörü”;
- F. Kitle iletişim araçlarının tüm çeşidinin devletin elinde toplandığı ve ciddi sansürün uygulandığı haberleşme tekeli;
- G. Askeri sistem ve silah sistemi üzerinde tam bir denetim tekeli;
- H. Her türlü ekonomik, sosyal ve siyasal olaylar kontrol altında tutulmaktadır. Ekonomik yapının devletin kontrolünde ve denetiminde düzenlenmesi, özel sektörün ekonomik faaliyetinin tam olarak yasaklanması tipik özelliklerdir.

Çoğu zaman otoriter parti sistemleri totaliter parti sistemine benzetilmekte. Fakat söz konusu iki parti sistemi farklı özelliklere sahip. Otoriter parti sisteminde, hem doktrinde hem de siyasi uygulamada devlet hakim unsur olarak kabul edilmekte. Parti sonradan kurulmakta, devlet partiyi kendi konumunu güçlendirmek ve yönetim tabanını genişlendirmek amacıyla oluşturmakta ve iktidarın uygulanmasında ikinci bir mekanizma olarak çalışmaktadır. Totaliter sistemden farklı olarak parti eliti, yönetim elitinden farklıdır. Bu sistemde başka partiler de mevcut olabilmektedir. Fakat söz konusu partiler kısıtlı bir etkinliğe sahipler ve devletin iktidarını kazanmak uğrunda otoriter parti ile mücadelede zayıf kalmaktadırlar.

Sosyalist parti sistemi çoğu zaman “egemen parti sistemi” olarak da bilinmektedir. SSCB`de Bolşevik yönetim kurulunca tüm partiler kapatıldığı için sosyalist parti sistemi uygulanamamıştır. İkinci Dünya Savaşı`ndan sonra sosyalist parti sistemi birkaç ülkede

⁴⁷ “Siyasal Partiler”, https://oguzhanbasibuyuk.files.wordpress.com/2015/08/partiler-8_hafta.pdf, Son erişim tarihi: 28 Ağustos 2017.

⁴⁸ Kapani, a.g.e., s.178.

⁴⁹ Murat Yanık, “Parti Sistemleri ve Türkiye Uygulamaları”, **AÜEHFD**, Cilt 7, Sayı 1-2, 2003, s.272-273.

uygulanmıştır. Bu sistemin kendine has özelliği şudur: Sistemde mevcut diğer partiler, kural olarak, komünist partinin siyasi sistemdeki lider rolünü kabul ederler ve çalışmalarına yardımcı olurlar.

2.3. Demokratik Gelişimin Unsuru Olarak Çok Partili Sistem

Her ülkede çok partili sistem toplumsal koşullara, tarihi ortama bağlı olarak farklı şekillerde oluşabilmektedir. Partilerin sayısının fazla olması daha çok partililik anlamına gelmemekte, önemli olan partilerin iktidarın oluşması sürecinde aktif olarak bulunmalarıdır. Çok partili sistemin oluşması için diğer önemli husus toplumda siyasi düşünce özgürlüğünün mevcut olması ve aynı zamanda toplumsal gruplar arasında rekabetin düzeyidir.⁵⁰

İtalyan siyaset bilimci C. Sartori her bir sistemde partilerin kutuplaşma düzeyine dayalı olarak çok partili sistemin iki tipinin olabileceğini savunmaktadır:⁵¹

- A. İki kutuplu. Bu sistemde oldukça iyi örgütlenmiş, tarihsel ve sosyal köklere sahip yerleşmiş iki siyasal parti siyasal sahneye hakim olur. Söz konusu sistem, ideolojik kutuplaşmaların iki kutup arasında cereyan ettiği ve iktidar/koalisyon potansiyeli olan parti sayısının beşi (5) aşmadığı, bu partilerin de söz konusu iki kutuptan birinde yer aldığı parti sistemidir.
- B. Çok kutuplu. İki den daha fazla kutbun ve iktidar/koalisyon potansiyeli olan beşten fazla partinin bulunduğu bir sistemdir.

Çok partili sistem farklı ideoloji özellikler taşıyan partilerin mevcudiyeti ile öne çıkmaktadır. Çok partili sistemde partilerin sayısından ziyade, partilerin ağırlığı önem taşımaktadır. Partilerin ağırlığını belirlemek için seçimlerde kazandıkları sandalye sayısı baz alınmaktadır. Başkanlık sistemlerinde ise başkanlık seçimlerinin sonuçları partilerin ağırlığı belirlenirken önemli gösterge olarak dikkate alınmaktadır.

Partilerin ağırlığının önemli olduğu parti sistemlerinin üç tipi mevcuttur:

- A. Çoğunlukçu parti sistemleri;
- B. Hakim parti sistemi;
- C. Çoğunluktaki partilerin koalisyonuna dayalı parti sistemleri.

⁵⁰ A.B. Mirzazade, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Çok Partili Sistemin Oluşmasının Özellikleri*, Bakü, Azerbaycan Yayınları, 2001, s.19.

⁵¹ Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems A Framework for Analysis*, Cambridge University Press., 2005, s.132.

Çoğunlukçu parti sistemlerinde bir veya iki parti parlamentoda sandalyelerin çoğunu sürekli olarak kazanmaktadır. Hakim parti sistemlerinde hakim parti parlamento seçimlerinde diğer partilere kıyasla daha fazla oy kazanmış ve meclisteki sandalye sayısına göre diğer partileri çok geride bırakmayı başarmaktadır. Çoğunlukta partilerin koalisyonuna dayalı parti sistemlerinde, tek başına çoğunluğu sağlayan parti olmadığı durumda, sandalye sayısı diğerlerine göre çok olan partiler hükümet kurmak amacıyla gereken çoğunluğu sağlamak için koalisyon oluşturmaktadırlar.

Çok partili sistemde partilere hiçbir yasak konulmamakta ve diğerine oranla hiçbir ayrıcalık tanınmamaktadır. Bu durum devlet yönetiminde herhangi bir partinin veya ideolojinin tekel oluşturulmasının önüne geçmektedir. Aynı zamanda çok partili sistem toplumun siyasi gruplara bölünmesini kolaylaştırmaktadır.

Çok partili sistemin olumlu yönleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:⁵²

- A. Toplumda siyasi plüralizm ve demokrasinin gelişimine olanak sağlamakta;
- B. Siyasal yaşamda rekabet ortamını güçlendirmekte;
- C. Vatandaşlar için ideoloji seçim yapma olanağı sağlamakta;
- D. Politik ve ekonomik kalkınmanın farklı modellerinin oluşturulması için olanak sağlamakta;
- E. Devletin kabul ettiği kararların toplumu etkilemek olanaklarını genişletmekte;
- F. Halkın yönetiminin temel göstergesi olan parlamentonun varlığının devam etmesine destek vermekte;
- G. j) Yönetime daha deneyimli, pragmatik ve sağlam siyasetçilerin gelmesine ortam sağlamakta;
- H. Toplumun ve bireylerin siyasi bilinç düzeyinin gelişimine pozitif katkı sağlamakta.

Çok partili sistemin olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Örneğin:⁵³

- A. Toplumun gerekenden fazla siyasallaşmasına ve çatışmaya varacak boyutta siyasi kutuplaşma riskinin oluşmasına neden olmakta;

⁵² M.V.Barabanov, **Partii i Mnogopartiynost v Sovremennoy Rossii**, Uçebnoe Posobie, Moskva, MGOU, 2011, s. 258.

⁵³ Dyuverje, a.g.e., s.150.

- B. Politik ortamın istikrarının uzun süre devam etmesine engel oluşturmakta;
- C. Hükümetin genel olarak koalisyon şeklinde oluşturulmasına neden olan etkenleri barındırmakta ve böylece devletin yönetiminde sürekliliğin sağlanması için bazı durumlarda negatif etken oluşturmakta;
- D. Siyasi partilerin kendi içlerinde mücadeleye daha fazla önem vermesi sonucunda halkın siyasi elit tabakaya güven duygusu azalmakta;
- E. İnsanların ortak amaçlar etrafında birleşmesini zorlaştırmaktadır.

Tabii ki, tüm bunlar arzu edilmeyen sonuçların ortaya çıkmasına da neden olabilmektedir. Örneğin, koalisyon hükümetlerinin süreklilik arz etmesi, ülkede istikrarın oluşmasını engellemektedir. Türkiye buna bariz örnektir. 1995 yılında genel seçimlerde Refah Partisi 158, Anavatan Partisi 135, Doğru Yol Partisi 132 sandalye kazanmış, hükümeti kurmak için salt çoğunluk sağlanamayınca ANAP ve DYP koalisyon hükümeti kurmak zorunda kalmışlar. Fakat kurulan hükümet uzun soluklu olmamış, 1996 yılının sonbaharında Refah Partisi ile ANAP yeni bir koalisyon kurmuşlardır. Bu koalisyon hükümeti de uzun sürmemiş ve oluşan görüş ayrılığı nedeniyle dağılmıştır.⁵⁴ Tabii ki, istikrarın sağlanamaması ve bu süreçte çok partili sistemin belirleyici olması, eleştiri oklarının bu konuya yönelmesine neden olmuştur.

Bağımsızlıktan sonraki geçiş aşamasında Azerbaycan`da tek partili sistemden uzaklaşmak ve çok partili sisteme adapte olmak yönünde ciddi adımlar atılmıştır. Bu süreç demokrasiye geçiş sürecinin de bir parçasını oluşturmuştur. Çünkü çok partili sistem demokratik toplum ve devletin en önemli göstergelerinden birisidir. Dolayısıyla, Azerbaycan Cumhuriyeti 1992 yılında bağımsızlığına yeniden kavuştuktan sonra çok partili sistemi benimsemiştir. Tabii ki, ülkenin çok partili sisteme geçmesi tarihi geçmişinden, toplumun mevcut ihtiyaç ve taleplerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, demokrasi ilkelerini temel alan Azerbaycan devleti çok partili sistem yolunu seçmiştir.⁵⁵

⁵⁴ S.Y. Suleymanova, *İstoriya Tyurskix Narodov*, Baku, Texsil İPP, 2009, s.207.

⁵⁵ Askerova, a.g.m., s.194.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ AZERBAJYAN`DA SİYASAL PARTİ SİSTEMLERİ

Azerbaycan`da partilerin oluşum sürecine paralel olarak siyasi parti sisteminin oluşumu da yüz yılı aşkın bir zaman dilimini kapsamaktadır. 1905 yılında ilk siyasi partinin kurulması ile başlayan süreçte, ülkede önce çok partili sistem mevcut olmuş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin mevcut olduğu 1918-1920 yıllarında ise çok partili sistem daha da gelişmiş ve partilerin siyasi etkinliği artmıştır. 1920 yılında ülkede komünist rejimin kurulması sonrası çok partili sistem yerini tek partinin egemen olduğu tek partili sisteme bırakmıştır. Tek partili sistem 1990`ların sonuna kadar devam etmiş ve bağımsızlıktan sonra Azerbaycan`da yeniden çok partili düzen kurulmuştur. Bu bölümde yukarıda kısaca özetlenen süreç kendine özgü özellikleri, sosyo-politik yönleri ile incelenmiştir.

1. ÇARLIK DÖNEMİNDE AZERBAJYAN`DA SİYASAL PARTİLERİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan`da yaşanan sanayileşme süreci, milli burjuvazinin oluşması gibi süreçlerin etkisiyle ilk siyasi partiler ortaya çıkmış, söz konusu partiler Azerbaycan`da siyasi parti sisteminin ilk ögelerini oluşturmuşlar.

1.1. XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan`ın Sosyo-Ekonomik ve Politik Durumu

1.1.1. XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan`ın Sosyo-Ekonomik Durumu

XX. yüzyıla girilirken Azerbaycan, Çarlık Rusyası`nın sanayisi için ucuz kaynak ve büyük potansiyeli olan satış pazarına dönüşmüştü. Azerbaycan`ın ekonomik yapısı da sömürü karakteri taşıdığı için yalnız Rusya sanayisinin ihtiyacı olan hammadde ve yakıt talebini karşılayacak alanlar gelişim göstermiştir. Tarım sektöründe de sanayi sektöründe olduğu gibi Çarlık Rusyası`nın ihtiyacını karşılamaya yönelik talepler Azerbaycan`ın çeşitli bölgelerinde ekonominin yönünü ve temposunu belirlemiştir. Hızla gelişen Rusya sanayisinin petrole büyük ihtiyacı vardı ve Azerbaycan petrol rezervleri ile zengin

olduğundan, Bakü büyük sanayi merkezine ve imparatorluğun petrol deposuna dönüşmüştür. Bununla bağlı olarak, Bakü`de hem petrol sanayii, hem de hızla çoğalan şehir nüfusunun ihtiyaçlarını karşılama amacı taşıyan diğer sanayi alanları, örneğin gıda sanayii, inşaat ve inşaat hammadresi sanayii, hizmet sektörü hızla gelişmiştir.⁵⁶

Azerbaycan'ın sanayi üretimi üç büyük sermaye müessesesi ile gerçekleşmekteydi:

- A. Ayrı ayrı şahsların özel müesseseleri;
- B. Ticari evler;
- C. Şirket ve bileşik şirketler.

Şirketler ve bileşik şirketlerin başlıca özelliği sermayenin merkezleşmesi ve büyük sanayicilerin elinde bulunmasıydı. 1901 yılında Bakü`de üretilen petrolün %70.5'i bu şirketler tarafından gerçekleştirilmiştir.⁵⁷ Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de sanayi, tarım ve ulaştırma sektöründe aynı süreç yaşanmıştır. Bu bölgelerdeki ipekçilik, madencilik, balıkçılık, pamuk temizleme, çimento üretimi gibi sektörlerde onlarca orta ve büyük ölçekli şirketler faaliyet göstermekteydi. Bakü hariç diğer bölgelerde, Bakü`den farklı olarak, şirketler değil, ticari evler daha fazlaydı.⁵⁸

Köy ağalarının özel mülkiyeti sayılan köylerde yaşayan köylüler, köy ağalarının topraklarından yararlandıkları için, ülke yasaları uyarınca, ürün ve para cinsinden belirli vergi ödemek zorundalardı. Bu durum 1912 yılına kadar devam etmiştir. 1912 yılında çıkarılan yeni yasa ile feodal toprak mülkiyeti iptal edilmiş, köylüler kendi topraklarının sahipleri olmuşlar. Buna rağmen, köylerde yarıfeodal yapı 1920`li yıllarda da devam etmiştir.

Kısacası, XX. yüzyılın başlarında sanayi ve tarım sektörünün gelişimi, geçici işçiliğin yaygınlaşması, tarım sektöründe mevcut ağalık sisteminin dağılması ve yerine tarım çiftliklerinin kurulması, sanayi ve banka sermayesinin tarım sektörüne girmesi, nihayet, ticaret ve sanayi sermayesinin güçlenmesi sonucunda Azerbaycan taşrasında, hala yarı feodal toprak yapısının mevcut olmasına rağmen, üretim yöntemi kapitalist üretim yöntemine dönüşmüştür.⁵⁹

⁵⁶ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , Edt: Mahmut İsmayılov, Bakü, Elm Yayınları, 2008, s. 14.

⁵⁷ B.Y. Axundov, **Monopolitiçeskiy Kapital v Dorevolusionnoy Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti**, Moskova, 1959, s. 77-78.

⁵⁸ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , s. 16.

⁵⁹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920), s. 18.

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan`ın şehir nüfusu çok hızla çoğalmaktaydı. Bakü'nün nüfusu, maden-fabrika kesimleri dikkate alınmazsa, 1897 yılından 1915 yılına kadar geçen sürede 112 bin kişiden 262 bin kişiye, Gence'nin nüfusu ise 33 binden 60 bine ulaşmıştır.⁶⁰ 1900-1915 yıllarında Azerbaycan`ın diğer şehirlerinde de aynı süreç devam etmiş, Şeki'nin nüfusu 28 binden 52 bine, Şuşa'nın nüfusu 25 binden 44 bine, Guba şehrinin nüfusu 17 binden 27 bine, Şamahı'nın nüfusu ise 23 binden 27 bine ulaşmıştır. 1915 yılında Nahçıvan`ın nüfusu 9 bine yakın, Ordubad`ın ise 6,5 bin kadar idi.⁶¹ Bir sözle, bu dönemde Azerbaycan`ın şehir nüfusu 2 kat artmış, 1913 yılında 1902 yılındaki 305 bin kişiden 556 bine ulaşmıştır. 1902 yılında Bakü vilayetinin nüfusunun %22,5'i⁶², 1913`de ise %27'i Bakü ve vilayetin diğer şehirlerinde yaşamıştır. Yelizavetpol vilayetinde şehir nüfusunun oranı 1902 yılında %9,5, 1910`da ise %11,4 olmuştur.⁶³ Şehir nüfusunun başlıca kesimini Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı. 1909-1917 yıllarında Azerbaycan şehirlerinin nüfusu 573 bine ulaşmıştı.⁶⁴ Bunun dışında, şehir tipli yapılanmalarda 20 bin kadar insan yaşamaktaydı. 1913 yılında Bakü vilayetinde şehir nüfusunun oranı genel nüfusun %23,8`ine ulaşmıştır.⁶⁵ Bu göstergeye göre, Bakü vilayeti bir tek Petersburg vilayetinden geri kalmıştır. Azerbaycan`ın diğer şehirlerinden farklı olarak, Bakü'nün nüfus artışının kaynağını bölgelerde ve komşu devletlerden gelen göçmenler oluşturmuştur. Şehir nüfusunun yıllık artışı 1897-1903 yıllarında her sene ortalama olarak, 6514 kişi, 1903-1913 yıllarında ise her yıl 7213 kişi olmuştur.⁶⁶

XIX. yüzyılın sonlarına doğru kültürel bir rönesans içine giren Azerbaycan Türkleri, doğuda ilk operayı kurmuş, Müslüman kadınlar için ilk okulu açmış, Batılı tarzda birçok edebi eser yazılmış, düşünce yapısında önemli değişim ve dönüşümler yaşamıştır. Hatta yerel bazda yönetime iştirak etme yetkisine de sahip olmuştur. Bunun temelinde Bakü merkezli petrol kaynaklarının Müslüman işadamları tarafından başarılı

⁶⁰ M. İsmayilov, **Kapitalizm v Selskom Khozyaystve Azerbaydjana na İskode XIX – Naçale XX vv.**, Baku, 1964, s. 32.

⁶¹ Çislennost, Sostav, Estestvennoe i Mekaniçeskoe Dvijenie na Seleniya Azerbaydjan SSR, Baku, 1967, s. 30.

⁶² A.G. Raşın, **Naselenie Rossii za 100 let (1811-1913 gg.)**, Moskva, 1956, s. 102.

⁶³ G.Y. Abdulsalimzade, **Osuşestvlenie Leninskogo Plana Elektrifikasii Azerbaydjana**, Baku, 1968, s. 30.

⁶⁴ Ves Azerbaydjan, **Adresnaya i Spravoçnaya Kniga na 1924 g.**, Baku, 1924, s. 5.

⁶⁵ S.M. Dubrovskiy, **Selskoe Khozyaystbo i Krestyanstvo Rosii v Period İmperializma**, Moskova, 1975, s. 37.

⁶⁶ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , s. 77.

şekilde değerlendirilmesi yatmaktadır.⁶⁷ Özellikle petrol zengini Zeynel Abidin Tagiyev'in öncülüğünde Azerbaycan`da hızlı bir şekilde sanayileşme süreci başlamış, petrol endüstrisinin yanısıra, diğer sektörlerde fabrikalar kurularak, halkın sosyal yapısında büyük bir değişim gerçekleştirilmiştir. Sanayileşmenin doğal sonucu olarak, aydınlanma seferberliği başlatan Azerbaycan Türkleri, Batı'nın aydınlanma felsefesini hızlı bir şekilde Bakü'ye taşımayı başarmıştır.⁶⁸

Bu dönemde sanayinin hızla gelişimine ve şehirlerin büyümesine rağmen, Azerbaycan hala bir tarım ülkesi özellikleri taşımaktaydı. 1897-1913 yıllarında Azerbaycan köylerinin nüfusu artarak, 1.502.000`den 1.783.000`e ulaşmıştı. Ancak, bu dönemde Azerbaycan nüfusu içinde köylülerin göreceli ağırlığı %83,1`den %76,2`e inmişti.⁶⁹

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan`ın petrol üretimi hızına ve üretim kapasitesine göre, dünyada birinciydi. Azerbaycan, 1901 yılında tüm dünyada üretilen petrolün yarısından fazlasını (672 milyon pud⁷⁰) ve Rusya`da üretilen petrolün %95`ini ürettiyordu.⁷¹

Pensilvaniya`da kazılan 14.000 kuyudan 3-4 bininden, Bakü`de ise kazılan her 100 kuyunun 40`ından petrol çıkmaktaydı. Kuzey Amerika`da petrol en az 1.500 fut derinlikte bulunduğu halde, Abşeron yarmadasında faaliyette olan kuyuların derinliği 360 fut`tu. Kuzey Amerika`da bir petrol kuyusunun günlük ortalama verimliliği 60 pud iken, Abşeronda 1.000 puddan fazla olmuştur.⁷²

⁶⁷ L.A. Altstadt, **The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule**, Hoover Institution Press, Standford, 1992, s. 50-60.

⁶⁸ T. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988, s. 23.

⁶⁹ Çislennost, Sostav, Estestvennoe i Mekaniçeskoe Dvijenie na Seleniya Azerb. SSR, Baku, 1967, s. 93.

⁷⁰ Çarlık döneminde Azerbaycan`da kullanılan ağırlık ölçü birimidir. 1 pud = 16,4 kg`dır.

⁷¹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , s. 19.

⁷² N. İbrahimov, **Azerbaycan Petrolü Dünya Siyasetinde**, "Azerbaycan" Yay., Bakü, 1997, s. 23.

Tablo 1. 1901-1940 yıllarında ABD`de, Rusya`da ve Azerbaycan`da Petrol Üretimi

Yıllar	Dünya Genelinde	Rusya Azerbaycansız	Azerbaycan	ABD	Diğer ülkeler
1901	% 100	% 4	% 49	% 39	% 8
1902	% 100	% 4	% 42	% 46	% 8
1903	% 100	% 1	% 41	% 48	% 10
1911	% 100	% 5,5	% 14	% 66	% 14,5
1940	% 100	% 2,6	% 7,4	% 62	% 28

Kaynak: E.M.Hacızade, Petrogaz Sektörünün İktisadi İnkişaf Modeli, Elm Yay., Bakü, 2002, s.15.

Ancak kısa süre sonra, petrol üretimi 1900-1903 dünya ekonomik krizinin etkisine maruz kalmış, Azerbaycan`da ekonomik kriz, petrol sanayisinde diğer sektörlere oranla geç, ancak güçlü şekilde kendini göstermiştir. 1902 yılında ekonomik kriz petrol sanayisinin bütün alanlarında – sondaj, üretim ve rafineri alanlarında, petrol arama, kuyuların kapanması vs. şeklinde kendini göstermiştir. 1902 yılında 636,5 milyon pud petrol üretilmiş, bu oran 1901 yılına göre 35,5 milyon pud daha azdı. 1903 yılında ise daha az - 596,9 milyon pud petrol üretilmiştir.⁷³

XX. yüzyılın başlarında yaşanan büyük olaylar - Rusya-Japonya Savaşı ve 1905-1907 yıllarında ülkede halk kitlelerinin gösterileri - petrol sanayiinin üretim kapasitesini daha da aşağıya çekmiştir. 1910 yılında 499 milyon pud, 1913`de ise 449,9 milyon pud petrol üretilmiştir. Bunun sonucunda da, Azerbaycan`ın hem Rusya, hem de dünya petrol üretiminde payı azalmıştır. Rusya`da çıkarılan petrolün 1910 yılında % 87,7`si, 1913 yılında ise % 79,6`sını üreten Azerbaycan`ın üretim kapasitesi 1901 yılına oranla 1913 yılında % 33,2 oranında azalmıştır.⁷⁴ Bu azalma sonucu, dünya petrol üretiminde Rusya`nın da etkisi azalmıştır. 1901 yılında dünya petrol üretiminde Rusya`nın payı %51, ABD`nin payı %43 oranında olduğu halde, 1910 yılında bu oran %22 ve %62 olarak gerçekleşmiştir.⁷⁵ 1898 yılında dünya petrol üretiminde ilk sırada yer alan Azerbaycan, dünya ekonomik krizi ve sömürge düzeninin getirdiği negatif sonuçlar yüzünden giderek bu özelliğini kaybetmiştir. Bu sebeplere bağlı olarak, Azerbaycan`da petrol üretimi 1913 yılında 7,7 milyon tona, 1920 yılında ise 2,9 milyon tona inmiştir.⁷⁶

Bu yıllarda Azerbaycan`da petrol üretimi ile bağlı 173 firma faaliyet göstermişti. Savaş öncesi bu firmaların çeşitli ortaklıklar oluşturduğu görülmektedir. Bu süreç sonucu,

⁷³ **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1905 god**, Ç-I, Prilojenie, s. 55.

⁷⁴ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920), s. 25.

⁷⁵ Axundov, a.g.e., s. 23.

⁷⁶ E.M. Hacızade, Z.S. Abdullayev, **Petrol Sektörünün İktisadi Yapısının Modernizasyonu**, Elm Yayınları, Bakü, 2003, s. 9.

savaş öncesi Azerbaycan`ın petrol sektöründe birkaç güçlü ortaklıklar oluşmuştu. Örneğin “Royal Datch Shell end Co.”, “Shell”, “Nobel” ve “Oil” grupları bunların en büyükleriydi.

Bakü`den farklı olarak, Azerbaycan`ın diğer bölgelerinde pamuk ve ipek üretimi, maden sanayii gelişmekteydi. 1910 yılında Gedebey ilinde bakır madenlerinde 1118 işçi çalışmaktaydı.⁷⁷ 1913 yılında Yelizavetpol (Gence) vilayetindeki ipek fabrikalarının sayısı 80`e inmiş, üretim kapasitesi ise yeni teknolojiler sayesinde üç kat artmıştır.⁷⁸

1.1.2. XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan`ın Politik Durumu

20. yüzyılın başlarında bürokratik-polis sisteminin yeniden kurulması ve kontrol-ceza mekanizmasının güçlendirilmesiyle, bütün devlet yapısı, Rusya`da olduğu gibi Azerbaycan`da da giderek artan özgürlük hareketlerini bastırmaya yönelmişti.

Dünya ekonomik krizi, 1901 yılında Bakü`de kendini iyiden iyiye göstermeğe başlamıştı. Ekonomik kriz petrol sektöründe çalışan işçileri derinden etkilemişti. Haklarını elde etmek için işçiler grev kararı almakta, grevler öyle boyutlara ulaşmıştı ki, 1902 yılının Ocak ayında hükümet Bakü`de sıkı yönetim ilan etmiştir. 1900 yılından 1903 yılına kadar 112.000 işçinin çalıştığı 3.000`den çok iş yeri kapanmıştır. Bu ortamda işçilerin siyasi faaliyetleri artmıştı. Böyle bir ortamda işçi hareketinin ekonomik amaçlı grevlerden siyasi amaçlı grevlere dönüşü gerçekleşmişti.⁷⁹ Sadece 1907 yılında Bakü`de petrol üretiminden 49,9 milyon ruble net kar sağlayan Rus hükümeti 1902-1907 yıllarında 40 bin işçi için bir tek konut, barınak, hastane, okul, sosyal veya kültürel amaçlı hiç bir yapı inşa etmemiştir.⁸⁰

Şubat 1905`te Bakü vilayetinde ve şehirde, Eylül 1905 tarihinde ise Yelizavetpol vilayetinde olağanüstü hal ilan edilmiştir. Yelizavetpol vilayeti genelinde iki geçici askeri yönetim oluşturulmuştu. Bunlardan biri Zengezur, Cavanşir, Cebrayıl ve Şuşa kazalarını, diğeri ise Yelizavetpol`un geri kalan kazalarını kapsamaktaydı.⁸¹

Bakü`de petrol sanayisinin hızla gelişmesi, bunun sonucunda artan göç süreci, Çarlık Rusyası`nda yaklaşan devrim dalgasının burada da etkisini göstermesine neden

⁷⁷ Perepis Baku, 1913 g. Ç III, vıp. 2, s. 109.

⁷⁸ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , s. 33.

⁷⁹ Y. Larin, **Raboçie Neftyanovo Dela**, Moskova, 1909, s. 22.

⁸⁰ İbrahimov, a.g.e., s. 25.

⁸¹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , s. 81.

olmuştur. Bu sürecin kendi sanayi müesseseleri için tehlike arz ettiğini düşünen büyük petrol baronları Çar rejiminden gerekli önlemlerin alınması için talepte bulunmuş, bu yönde üzerlerine düşen maddi yardımı yapacaklarını vaat etmişlerdi.

Çar Rusyası`nda başlayan 1905 İhtilali devam ederken, Rusya Müslümanları`nın siyasi örgütü – “İttifaki-Müslimum” isimli Rusya Müslüman İttifakı oluşturulmuştu. Azerbaycan burjuvazisi Rusya`nın Müslüman burjuvazisi ile birleşmeye çalışmaktaydı. Bu birleşmenin girişimcileri Kırım ve Kazan Tatarlarının burjuva aydınlarının temsilcileri R.İbrahimov, Y.Akçurin, İ.Gaspıralı olmuşlardır. Hazırlık aşamasında A.M.Topçubaşov aktif rol almıştır.⁸²

Çar hükümeti milli-bağımsızlık ve devrim hareketi ile mücadelede mahkeme kurumlarına, özellikle de askeri mahkemelere özel görev ve yetkiler tahsis etmiştir. 1905 yılının Martı`nda Bakü`de geçici askeri mahkeme oluşturulması hakkında yasa çıkarıldı. Böylece, Güney Kafkasya`da ilk askeri mahkemelerden biri kurulmuş oldu. Çar yönetimi 1906 yılının ilk yarısında köylü, asker ve denizcilerin siyasi içerikli grev ve devrimci hareketlerinin başlaması ile ilgili olarak, itirazların ve gösterilerin yeni dalgasını önlemek amacıyla daha sert cezaların uygulanmasını kararlaştırmıştır. Bu mahkemeler zihinlerde Çarizm`in monarşi rejimini korumak amacıyla yürüttüğü amansız mücadelenin en açık tezahürü olarak iz bırakmıştır.⁸³

Devrim süreci ve milli bağımsızlık hareketinin tırmandığı dönemde Azerbaycan toplumunun yüksek kademelerinin temsilcileri Çar hükümetinden bazı siyasi ödünler almaya, yerel yönetimlerde milli burjuvazinin yer almasına koyulan yasağın kaldırılmasına çalışmışlardı. Mesela, Azerbaycanlı sözcülerin ısrarı üzerine 1906 yılının Ocak ayında Bakü Duması Güney Kafkasya`daki şehirlerin yerel yönetimlerinde Müslümanların haklarının Hristiyanların hakları ile eşit düzeye getirilmesi için talepte bulunmuşlar. 1907 yılının Martı`nda Bakü Duması yeniden böyle bir adım atmıştır. Fakat Duma`nın bu dilekçeleri Çar yönetimi tarafından kabul edilmemiştir. 1913 yılında Güney Kafkasya`da gerçekleşen grevlerin %94`ü ve bu grevlere katılanların %96`sı Bakü ile bağlı olmuştur. Bakü`deki durum bölgelerde çalışan işçileri de etkilemiştir. Bakü`deki grev ve gösteriler, Kafkasya ve Orta Asya`da işçi hareketinin başlamasına ve gelişimine

⁸² **Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları)**, Edt: A.E.Rzayev, Bakü Üniv. Yay., Bakü, 2010, s. 154.

⁸³ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920), s. 83.

katkı sağlamıştır. 1914 yılının ilk beş ayında Bakü`de katılımcılarının sayısı 19 bin kadar olan 75 işçi grevi gerçekleşmiştir.⁸⁴

1.2. Çarlık Döneminde Azerbaycan`ın Parti Sistemi

1.2.1. Azerbaycan`da İlk Siyasi Partilerin Oluşumu

XX. yüzyılın başlarında milli uyanış dönemini yaşayan Azerbaycan halkının milli bilincinin oluşumuna Rusya`da yaşanan 1905 Burjuva Devrimi ve onun sonuçlarının yanı sıra, Ermenilerle etnik zeminde yaşanan çatışmaların katkısı büyük olmuştur. 17 Ekim 1905`te Çarlık yönetiminin siyasi örgütlerin kurulmasını kolaylaştıran genelge yayınlaması Rusya`nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Azerbaycan`da da siyasi partilerin oluşum sürecini hızlandırmıştır. Bu yıllarda Azerbaycan`da farklı profilli siyasi örgütler, partiler oluşmuştur. Azerbaycan`da kurulmuş ilk siyasi parti ve örgütleri ideoloji tutumuna göre birkaç gruba bölmek mümkün: sosyal yönlü (sosyal demokratlar, devrimci sosyalistler ve anarşistler), liberal yönlü (anayasal demokratlar, Müslüman anayasal düzen taraftarları, kadetler⁸⁵, partisiz Müslüman bloku). XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan`da kurulmuş siyasi partiler milli temelleri açısından farklılık göstermiştir. Bu dönemde etnik temelli çok sayıda partiler kurulmuştur.

Azerbaycan Türkleri ve Ermenilerin milli uyanış sürecini aynı dönemde yaşamaları ve farklı kaynaklardan beslenmesi, geliştirdikleri söylem ve eylemlerle az veya çok derecede karşılıklı olarak birbirlerini beslemesi iki toplumun siyasi açıdan örgütlenmelerine ciddi katkı sağlamıştır. Azerbaycan toplumunun, özellikle petrol ve sanayi şehri Bakü`nün kozmopolit yapısı, işçi ve burjuvazi sınıfının farklı milletlerin temsilcilerinden oluşması, sömürü düzenine karşı verilen mücadelenin zaman zaman yerini değişik milletlerden olan burjuva temsilcileri arasında, özellikle Türk ve Ermeni burjuvazisi arasında etnik mücadeleye bırakmıştır. Söz konusu dönemde, Ermeni burjuvazisi dışarıdan aldığı destekle siyasi faaliyetlerini giderek artırmıştır.

1887 yılında İsviçre`nin Cenevre şehrinde Ermeni ırkçı partisi “Hınçak” (Çan sesi) kurulmuş⁸⁶, 1890`da Tiflis`te sözde sosyal-demokrat, ancak gerçekte aşırı ırkçı ve

⁸⁴ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920), s. 109.

⁸⁵ Kadetler, 1905 yılında Çarlık Rusiası`nda kurulmuş, emperyalist burjuvazinin en önemli başlıca partisi olan “Anayasal Demokrasi Partisi”nin üyeleri ve yandaşları. Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://www.britannica.com/topic/Kadet>

⁸⁶ H. Sadıgov, **Ermeni Meselesi**, Bakü, Adiloğlu Yayınları, 2012, s. 308.

denizden-denize “Büyük Ermenistan” kurmayı hedefleyen “Taşnaksütyun” (Ermeni Devrimci Federasyonu) tesis edilmiştir.⁸⁷ Adı geçen ırkçı Ermeni partilerinden: “Hınçak”ın 1892 yılından, “Taşnaksütyun”un ise 1903 yılından itibaren Bakü`de şubeleri açılmış, aynı dönemde Azerbaycan Türklerinin hiçbir siyasi örgütü mevcut olmamıştır.⁸⁸

XIX. yüzyılın sonlarında Güney Kafkasya`da Ermenilerin sayısı 900.000 (1828-1829 yıllarında ve daha sonra gerçekleşen göçlerden sonra), 1908 yılında ise 1 milyon civarındaydı.⁸⁹ Başka bir deyişle, 1905 yılının Şubat ayında Bakü`de başlayan Ermeni-Türk çatışmasının tohumları XIX. yüzyılda atılmıştı. 1905 yılında, Rusya`da ihtilalin başlaması ile eşzamanlı olarak bu çatışmalar da yoğunlaşmıştır. Rusya`nın vilayetlerinde milli-özgürlükçü ve devrimci işçi hareketleri başladığı anda, Çarizm bu hareketleri zayıf düşürmek ve bastırmak amacıyla milli sorunları körüklemiş, “Parçala ve yönet” siyasetinden yararlanarak, bu hareketlere karşı tavır almaya çalışmıştır.

1905-1906 ve 1918-1920 yıllarında da Çarlık Rusyası, Güney Kafkasya`da aynı siyaseti yürütmüştür. Azerbaycan Türkleri`nin özgürlük taleplerine karşı durmak amacıyla, Bakü`de ve Azerbaycan`ın diğer bölgelerinde örgütlü faaliyet gösteren Ermeni partileri, özellikle “Taşnaksütyun” Ruslar tarafından sürekli kullanılmıştır.⁹⁰

12 Ocak 1905`te Azerbaycanlı bir sanığı duruşmaya götüren Ermeni gardiyanların onu yolda öldürmesi Azerbaycan Türklerinin Ermenilere olan öfkelerini artırmış ve taraflar arasında silahlı çatışmalar başlamıştır. Polis ve ordu birlikleri önceden planlandığı gibi olaylara her hangi müdahalede bulunmamışlardır. Çatışmalar sonucunda 40 kadar Ermeni, 500`den fazla Azerbaycan Türkü öldürülmüştü.⁹¹ Güney Kafkasya`ya yayılan çatışmalarda Amerikalı araştırmacı Tadeush Svyatokhovski`nin yazdığına göre, 158 Türk ve 128 Ermeni köyü yağmalanmıştır. Kaynaklarda ve arşiv belgelerinde toplam ölü sayısı 3.000 ile 10.000 arasında gösterilmektedir.⁹²

Çarlık rejiminin körüklediği ve Ermenilerin desteklediği çatışmalar Müslümanların dayanışmaya ihtiyacı olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda, Kuzey Azerbaycan`da 1905-1914 yıllarında değişik program ve ideolojiye sahip, özellikle Taşnaklara karşı koymayı amaç edinen siyasi parti ve örgütler

⁸⁷ Sadıgov, a.g.e., s.312.

⁸⁸ **Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları)**, s. 165.

⁸⁹ Y. Aslan, **Can Azerbaycan (Karabağ`da Talan Var)**, Ankara, KÖK Yayınları, 1990, s. 51-52.

⁹⁰ **Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları)**, s. 166.

⁹¹ E. Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1976, s. 535.

⁹² Sadıgov, a.g.e., s. 339.

kurulmuştur. 1906 yılında Rus ve Ermenilerin gizli işbirliğine karşı koyabilmek amacıyla “Difai” (Müdafa) ismi ile bilinen gizli siyasi örgüt kurulmuştu.⁹³ Merkezi Bakü’de bulunan partinin yönetimi sonraki yıllarda Azerbaycan ve Türkiye’nin toplumsal ve siyasal yaşamında önemli görevler üstlenmiş Ahmet bey Ağayev, Karabey Karabeyov, Mehmet Hasan Hacinski, İsabey Aşurbeyov, Behbud Cavanşir ve Niftali bey Behbudov gibi aydınlardan oluşmuştur. Bu isimlerden bazıları (A.Ağayev, K.Karabeyov, İ.Aşurbeyov, M.Hacinski) aynı zamanda sosyal-demokrat parti olan Hümmeet Partisi’ne üyelerdi. “Difai”nin faaliyeti bazı kaynaklara göre 1912, diğer bir kısım kaynağa göre ise 1917 yılına kadar devam etmiş, örgütün üyeleri sonraki dönemlerde 1911 yılında kurulmuş “Müsavet Partisi”nin saflarına katılmışlardı.⁹⁴

1905’te Gence’de “Gayret Partisi” tesis edilmiştir. Gayret Partisi, “Tatar sosyal-federe devrimcilerin partisi” olarak tanınıyor, özerklik talebinde bulunuyor ve Rusya’nın federe devlet modeline dönüşmesini savunurdu. Bazı kaynaklara göre 1908, kimi kaynaklara göre ise 1912 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁹⁵

Azerbaycan’da milli hareketin lokomotifi olmuş milli-demokrat yönelimli Musavet Partisi 1911 yılında kurulmuştur. Müsavet’in kurucuları Mehmet Emin Resulzade, Mehmed Ali Resulzade, Hümmeetçiler⁹⁶ - Abaskulu Kazımzade, Tağı Nağı oğlu, Kerbelayi Veli Mikayılzade, Gulamrıza Şerifzade, Said Musevi, Yusuf Ziya ve diğer aydınlardı.⁹⁷ Müsavet önce gizli faaliyet göstermeye başlamış ve Şubat 1917’ye kadar böyle devam etmiştir. Partinin saflarına aydınlar, işçiler, esnaflar, köylüler ve tüccarlar katılmışlardı.

Müslüman işçiler arasında propaganda amacıyla, 1904 yılında Azerbaycanlı bir kısım aydın-demokrat Müslüman dünyasında ilk sosyal-demokrat örgüt olan “Hümmeet”i oluşturmuşlar.⁹⁸ Hümmeet, Azerbaycan Türkçesi ile basılan “Hümmeet” adlı gazete

⁹³ Azizov, a.g.e., s. 88.

⁹⁴ **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi**, Cilt I, Bakü, Lider Yayınları, 2004, s. 307.

⁹⁵ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , s. 172.

⁹⁶ Hümmeetçiler Hümmeet Partisi’nin üyeleridir. “Hümmeet” Partisi, temeli Mehmet Emin Resulzade ve bir grup aydın tarafından 1904 yılında Bakü’de kurulmuş sosyal-demokrat bir siyasi örgüttür. XX. yüzyılın başlarından 1920 yılına kadar geçen sürede ülkenin siyasal yaşamında büyük etkinliğe sahip olan örgüt daha sonra sağ ve sol örgütlere parçalanmıştır. Kendi ismi ile anılan yayın organı da bulunmuştur. Daha geniş birgi için bkz: “İstiklal Mefkuresi”, http://rasulzade.org/ideology/5_10.html, 17 Haziran 2017.

⁹⁷ M. A. Resulzade, “Musavet Partisi’nin Kuruluşu”, **Azerbaycan Dergisi**, Sayı 167, 1966, s. 39.

⁹⁸ İ. S. Bağirova, **Politiçeskie Partii i Organizatsii Azerbaydjana v Naçale XX Veka (1900-1917)**, Bakü, Elm Yayınları, 1997, s.16-17.

yayınlanmıştır.⁹⁹ “Hümmeť”i Rusya sosyal-demokrasisinde marksizmi Türk milliyetçiliği ile birleştiren fenomen olarak kabul etmek mümkündür. Hümmeťçiler 1905`te İran`da başlayan devrimde yer almışlar. M.E.Resultzade 1909 yılında İran`a göç etmiş ve orada “İran-Now” gazetesini yayınlamıştır.¹⁰⁰ 1907 yılında parti üyelerinin bir kısmının tutuklanması sonucunda “Hümmeť”in faaliyeti önemli ölçüde zayıflamıştır. 1920 yılında “Hümmeť” diğer sosyal-demokrat partilerle – Rusya Sosyal Demokratik Federe Partisi`nin Bakü şubesi ve “Adalet Partisi” ile birleşerek, Azerbaycan Komünist Partisi`ni tesis etmişlerdi.¹⁰¹

1907 yılının Mayısı`nda “Müdafaa” örgütü kurulmuş, ünlü Azerbaycan aydınlarından İsmayil Han Ziyadhanov bu örgüte başkanlık etmiştir. “Müdafaa” başlıca olarak, Yelizavetpol vilayetinin batısında ve Tiflis vilayetinin bir kısmında faaliyet yürütmüştür.¹⁰²

Azerbaycan`ın siyasi atmosferinde liberal görüşlü partiler de önemli rol oynamıştır. Bu partilerden en önemlisi anayasal monarşi yanlısı – Kadetler Partisidir. Kadetlerin Bakü şubesi 1905 yılının sonu, 1906 yılının Ocak ayında tam faaliyete başlamıştır. Kadetler, Rusya`nın anayasal ve parlamentolu monarşiye dönüşmesini önermekteydi.¹⁰³

Azerbaycan`da diğer partiler de mevcuttu: Sağcılar, Devrimci solcular (Ekimciler), Ticaret-Sanayi Birliği, “Yakor”¹⁰⁴ örgütlerince temsil olunan muhafazakarlar vs. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Monarşi rejimi mevcut olmasına rağmen, XX. yüzyılın ilk on yılında Azerbaycan`da sosyal-siyasi hayatın demokratikleşmesi süreci başlamıştır. Partilerin oluşması Azerbaycan toplumunun demokratikleşmesi yolunda önemli bir işlevi yerine getirmiştir.

⁹⁹ S. M Efendiyev, **İz İstorii Revolyusionnogo Dvijeniya Tyurskogo Proletariata**, V sb.: İz Proşlogo, Baku, 1923, s. 40.

¹⁰⁰ “Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük İdeoloğu”, <http://medeniyyet.az/new/?name=content&content=585>, Erişim Tarihi: 24.03.2017.

¹⁰¹ Bagirova, a.g.e., s. 21.

¹⁰² D. Seyitzade, **Azerbaycan XX Yüzyılın Başlarında: Bağımsızlığa Götüren Yollar**, Bakü, Yıldız Yayınları, 1998, s. 94.

¹⁰³ **Konstitusionno-Demokratiçeskaya Partiya**, Postanovleniya II Syezda i Programma. SPb., 1906, s. 2.

¹⁰⁴ 1905 yılında Bakü`de kurulmuş siyasi bir örgüttür. Rusya`da mevcut olmuş “Rus Halkının Birliği” adlı örgütün bir şubesi olarak çalışmıştır. Azerbaycan`ın bağımsızlığına karşı çıkmıştır. Kendi ismini taşıyan bir gazete de yayınlamıştır. <https://news.milli.az/society/134130.html>.

1.2.2. Çarlık Yönetiminin Yıkılma Aşamasında Bakü`de Partilerarası İktidar Mücadelesi

Çarlık Rusyası'nın dağılma aşamasında ülkenin tüm bölgelerinde olduğu gibi, Bakü`de de çok sayıda parti şehrin yönetimini kontrolüne geçirmek için büyük bir iktidar savaşına tutuşmuşlardı. 23 Şubat 1917`de Rusya'nın başkenti Petrograd`da işçilerin grev ve gösterileri ile başlayan ihtilal, 27 Şubat`ta askeri birliklerin ihtilal yanlılarının safına katılmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. 28 Şubat 1917`de ihtilal zafere ulaşmıştır.¹⁰⁵ 2 Mart`ta Çar 2. Nikola Rusya mutlak monarşi tarihinde sonuncu, lakin tahtı bırakma konusunda ilk kez manifesto imzalamıştır.

3 Mart`ta Bakü`de işçiler Petrograd`daki işçilere destek amacı ile bir günlük iş bırakma eylemi düzenlemişlerdi. 5 Mart gecesi Bakü`de yeni yönetim kurumu – Bakü Toplumsal Örgütler Şurası ve onun Geçici Yönetim Komitesi oluşturulmuştur. M.E.Resultzade bu konuda şöyle yazmaktaydı: “Rusya halkları kalplerinde taşıdıkları amaçlarına, nihayet ulaştılar. Eli kanlı Çar yönetimi, tüm imparatorluk halklarının ortak düşmanı olan istibdad yıkılmıştır”.¹⁰⁶

3 Mart`ta Güney Kafkasya`da sivil yönetim Özel Güney Kafkasya Komitesi`ne (ÖZAKOM) devredilmiş, söz konusu komite, bölgenin büyük halklarını Devlet Duması`nda temsil eden milletvekillerinden oluşmuştur. ÖZAKOM`un Başkanı Rus Kadeti V.A. Karlamov, üyeleri – Azerbaycan Türkü Kadet, sonralar Müsavatçı M.Y. Caferov, Gürcü Federel-sosyalisti K.Abaşidze, Ermeni Kadeti M.Papacanov, Rus Kadeti P.Pereverzevdi.¹⁰⁷ Bu tarihten Ekim 1917 Bolşevik İhtilali`ne kadar geçen süre zarfında Bakü`de Menşevikler, Bolşevikler, Eserler¹⁰⁸ (sosyal inkılapçılar), Kadetler ve bağımsızlık yanlısı siyasi gruplar arasında açık veya gizli şekilde sürekli iktidar mücadelesi devam etmiştir.

1917 yılının Şubatı`nda “Burjuva-Demokratik İhtilali”nin zaferinden sonra, Müsavat Partisi meşru zeminde yeni süreci anlatmak ve halkın desteğini kazanmak

¹⁰⁵ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , s. 221.

¹⁰⁶ **Gazeta Kaspiy**, 3 Mart 1917 (Aktaran: Azerbaycan Tarihi, Cilt V, s. 221.)

¹⁰⁷ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , s. 221.

¹⁰⁸ Çarlığın yıkılması döneminde Eserler Azerbaycan`da güçlü kitle partisi değildi. Onlar yalnız ihtilal sürecinde yürüttükleri propoganda sonucu onun parti programına inanan geniş halk kitlelerinin katılmasıyla kitle partisine dönüşmüştür. Onlar, Güney Kafkasya`da milli meseleden bahsederken, yalnız sosyalist partilerin nezdinde milletlerin demokrat temsilcileri ile taktik anlaşma yapılmasının mümkün olduğunu iddia ediyor ve “Panislamist düşman” karakteri oluşturulmasında özel çaba harcıyorlardı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: BAGİROVA, a.g.e., s. 333.

amacıyla siyasi ve örgütlenme çalışmalarını hızlandırmıştır. 1917 yılının sonbaharında Müsavat, Azerbaycan`da milli-demokrasi hareketine liderlik eden, sınıf ve statüsü farklı olan çeşitli toplumsal tabakaları arkasınca sürükleyen partiye dönüşmüştür. Partinin devlet yapısı konusunda tutumu, onun stratejisini ve faaliyet yönünü belirleyen temel unsurlardır. Müsavat Partisi, Rusya`nın demokratik federasyona dönüşmesini, Azerbaycan`a bu yapı içinde özerklik tanınmasını ve 20 yaşını doldurmuş vatandaşlara seçim hakkı verilmesini talep etmekteydi. Monarşinin yıkılmasından birkaç gün sonra, Gence`de Türk Federasyoncular Partisi (Ademi Merkeziyet) kurulmuştu. Bu parti, Rusya devletinin özerk arazilerin federasyonuna dönüşmesi görüşünü savunmaktaydı. Partinin kurucusu ve fikir önderi Nesib bey Yusufbeyli`ydi.¹⁰⁹ 3 Temmuz 1917`de Ademi Merkeziyet Partisi ile birleşen Müsavat Partisi “Türk Ademi-Merkeziyet Müsavat Partisi” ismini almıştır.¹¹⁰ Birleşme sonucunda Müsavat Partisi 1917 yılının yazında Azerbaycan`ın sosyo-siyasi yaşamının tüm alanlarında büyük nüfuza sahip güçlü bir siyasi örgüte dönüşmüştür. Parti, Azerbaycan halkının milli bağımsızlık talepleri ve hareketinin taşıyıcısı olmuştur.

22 Ekim 1917`de Bakü Sovyeti`nin yeniden oluşturulması için yapılan seçimler beklenmedik şekilde sonuçlanmıştı. Müsavat 9617, Eserler 6305, Bolşevikler 3823, Menşevikler 687, Taşnaklar 528 oy toplamış, alınan sonuçlara göre, Zabrat ilçesi hariç, tüm petrol bölgelerinde Müsavat Partisi zafer kazanmıştır.¹¹¹ 25-29 Ekim tarihlerinde devam eden Müsavat Partisi`nin Birinci Olağan Kurultayı`nda partinin yeni stratejisi ve Azerbaycan`a özerklik verilmesi mücadelesinin yöntemleri belirlenmiştir.¹¹²

Milli ideolojiye dayanan partilerin topluma nüfuzunun giderek attığı bir dönemde ülkenin başkenti Petrograd`da gerçekleşen yeni bir ihtilal sadece Azerbaycan`ın değil, tüm bölgenin, hatta ülkenin sonraki dönemini ciddi şekilde etkilemiştir. Azerbaycan`da tüm siyasi sürecin gidişatını belirleyen 28 Ekim Devrimi sonucunda Bolşeviklerin yönetime gelmesi, Bakü`de de siyasi parti ve örgütler arasında devam eden mücadeleyi derinleştirmişti. Bu durum toplumun değişik kesimlerini temsil eden partiler arasındaki ziddiyetlerin çatışmaya dönüşmesine zemin oluşturmuştu.

¹⁰⁹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt V (1900-1920) , s. 225.

¹¹⁰ ACDA, f. 894, l. 10, iş 176, v. 1-2.

¹¹¹ **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Edt: N. Ağamalyeva, Bakü, Elm Yayınları, 1998, s. 47.

¹¹² **Programme Dokumenti Musulmanskix Politiceskix Partiy 1917-1920 g.**, Oxford Press, London, 1985, s. 13-15.

Bakü Sovyeti'nin 31 Ekim ve 2 Kasım tarihli toplantısı Bolşeviklerin planlarının ilk aşamasının gerçekleşmesini sağlamıştır. Sovyetin yeni seçilen Yönetim Kurulu Bakü'de yüksek yetkili merci ilan edilmişti. Şubat İhtilali'nden sonra olduğu gibi, Ekim Devrimi'nden sonra da, Bakü Sovyeti'nin yönetim kurullarının oluşturulması ve kilit görevlere Ermeni ve Rus asıllı Bolşevikler getirilmesi dikkatten kaçmamıştır.¹¹³

Ekim Devrimi'nden sonra, özellikle Bakü'de faaliyet gösteren Bolşevikler, Menşevikler, Taşnaklar, Eserler ve Müsavatçılar arasında iktidarı ele geçirme uğrunda siyasi mücadele artarak devam etmiştir. Rusya Bolşeviklerinin lideri Vladimir Lenin'den her türlü desteği alan Bakü Bolşevikleri, Taşnakların da yardımı ile iktidar mücadelesinde giderek öne çıkmaya başlamıştı.¹¹⁴ Örneğin, 12-13 Aralık 1917'de Bolşeviklerle Müsavatçılar arasında gerilimin tırmandığı ortamda, yeni seçim kurallarının uygulanması ile Bakü Sovyeti'nin yeni üyelerinin seçimi yapılmış, sonuçlar Müsavat açısından beklendiği gibi olmamıştı. Bolşeviklerin 51 oyuna karşı Müsavatçılar 21 oy almış, 41 oy alan Taşnaklar, 38 oy alan sol Eserler ve 28 oy alan sağ Eserler de Müsavatçıları geride bırakmışlardı. Sadece 11 oy almış Menşevikler Müsavatçılardan geri kalmışlardı.¹¹⁵ Bakü vilayetini yönetecek yeni kabineye 6 Bolşevik, 5 Taşnak, 4 solcu Eser, 3 sağcı Eser, 2 Müsavatçı üye dahil olmuştur. Konjonktürün giderek Bolşeviklerin lehine değişmesi, milli bağımsızlık yanlılarını yeni arayışlara itmiştir. Bakü hariç, Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki kamuoyu tamamen bağımsız devletin kurulması sürecinden yanaydı.

Bakü Sovyeti için seçimlere hazırlığın devam ettiği ortamda, 11 Kasım 1917'de Tiflis'te Güney Kafkasya'nın tüm siyasi partilerinin, milli ve toplumsal örgütlerin delegelerinin katılımı ile yapılan toplantıda bölgeyi bağımsız olarak yönetecek hükümetin oluşturulması için bir bildiri kabul edilmiştir.¹¹⁶ 15 Kasım'da bölgenin üç büyük halkının ve onların siyasi delegelerinin yer aldığı Transkafkasya Komiserliği oluşturulmuş, buraya dört Azerbaycanlı üye-H. Hasmammedov, F.H. Hoyski, M.Y. Caferov, H. Melikaslanov-dahil olmuşlardı. Komiserliğe Gürcü Menşeviki E.P. Gegeçkori başkanlık etmiştir.

RSFSC'nin oluşturduğu güvenlik ve yeniden işgal tehlikesini dikkate alan Transkafkasya Komiserliği Don şehrinde ve Kuzey Kafkasya'da "Beyazlar" hareketinin lideri Kaledin, Karaulov, Filimonov vb. ile ittifak kurmak amacıyla irtibata geçmiştir. 28

¹¹³ **Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları)**, s. 249.

¹¹⁴ Y. Ağayev, S. Ahmedov, **İstiklal Yürüyüşü 1918**, Bakü, Altun KitapYayımları, 2009, s. 14.

¹¹⁵ A. Balayev, **Azerbaydjanskoe Natsionalnoe Dvijenie v 1917-1918 gg.**, Bakü, Elm Yayınları, 1998, s. 58.

¹¹⁶ **Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları)**, s. 250.

Kasım'da Tiflis'te Kafkasya, Güney Rusya ve Ukrayna anti-bolşevik kuvvetlerinin hareket birliği oluşturulması amacıyla toplantı düzenlenmiştir. 6 Aralık'ta Transkafkasya Komiserliği'nin oturumunda Bakü ve Dağıstan'daki durum tartışılmış, Bolşeviklere karşı kesin önlemler alınması yönünde görüş birliğine varılmıştır.¹¹⁷

10 Şubat 1918'de Transkafkasya'dan Müessisler Meclisi'ne seçilmiş temsilciler Tiflis'te toplanarak, Transkafkasya Seymi'ni (Meclis) oluşturmuş, bu gelişme Bolşeviklerce ciddi tehlike olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁸ Transkafkasya Seymi, Bolşeviklerin Güney Kafkasya'yı ele geçirmesine engel olacak bir güce dönüşürse, Sovyet Rusya bölgeden tamamen uzaklaşmak tehlikesi ile karşılaşacaktı.

Bakü'de ise yönetimi elinde bulunduran Bolşeviklerin Bakü Sovyeti şehirde kontrolü sağlamak için ciddi önlemler almıştı. Bakü ve civarındaki ilçelere başta Müsavat Partisi olmakla, bağımsızlık yanlısı partilerin etkinliği azaltmak amacıyla askeri saldırı hazırlığı içindeydi.¹¹⁹

Müsavat'ın çeşitli faaliyetleri sonucu, Bakü'de Azerbaycanlıların hakimiyeti ele geçireceğinden korkuya kapılan Taşnaksütyun liderleri ile yerli Bolşevikler işbirliğini sıkılaştırmıştır. Aslında yerel Bolşevikler zaten "Bolşevik maskesi" ile asıl yüzlerini saklayan Bakü Sovyeti'nin Ermeni liderleriydi. Böylece, iki tarafın da ortak amacı Azerbaycan'ı Türk-Müslüman varlığından topyekun temizlemektir. Bakü petrolünü ele geçirmeye çalışan Bolşevik Rusya ise onlara her türlü desteği vermiştir. Taşnaksütyun Partisi ve Ermeni Milli Komitesi Bolşeviklerle sıkı işbirliği oluşturmuştur.

Bolşevikler, Bakü ve Azerbaycan'ı Sovyet Rusya'nın, Taşnaklar ise hayali "Büyük Ermenistan"ın bir parçası gibi görmektelerdi. Onların nihai hedefi farklı olsa da, bu aşamada bir ortak düşmanları vardı – kendi ulusal partilerini, özellikle bağımsızlık yanlısı Müsavat'ı destekleyen yerel Müslüman nüfus. Siyasi rakibin yok edilmesi için bilinçli olarak etnik temizlik süreci başlatılmış, Bakü Sovyeti, Bakü vilayetinde, Azerbaycanlıların yok edilmesini amaçlayan cinayet planını gerçekleştirmeye karar vermiştir. Sovyet'in emrinde Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu "Kırmızı Gvardiya" adlı askeri kuvvet mevcuttu. Azerbaycan Türklerine karşı başlatılacak katliam planını komuta

¹¹⁷ **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 57.

¹¹⁸ T. Nasirov, **Borba za Vlast v Azerbaydjane (1917-1920)**, Bakü, Elm Yayınları, 1993, s. 35.

¹¹⁹ M. Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, Askeri Yayınevi, Bakü, 1999, s. 56.

etmek amacıyla 30 Mart 1918`de Bakü Sovyeti nezdinde İnkilabi- Müdafaa Komitesi oluşturulmuştu.¹²⁰

1918 yılının Mart ayının sonu, Nisan ayının başlarında Bakü`de Ermeni yanlısı Bolşevik liderlerin yönetimi ve aktif katılımı ile etnik zeminde yapılmış korkunç katliam sonucunda binlerce Türk-Müslüman sivil ahali katledilmiştir. Tarihe “Mart Faciası” olarak geçen bu kanlı olay, kısa sürede Bakü sınırlarını aşarak, ülkenin diğer bölgelerine yayılmıştır. Şamahı, Lenkaran, Guba, Erivan, Nahçıvan, Zengezur, Göyçe ve Karabağ`da on binlerce insan soykırıma tabe tutulmuş, katliamlar 18 Nisan`a kadar devam etmiştir. Bakü vilayetinde Türklere karşı yapılan katliamlara Ermeni asıllı Stepan Şaumyan, diğer bölgelerdeki gerçekleştirilen Ermeni saldırılarına ise Andranik başçılık etmiştir.¹²¹

1918 yılının Mart ayının son günleri ve Nisan ayı Azerbaycan tarihine kanlı ve facialı günler gibi yazılmıştır. Azerbaycan`ın istiklal tarihinin önemli isimlerinden araştırmacı yazar Cahangir Zeynalıoğlu “Mart Olayları” hakkında şöyle yazmakta: “Taşnak Fırkası özel bir program dahilinde sürekli Bakü`de Müslümanları katletti. Bu katliama “Bolşevik-Müsavat fırka savaşı” adı verildi ve katledilenlerin malları yağmalandı ve yakıldı. 31 Mart`ta başlayan bu kıyım üç gün devam etti... Şehitlerin sayı 35 binden fazla idi. Katliamdan kaçan Müslüman halk civar köy ve kasabalara sığındı”.

2. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ`NİN ÇOK PARTİLİ SİSTEMİ

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nde siyasi partilerin faaliyeti için gereken tüm siyasi, hukuki olanaklar sağlanmıştı. Parlamentoda farklı siyasi partilerin varlığı bunu onaylayan temel göstergelerden biri olarak değerlendirilebilir. İki yıl mevcut olmasına rağmen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti demokratik uygulamalarıyla, çok partili sistemiyle XX. yüzyılda Azerbaycan`ın siyasal yaşamında önemli bir deneyim olmuştur.

¹²⁰ Ağayev, Ahmedov, a.g.e., s. 15.

¹²¹ Ermenilerin Taşnakçıların ve Bolşeviklerin işbirliği ve onların kışkırtması sonucu Güney Kafkasya`nın çeşitli bölgelerinde Azerbaycan Türklerine karşı uyguladıkları katliamlarla ilgili dah geniş bilgi için bkz: V. Arzumanlı, V. Habiboğlu, K. Muhtarov, **1918 Katliamları**, Bakü, Öğretmen Yayınları, 1995, s. 5-37.

2.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması Süreci ve Osmanlı Devleti'nin Katkıları

1917 yılının Şubat ayında Rusya'da Romanovlar hanedanı devrilmiş, ülkede demokratik yönetim oluşturmaktan dolayı Müessisler Meclisi için seçimler yapılmasına karar verilmiştir. Monarşi rejimine son verildikten sonra iktidara gelen Geçici Hükümet Güney Kafkasya'yı yönetecek Özel Komite oluşturmuştu. Fakat, Ekim Devrimi gerçekleşince, Güney Kafkasya'dan Müessisler Meclisi'ne seçilmiş vekiller Petrograd'a ve Moskova'ya gidemeyeceklerdi. Bolşevikler, Müessisler Meclisi'ni feshettikten sonra, bu vekiller, 23 Şubat 1918 tarihinde Tiflis'te Güney Kafkasya'nın yüksek yasama meclisi olan Transkafkasya Meclisi'ni, başka bir ifade ile Transkafkasya Parlamentosu'na katılacaklardı. Transkafkasya Meclisi'nde Müslüman toplumunu, Rusya'nın Müessisler Meclisi'ne seçimler zamanı Azerbaycan'ın, aynı zamanda tüm Güney Kafkasyalı 1 milyondan fazla Türk-Müslüman seçmenin oyunu almış 44 vekil temsil etmiştir. Halkın seçtiği vekillerden oluşan Meclis'in Müslüman grubu, aslında, Transkafkasya Müslüman Şurası'ydı ve tüm Güney Kafkasya Müslüman parlamentosu fonksiyonunu temsil etmekteydi. 22 Nisan 1918'de Güney Kafkasya Transkafkasya Meclisi tarafından bağımsız devlet ilan edilmiş, yeni devletin adı Transkafkasya Demokratik Federe Cumhuriyeti (TDFC) olarak belirlenmiştir.¹²² Ancak ister iç, isterse de dış politika alanında milli çıkarların çatışması, yeni hükümetin ciddi adımlar atmasını engellemiştir. Sonuçta, Gürcü vekiller Meclis'ten ayrıldıklarını beyan etmiş ve 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmişlerdi.

27 Mayıs'ta Transkafkasya Meclisi'nin Müslüman Grubu üyeleri kendi oturumlarını yapmış ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmek kararı aldılar. Bu amaçla, Transkafkasya Müslüman Şurası kendini Azerbaycan Milli Şurası, daha doğrusu Azerbaycan Parlamentosu ilan etti. Böylece, aslında Azerbaycan'da ilk yasama meclisi açıldı ve Azerbaycan'da parlamenter sistemin temeli atıldı. M.E.Resulzade Milli Şura'nın Başkanı seçilmiştir. Bu sırada Batum'da Osmanlı ile yürütülen müzakerelerde bulunan Resulzade giyabında Milli Şura'nın Başkanı seçildi. Hasan bey Ağayev ve Mir Hidayet Seyidov ise yardımcılarını olarak atandılar. Azerbaycan Milli Şurası'nın 27 Mayıs'ta gerçekleştirdiği oturumunda, Feteli Han Hoyski oybirliği ile Milli Şura'ya tabi Meclis

¹²² Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt I, s. 28.

Hükümeti'nin Başbakanı seçildi. 28 Mayıs'ta gerçekleşen tarihi oturumda Azerbaycan'ın Bağımsızlık (İstiklal) Bildirisi kabul edildi.¹²³

Azerbaycan tarihinin önemli olaylarından biri de 1918 yılının Mart-Haziran döneminde Transkafkasya ve Osmanlı Devleti arasında yapılan Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918) ve Batum Konferansı'nda (11 Mayıs-14 Haziran 1918) Azerbaycan'la ilgili müzakerelerdir. Bu konferansların en dikkat çeken özelliği bölge halklarının geleceği ile ilgili meselelerin karara bağlanmadan önce katılımcılar arasında, resmi olmayan yöntemlerle müzakere edilmesi ve mutabakat sağlandıktan sonra karara bağlanmasıdır. Özellikle her iki konferansta Osmanlı ve Azerbaycan delegasyonları arasında yapılan görüşlerin Azerbaycan halkının toprak, etnik ve siyasi haklarının tanınması ve garanti altına alınmasında büyük bir önemi bulunmaktadır.¹²⁴

Trabzon Konferansı için şehre gelen Gürcü delegasyonu sahile çıkar-çıkılmaz burada bulunan Almanlarla irtibata geçip, onları barış sürecine dahil etmek ve Osmanlı'nın ağır barış şartları karşısında Almanların desteğini arkasına almak amacı taşımaktalardı. Fakat, Osmanlı delegasyonunda Alman askeri müşaviri Otto fon-Lossov'un olmasına rağmen, Gürcüler Almanlarla direkt bağlantı sağlayamadılar. 13 Mart'ta Dağıstan temsilcileri İ. Haydarov ve Mustafa bey, Azerbaycan temsilcisi M. Mehdiyev'le beraber Osmanlı delegasyonunun başkanı Rauf Beyle gizlice görüşmüş,¹²⁵ Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'ya ilerlemesini beklediklerini, İngilizlerin Ermenileri organize ettiğini, Bolşeviklerin nüfuzunun bölgede artmasının Müslümanlar için ciddi tehlike arz edeceğini anlatmışlardı.

Azerbaycan'ın batısında Osmanlı kuvvetlerinin saldırıları karşısında geri püskürtülen Ermeni askeri birlikleri geri çekilirken, güzergahlarında bulunan sivil halka karşı katliam uygulamakta, 1918 yılının Mart ayına kadar İrevan vilayetinde 197 köy dağıtılmış, 100 bin 626 kişi öldürülmüş ve evlerini terk edip kaçmak zorunda bırakılmıştır.¹²⁶

Bakü vilayetinde Bolşevik-Taşnak birleşmelerinin yaptıkları "Mart soykırımı" sonucunda Azerbaycan'ın doğusunda Sovyet Rusya'nın kontrolünde hükümet oluşturulmuş ve tüm Güney Kafkasya'nın "sovyetleştirilmesi" için hazırlığa başlanmıştı.

¹²³ **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi**, Cilt I, s. 28.

¹²⁴ A. Şahverdiyev, **Trabzon ve Batum Sulh Konferanslarında Azerbaycan Meselesi**, (AMEA Tar. Ens., Basılmamış Doktora Tezi Avtoreferatı), Bakü, 2004, s. 3-4.

¹²⁵ A.N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1990, s. 80.

¹²⁶ N. Nesibzade, **Azerbaycan Harici Siyaseti (1918-1920)**, Bakü, Ay-yılduz Yayınları, 1996, s. 30-31.

Bu durum, hem Transkafkasya Meclisi`ndeki Azerbaycan temsilcilerini, hem de Osmanlı hükümetini rahatsız etmekteydi. Dolayısıyla, her iki tarafın Kafkasya siyaseti bu konuda örtüşmekteydi. 7 Nisan 1918`de Seym`deki Müslüman temsilcilerin düzenledikleri oturumda Azerbaycan`daki durum müzakere edilmiş ve kesin önlemler alınmazsa Transkafkasya Meclisi`nden ayrılmaya karar verilmiştir. Aynı günlerde Osmanlı delegasyonunun başkanı ultimatom göndererek, hem Brest-Litovsk Antlaşması`nın tanınmasını, hem de Türkiye ile müzakereler yapmak için Seym`in bağımsız devlet olarak Rusya`dan ayrıldığını kesin olarak ilan etmesini talep etmiştir. Cevab için 48 saat süre tanınmış,¹²⁷ aynı zamanda Osmanlı Ordusu Ermeni ve Gürcü askeri birliklerinin zayıf direncini kırarak hızla doğuya ilerlemiştir.

Transkafkasya Meclisi`nin Ermeni, Gürcü vekilleri ve bakanları, Müslümanları Osmanlı`ya yardım etmekle suçlamakla yetinmeyip, Osmanlı devleti ile savaşın devam ettirilmesi için tüm Güney Kafkasya`da genel seferberlik ilan edilmesini talep etmişlerdi. 15 Nisan`da Osmanlı kuvvetleri Batum`a ulaşmış ve kuzeye doğru ilerleyişini sürdürmüştür. 18 Nisan 1918`de Gargöse, 19 Nisan`da Zokar Geçidi üzerinde bulunan müdafaa hattı yarılmıştı. Gürcü Menşevikleri Türklerin hücumunu engellemek için gizlice irtibat kurdukları Almanlara müracaat etmişlerdi. Almanlar, Osmanlı`ya baskı uygulamaktan kaçınmış, Türklerin Brest-Litovsk sınırlarını geçmeye cesaret edemeyeceklerini ve Kafkasya üzerinde Rusya ile Türkiye`nin eskiden devam eden hesapları olduğundan bu münakaşaya aktif müdahale etmeye hakları olmadığını söylemiştir.¹²⁸ Bunun üzerine Transkafkasya Meclisi 22 Nisan 1918`de bağımsız Transkafkasya Federe Demokratik Cumhuriyeti`nin kurulduğunu ilan etmiştir. A.İ.Çenkeli yeni devletin ilk başbakanı olmuştur. Çenkeli Batum Konfransı`na katılmak için M.E.Resultzade ve M.H.Hacinski`nin de bulunduğu yeni heyetle bu şehre gelmiştir.

Batum Konferansı`nda en fazla beklenti içinde bulunan delegeler Müslüman delegelerdi. Çünkü tam bu günlerde Azerbaycan`da Ermeni ve Bolşevik askeri birleşmeleri yerli hakla karşı katliamlarına devam etmekteydi. Azerbaycan Türkleri var olmakla yok olmak arasında bulunmaktalardı. Dolayısıyla, tek umut Osmanlı ve Türk Ordusuydu. Bölgeye ilgi duyan diğer bütün devletler – Almanya, İngiltere, Fransa, Bolşevik Rusya – Kafkas politikalarının merkezine asli unsur olarak Ermeni ve Gürcüleri

¹²⁷ Nesibzade, a.g.e., s. 32.

¹²⁸ Nesibzade, a.g.e., s. 33.

yerleştirmiş, özellikle Almanya ve Sovyet Rusya, Batum Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin baskılarını dengelemek için ısrarla yer almak istemiş, ancak Türk ve Azerbaycanlı delegasyonların itirazı sonucu katılımları engellenmişti.¹²⁹

Batum Konferansı devam ettiği günlerde gerçekçi olmayan temeller üzerine kurulan TFDC, onu oluşturan unsurların anlaşmazlık yaşamaları sonucu kısa sürede dağılacaktı. Bağımsızlıklarını ilan eden Kafkasya devletleri ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1918'de barış andlaşması imzalanmıştır. Gürcistan'la imzalanan andlaşmaya göre, Batum ve civarı, Ahıska ve Ahalkalaki bölgeleri Osmanlı tarafından ilhak edilmiş, 1828 yılından önceki sınırların tanınması kararlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında imzalanan antlaşmaya göre, Osmanlı hükümeti Yeni Beyazit, Gümrü, İrevan ve şerur-Dereleyaz'ı Ermenilere bırakıyordu. Bunun karşılığında Ermeniler bu topraklarda yaşayan Müslüman nüfusun haklarını tanımalı, dini ve kültürel haklarını vermeliydi. Ermenistan hükümeti Türkiye'ye karşı çatışan silahlı grupları silahsızlandırarak ve Türkiye arazisine geçmelerini engelleyecekti. Batum'da imzalanan bu antlaşma, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk uluslararası belge niteliği taşımaktaydı. Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet oldu. İmzalanan andlaşmaya göre, Ermenistan'ın yüzölçümü 9.000 km², nüfusu 326.000 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun 230.000'i Ermeni, 80.000'i Müslüman, 5.000'i Kürt ve 11.000 kadarı diğer milletlerden oluşmaktaydı.¹³⁰

Azerbaycan'da oluşmuş dramatik durum milli-demokratik kuvvetleri Transkafkasya Meclisi'nden ayrılmayarak, olayların gelişimini seyretmek yerine, kesin adımlar atmaya mecbur etmişti. Son üç-dört ayın tecrübesi Azerbaycan'ın fiziki varlığını ve geleceğini kurmasının tek yolunun istiklal olduğunu göstermiştir. Bu amaca ulaşmak için çok sayıda düşman gücün ve sinsi planların mevcut olduğu ortamda güçlü bir devletin yardımına ihtiyaç duyulmaktaydı. Söz konusu devlet, etnik-dini bakımdan ona en yakın devlet olan kardeş Türkiye'den başkası olamazdı. Nitekim, Türk Ordusu ondan beklenen misyonu fazlası ile yerine getirerek bu güveni boşa çıkarmadı. Azerbaycan Türkleri Kafkas İslam Ordusu'nun büyük fedakarlıklarla mücadelesi sonucu yok olmaktan kurtulmakla kalmamış, Müslüman Doğu'nun ilk demokratik cumhuriyetini kurmaya muvaffak olmuştur.

¹²⁹ Kurat, a.g.e., s. 474.

¹³⁰ N. Kahramanov, **I Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Ermeni Amili**, Bakü, "E.L." Yayınları, Bakü, 1998, s. 95-97.

4 Haziran 1918'de, Batum'da, Osmanlı Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında barış ve dostluk anlaşmasını Osmanlı Hükümeti adına Adalet Bakanı, Senato Başkanı Halil Bey Menteşe ve Osmanlı Devleti Kafkasya Cephesi Komutanı Ferik Mehmet, Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı Hacinski ve Milli Şura Başkanı Resulzade imzalamışlar.¹³¹

2.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Çok Partili Sistemde Koalisyon Denemeleri ve Sonuçları

Ekim Devrimi'nden sonra Güney Kafkasya halklarının temsilcilerinin oluşturdukları Transkafkasya Meclisi fazla yaşamadı. Özellikle, Meclis'te bulunan Ermeni milliyetçilerinin Gürcistan ve Azerbaycan'dan sürekli toprak talebinde bulunması, Gürcistan'ın Almanya ile flört etmesi, varlığını devam ettirmeye ve iç sorunlarının halletmeye çalışan Azerbaycan'ın ise Osmanlı devleti ile yakınlaşması Meclis'te görüş ayrılıklarının derinleşmesine neden olmuştu. 26 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya Meclisi'nin sonuncu oturumu yapılmış, aynı gün Gürcistan temsilcileri, 27 Mayıs'ta ise Azerbaycan temsilcileri ülkelerinin bağımsızlığını ilan etmişlerdi.¹³²

Böylece, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Meclisi ve ilk hükümeti Azerbaycan sınırları dışında, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te kurulmuştur. M.E.Resulzade barış görüşmeleri için Trabzon'da ve daha sonra Batum'da bulunmasına rağmen Milli Şura'nın ilk meclis başkanı seçilmiştir. Milli Şura'nın belirlediği dokuz üyeden oluşan yürütme kuruluna Fetali Han Hoyski seçilmiştir. Yeni kurulan devlet demokratik ve çağdaş bir çizgi benimsediğini 28 Mayıs'ta yayınladığı "İstiklal Beyannamesi"nde tüm dünyaya ilan etmiştir.¹³³ AHC'nin ilan edilmesi tüm Türk-Müslüman dünyasında çok

¹³¹ Kasimov, a.g.m., s. 18-19.

¹³² **Azerbaycan Tarihi**, XIX-XXI Yüzyıllar, s.259.

¹³³ Altı maddeden oluşan İstiklal Beyannamesi'nde yeni kurulan devletin demokratik prensipleri yer almaktadır:

- 1) Azerbaycan tam hükuklu ve bağımsız devlettir. Güney Kafkasya'nın Cüney ve Doğu kısımlarını kapsamaktadır;
- 2) Azerbaycan'ın siyasi yapısı Halk Cumhuriyeti'dir;
- 3) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti uluslararası birliğ tüm üyeleri ile, özellikle sınır komşusu halklar ve devletlerle komşuluk ilişkileri kuracak.
- 4) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sınırları dahilinde milliyetinden, dininden, cinsinden, statüsünden bağımsız olarak tüm vatandaşlarına tam vatandaşlık ve siyasi hukuklar sağlıyor.
- 5) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti topraklarında yaşayan tüm halkların serbest gelişimine ortam oluşturacak.
- 6) Parlamento seçimlerine kadar Azerbaycan'da hakimiyet halkın seçimle belirlediği Milli Şura ve Milli Şura'nın karşısında sorumluluk taşıyan Geçici Hükümet'e mahsustur. Daha geniş bilgi için bkz: **Azerbaycan Tarihi XIX-XXI Yüzyıl**, Bakü, Bakü Üniversitesi Yayınları, 2010, s.259-262.

önemli tarihi olaydı. Yeni devlet laik temel üzerine kurulan ilk Türk devletiydi. AHC'nin kurulması ile XIX. yüzyılın başlarında kaybedilen devlet geleneği yeniden canlanmaya başlayacaktı.¹³⁴

Azerbaycan Milli Şurası'nın Kafkas İslam Ordusu'nun desteği ile Azerbaycan'ın Gence şehrine taşınması ardından varılan anlaşma gereği kendisini feshetmesi sonrası, 17 Haziran 1918'de altı aylık süre zarfında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu için seçimlerin yapılması kararlaştırılacaktı.¹³⁵

Yeni kurulacak yasama meclisine seçimlerle bağlı oluşturulan komisyon 5 Kasım'da gerçekleştirdiği ilk oturumunda Milli Şura'nın feshedilmesi gerektiğini, halk temsilcilerinin siyasi konuların çözüm sürecine katılım isteğini dikkate alarak “ivedilikle basitleştirilmiş prosedür kaidelerinin uygulandığı geçici Azerbaycan Parlamentosu'nun oluşturulması” kanaatine ulaşmıştır.¹³⁶

Beş aylık aradan sonra, yani 16 Kasım 1918'de toplanan Milli Şura kısa sürede seçimlerin yapılmasının olanaksız olması gerçeğinden hareketle, kendisini parlamentoya dönüştürme kararı aldı. Yasaların hazırlanması için çalışan ilgili komisyonun önerdiği Azerbaycan Parlamentosu'nun oluşturulması ile ilgili yasa tasarısı Milli Şura tarafından 20 Kasım'da kabul edildi.¹³⁷

29 Kasım 1918'de Resulzade'nin imzası ile Milli Şura'nın “Tüm Azerbaycan Halkına Hitabı” yayınlanmıştır. Söz konusu hitapta sadece Azerbaycan Müslümanlarına mahsus Şura-i Milli'nin milli bir kalıptan çıkarılarak”, “devleti bir şekle” sokulacağı beyan edilmekteydi.¹³⁸

Genç cumhuriyetin kaderinin çizildiği bir zamanda devlet liderinin halka hitabını olumlu karşılayan halk yüksek duyarlılık göstererek, Azerbaycan'ın istiklali için önemli olan seçimlere yüksek oranda katılmıştır.¹³⁹

Seçimlere katılmayacaklarını beyan eden Ermeni Milli Şurası ve Slavyan-Rus Cemiyeti, Bakü'de bulunan İngiliz kuvvetlerinin komutanı General Tomson, 26 Aralık 1918'de AHC Parlamentosu'ndan güven oyu alan hükümete tam destek verdiklerini

¹³⁴ Azerbaycan Tarihi XIX-XXI Yüzyıl, s.266.

¹³⁵ Azerbaycan Tarihi, Cilt 5, s.282.

¹³⁶ Azerbaydjan Gazetesi, 15 Kasım 1918.

¹³⁷ Azerbaydjanskaya Respublika, Zakonatelme Aktı, s.13-16.

¹³⁸ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Parlamento Tutanakları, Cilt 1, Bakü, 1998, s.12-13.

¹³⁹ Azerbaycan Tarihi, Cilt 5, s.283.

açıklamasından sonra Parlamento`ya katılmayı kabul ettiler.¹⁴⁰ Slavyan-Rus Cemiyeti Azerbaycan devletini tanımayı kabul etmediği halde, Rus azınlığın çıkarları doğrultusunda ve Rusya Duması için seçimler gerçekleştirilene kadar Azerbaycan Parlamentosu`na katılmayı kabul ettiler.¹⁴¹

AHC Parlamentosu`nun odak noktasını feshedilen Milli Şura`nın 44 üyesi oluşturmaktaydı. Daha 36 Müslüman vekil ise geçmiş milli komitelerin önerisi ile şehir ve taşradan seçilmişlerdi. Yerel yönetim birimleri olmayan şehirlerde ve taşrada milletvekilleri köy meclislerinin kurultaylarınca belirlenecekti. Parlamanto`da bulunacak 120 sandalyeden 80`i Müslüman halka, 21`i Ermenilere, 10`u Rus azınlığa, 1`er sandalye Alman, Gürcü, Yahudi ve Leh azınlığa ayrılmıştı. Sendika Birliği`ne 3 sandalye, Petrol Sanayii Birliği`ne ve Ticaret-Sanayi Birliği`ne ise 1`er sandalye tesis edilmişti. Yasada ayrıca vekillerin hangi seçim bölgelerinden seçileceği de açıkca belirlenmişti.¹⁴²

Önce Milli Şura, sonra da Azerbaycan Parlamentosu tüm siyasi partileri meclisin çalışmalarına katılmaya davet etti, fakat Rusya yanlısı partiler, örneğin, Bolşevikler, Komünistler, Menşevikler, Eserler, Kadetler karşı cephe almış ve yeni kurulan devleti tanımayacaklarını beyan ettiler. Daha sonraki aylarda bu partilerden bazıları kararlarını yeniden gözden geçirerek parlamentoya katıldılar. Azerbaycanın milli partileri – Müsavat, İttihat, Hümmet ve Müslüman Sosyalist Bloku ise Rusya ile yeniden birleşmek düşüncesine karşı çıkmaktaydılar. Bund Partisi`nin tutumu milli partilerin tutumuna yakındı, yani parlamento ve hükümetin sadece milli temsilcilik ilkesi doğrultusunda oluşturulmasının taraftarıydı. Bolşevikler aktif boykot taktiğini seçmişlerdi. Menşeviklerin idare ettikleri Sendikalar Birliği Meclisi de parlamentoya karşı çıkmaktaydılar. Söz konusu mecliste parlamentoya katılmama yönünde karar kabul edildi.¹⁴³ Menşevik yanlısı hümmetçiler parlamentonun açılmasına karşı çıkmadılar, fakat yönetime girecek yeteri güce sahip olmadıkları için tutumlarının zorunluluktan kaynaklandığını belirtmekteydiler.

Parlamento 25 Ocak 1919`da tarihli oturumunda Eser Partisi Bakü Başkanlığı`nın kendilerine beş sandalye ayrılması yönündeki isteğini görüşmüş, “Ahrar” Partisi ve

¹⁴⁰ **Azerbaydjan Gazetesi**, 2 Aralık 1918.

¹⁴¹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.284.

¹⁴² ACDA, f. 895, l. 1, iş 36, v. 2.

¹⁴³ **Narodnaya Zemlya**, 28 Şubat 1919.

tarafsızlar bu isteği koşullu olarak kabul etmişlerdi. Bu koşula göre Eserlerin mecliste buldukları sürece sosyalist gruba katılmaları gerekmektedir.¹⁴⁴

Eserlerin parlamentoya katılmasından yana tavır alan Musavat Partisi lideri M.E.Resultzade muhalif güçlerin parlamentoda bulunmasının gerekliliğini savunmuştu. Gerekçesinde ise Resultzade şunları söylemişti: “Bizim çalışmalarımızın eleştirilmesi ve bize karşı itiraz parlamento dışında değil, parlamento kürsüsünden yapılmalı ve biz de aynı yöntemle cevap vermeliyiz”.¹⁴⁵ Fakat tüm bu tavizlere rağmen Eserler meclis çalışmalarına katılmamıştır. Kısacası, Azerbaycan Parlamentosu yeni çalışmalara başladığı günlerde ülkede siyasi partilerin genel görüntüsü yukarıdaki gibiydi.¹⁴⁶

Yeni kurulan devlet olmasına rağmen, siyasi partilerin çalışmaları için gereken ortam sağlanmıştı. Parlamento`da muhalif siyasi partilerin hemen hemen hepsinin temsil olunması, kurulan hükümetlerin koalisyon şeklinde olması bu ortamın sağlandığını onaylayan temel kanıtlar olarak değerlendirilebilir.

Çok partili yapıya sahip mecliste partiler (11 parti) kendi bildirimlerini okumuştur. Söz konusu bildirimlerde belirli konularda görüş ayrılığı bulunsa da, genel amaç aynıydı: genç Azerbaycan Cumhuriyeti`nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak, milliyetçi azınlıkların haklarını güvence altına almak, Azerbaycan halkının, hükümetinin diğer halklar ve devletlerle, özellikle komşu devletlerle ilişkilerini güçlendirmek, ülkede hukuk ve demokrasi düzenini geliştirmek, reformları gerçekleştirmek ve ülkeyi her türlü saldırılar karşısında savunabilecek güçlü ordu oluşturmak.¹⁴⁷

7 Aralık 1918 tarihinde yasama çalışmalarına başlayan Azerbaycan Parlamentosu`nda 79 milletvekili bulunmuştur. “Müsavat” Partisi`ni 11, “İttihad”ı 11, “Ahrar”ı 9, “Hümmet”i 5, “Müslüman Sosyalistler Bloku”nu 5, “Tarafsızlar”ı 15, “Milli azınlıklar”ı 4, “Rus-Slavyan Cemiyeti”ni 3, “Ermeni Grubu”nu 4 vekil temsil etmiştir.¹⁴⁸

İlk oturumda konuşma yapan Başbakan F. H. Hoyski Bakü ve bazı bölgelerde yerel halka karşı Bolşevik lider S. Şaumyan`ın talimatı ile Bolşevik-Taşnak güçlerinin gerçekleştirdikleri soykırım girişiminin karşısını almak, ülkenin başkentini Bolşeviklerin

¹⁴⁴ ACDA, f. 895, l. 1, iş 13, v. 78.

¹⁴⁵ **Azerbaydjan Gazetesi**, 31 Ocak 1919.

¹⁴⁶ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.286.

¹⁴⁷ **Azerbaycan Tarihi XIX-XXI Yüzyıl**, Bakü, Bakü Üniversitesi Yayınları, 2010, s.266.

¹⁴⁸ ACDSPIHA, f. 277, l. 1, iş 53, v. 5.

işgalinden kurtarmak için hükümetinin Osmanlı devletinden yardım almak zorunda kaldığını beyan etmiştir.¹⁴⁹

Meclisin ilk günü konuşma yapan milli azınlıkların temsilcisi olan vekiller - Slavyan-Rus Cemiyetinden M.İ.Vinogradov, Gürcü vekil G.İ.Tekhakaya, Leh S.A.Vansoviç, Alman L.Y.Kun, Yahudi Milli Şurası`ndan M.A.Gukhman yeni açılan Azerbaycan Parlamentosu`nu kutlamış ve Azerbaycan halkının özgür ve demokratik hukuk devleti kurmak yolunda önemli bir adım attığını belirtmişlerdir. Fakat bazı temsilciler Azerbaycan`ı kurulması muhtemel tek Rusya`nın bir parçası olarak gördüklerini beyan etmekten kaçınmamışlardır. Bu türlü söylemlerin hoşgörü ile karşılanması ise yeni devletin demokratik hukuk devleti olarak oluşmakta kararlı olduğunun en bariz örneğini oluşturmaktadır.¹⁵⁰

Azerbaycan Parlamentosu`nun açıldığı ilk gün Bakanlar Kurulu yeni hükümetin oluşturulması amacıyla istifa etmiş ve hükümetin kurulması süreci başlamıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin çok partili siyasi parti sisteminin gerçek karakteri hükümetin kurulması sürecinde daha çok belli olmuştur. 13 Aralık 1918`de güçlü hükümetin kurulması, iç ve dış politikada başarılı çalışmalar yürütmesinin sadece koalisyon hükümetinin kurulması ile mümkün olacağından hareketle lider parti olan Müsavat Partisi bu yönde çalışmalara başlamıştır.

Azerbaycan Parlamentosu`nda merkezi konumda bulunan ve en nüfuzlu parti kuşkusuz Müsavat Partisi olmuştur. Müsavat`ın en büyük özelliği, devletin çıkarlarına uygun olarak tüm parti ve siyasi güçlerle yapıcı işbirliğine ağırlık vermiş olmasıdır.¹⁵¹

Söz konusu parti “Hümmet” ve “Müslüman Sosyalistler Bloku” örgütlerini kapsayan Azerbaycanlı sosyal-demokratları, Eserleri ve Menşevikleri kendi bünyesinde birleştirerek parlamentonun sol kanadını oluşturmaktaydı. Bu örgütlerin yeni kurulmuş cumhuriyetin yaşamında önemli rol oynaması tartışma götürmemekle birlikte, taktik açıdan tek tip olmaması ve hükümete destek konusunda tutarsız davranması da dikkatten kaçmamaktadır.

Parlamento`nun sağ kanadı genel olarak İttihat Partisi milletvekillerinden oluşmaktaydı. İttihatçılar ülkede siyasal çoğunluğa sahip milli-demokratlara karşı sert bir muhalefet yürütmüş ve 1919`un Aralık ayına kadar hükümetin kurulması çalışmalarına

¹⁴⁹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.287.

¹⁵⁰ **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)**, Parlamento Tutanakları, s.43-52.

¹⁵¹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.291.

katılmaktan kaçınmışlardı. Böylece, parlamentonun oluşturulmasından sonra ortaya çıkan siyasi tablo ve kuvvetlerin dağılımı hükümetin kurulmasında koalisyonun en önemli seçenek olduğu gerçeğini kaçınılmaz hale getirdi.¹⁵²

Ülkede oluşmuş parti sistemi ve siyasi güçlerin mevcut düzenine tüm yönleri ile aşına olan Başbakan Fetali Han Hoyski 26 Aralık 1918`de yeni kurulacak koalisyon hükümetini Parlamento`nun güven oylamasına sunmuştu. AHC`nin kurulmasından sonra üçüncü Bakanlar Kurulu`na tarafsız milletvekilleri, sosyalistler ve müsavatçılar dahildi.¹⁵³ 1919 yılının Ocak ayında Azerbaycan`ı tek Rusya`nın bir parçası olarak gören Slavyan-Rus Cemiyeti`nin üyeleri İ. Protasyev ve K. Lizgar, maliye ve gıda bakanı görevlerine başladılar.¹⁵⁴ Bu adım söz konusu örgütün yeni kurulan devlete karşı tutumunu değiştirmesi için atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir.

Kurulmasından daha altı aylık bir süreyi geride bırakan yeni cumhuriyette durum oldukça karmaşık bir haldeydi. Bolşevik Rusya eğilimli partiler ve siyasi örgütler hükümete ciddi muhalif tutumlarını sık sık işçi grevi tehditleri ve uygulamaları ile göstermekteydi. Nitekim, 18 Aralık 1918`de Bakü İşçi Komitesi yaptığı toplantıda siyasi talepler (tutukluların serbest bırakılması, basın ve ifade özgürlüğü, toplantı özgürlüğü vs.) sunmakla, grev kararı almıştır.¹⁵⁵ 24 Aralık`da BİK`in liderliğinde grev başlamıştır. Grev komitesini oluşturan Menşevikler ve Sosyalistler hükümeti tanımadıklarını beyan ederek, şartlarını dikkate alması için Bakü`nün İngiliz valisine göndermişlerdi. Fakat, oturuma hükümet adına katılan M.E.Resultzade, Azerbaycan`ın tek yasama makamının Azerbaycan Parlamentosu olduğunu beyan etmiştir.¹⁵⁶

Parlamento`da mutlak çoğunluğa sahip olmayan Müsavat Partisi, ülkenin bağımsızlığını iç ve dış tehditlerden korumak için güçlü parlamento ve hükümetin öneminin farkındaydı ve bu nedenle kendi görüşüne yakın partilerle birlik oluşturmak amacı taşımaktaydı. Bu bakımdan Müsavat, Ahrar ve sosyalistlerin koalisyonu ağırlık kazanmıştı.¹⁵⁷

¹⁵² **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)**, Parlamento Tutanakları, s.14.

¹⁵³ **Azerbayjan Gazetesi**, 28 Aralık 1918.

¹⁵⁴ Agamaliyeva, N., Xuduyev, R., **Azerbaydjanskaya Respublika, Stranısı Politiceskoy İstorii 1918-1920 gg**, Baku, 1994, s.36.

¹⁵⁵ **Znamya Truda Gazetesi**, 26 Aralık 1918.

¹⁵⁶ ACDA, f. 1134, l. 1, iş 39, v. 8.

¹⁵⁷ **Naş Put**, 7 Nisan 1919.

Müslüman Sosyalistler oluşturulacak hükümetin geniş tabanlı ve gerçek demokratik hükümet olması gerektiğini düşünmekteydiler. Diğer açıdan ise kendi nüfuzlarını ve güçlerini artırmak için hükümette çok sayıda bakanlığı, özellikle içişleri bakanlığı gibi önemli bakanlıkları yönetmeyi istemekteydiler. Nitekim, yeni kurulan hükümet Müsavatçılar, Sosyalistler, Ahrar ve tarafsızlardan oluşmuştur. Ayrıca, güvenoyu sorunu yaşanmaması için Ermeni ve Rus birer milletvekiline de iki bakanlık verilmişti. İçişleri bakanlığı görevini ise tarafların anlaşamaması nedeniyle Başbakan N.Yusifbeyli üstlenmiştir.¹⁵⁸

14 Nisan 1919`da Azerbaycan Parlamentosu sayıca dördüncü Bakanlar Kurulu`nu aşağıdaki şekilde onayladı: Başbakan ve İçişleri Bakanı N. Yusifbeyli (Müsavat Partisi), Maliye Bakanı Aliğa Hasanov (tarafsız), Ticaret ve Sanayi Bakanı Ağa Eminov (Müsavat), Dışişleri Bakanı M. Y. Caferov (tarafsız), Posta ve Telegraf Bakanı Camo Hacinski (Sosyalist), Adalet ve Emek Bakanı - A.Sefikürdski (Sosyalist), Savunma Bakanı S. Mehmandarov (tarafsız), Teminat Bakanı -V. V. Klenovski (Rus-Slavyan Cemiyeti), Sağlık Bakanı A. N. Dostakov (tarafsız), Eğitim ve Diyanet Bakanı - R. Kaplanov (Ahrar), Tarım Bakanı A. Gardaşov (Ahrar), Devlet Bakanı K.Amaspür (Taşnaksutyun), Devlet Bakanı N. Nerimanbeyov (Müsavat).¹⁵⁹

Müsavat Partisi ülkedeki mevcut parti sisteminin bağımsızlık için oldukça tehlikeli bir bölünme izlenimi vermesi nedeniyle farklı koalisyon arayışları içindeydi. Bu amaçla güçlü burjuvazinin temsilcileri olan tarafsızlarla anlaşarak 23 Ekim 1919`da "Müsavat ve tarafsızlar" ismi altında bir parti oluşturuldu.¹⁶⁰ Bu ittifak müsavatçıların konumlarını daha da güçlendirdi.

Azerbaycan`da solcu Eserler Partisi`nin kurulması süreci Kasım 1918`de başlamıştır.¹⁶¹ Eserler Partisi genel olarak Bakü işçileri arasında faaliyetini yürütmüştür. Kasım 1919`da Bakü`de Halkçı Müslüman Eserler Partisi`nin Merkez Yürütme Kurulu tam olarak oluşana kadar söz konusu parti grubunun temsilcileri Müslüman Eser Örgütü`ne katılmışlardı.¹⁶² Halkçı Parti genel olarak aydınlardan oluşmaktaydı. Partinin hemen hemen tüm üyeleri üniversite ve yüksekokul düzeyinde eğitim almıştı ve başkanı A.Sefikürdski`ydi.

¹⁵⁸ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s. 297.

¹⁵⁹ Adres-kalendar na 1920 g., s. 24.

¹⁶⁰ **İttihad Gazetesi**, 5 Ekim 1919.

¹⁶¹ ACDA, f. 894, l. 1, iş 28, v. 13.

¹⁶² ACDA, f. 2034, l. 1, iş 1, v. 30.

1919 yılının sonları ve 1920 yılının başlarında Halkçı artık bağımsız parti olarak faaliyet yürütmüş ve Müslüman Sosyalist Bloku'nun üyesi olarak parlamentoya katılmıştı. Halkçı Parti tüm konularda Müsavat'a karşı eleştirel konuma sahipti. Bu tutumlarını devam ettirdikleri için Müslüman Sosyalistler Bloku koalisyon hükümetinde yer aldıkları halde, halkçılar koalisyona katılmaktan kaçındılar. Halkçılar komünistlerle hiçbir ortak çalışmaya katılmamaktalardı.¹⁶³ Komünistlerle ortak hareket eden Müslüman sosyal-demokrat partisi "Hümme'ti.

İktidara gelme yolunda kararlı olan komünistler Müslüman Sosyalist Hareketi faktörünü dikkate almaktan kaçınmazlardı. Söz konusu hareketin yerel halk ile sıkı bir ilişkide bulunmadığını dikkate alan komünistler Müslüman Sosyalistlerin çalışmalarını bu yöne yöneltmeyi, aynı zamanda bu sürede liderliği perde arkasından kendi üzerlerine almayı düşünmekteydiler. Aslında Bolşevik Rusya ile sıkı işbirliği içinde bulunan komünistlerin Rusya ile ilgili her şeye itibar etmekte tereddüt eden sıradan Müslüman hümme'tçilerle bu işi yürütmesi düşünüldüğü kadar da kolay değildi.¹⁶⁴

Hümme't'i kendilerine tam olarak bağlayana kadar Bolşevik liderler partinin lider kadrosunun radikal ve ılıman kanadları arasında iç anlaşmazlığı körükleyerek, partiyi bir kez ve son kez daha parçalanmanın eşiğine getirdiler. Söz konusu olay 1919 yılının Temmuz sonlarında yaşandı. Hümme't Partisi'nin önceleri Tiflis merkezi ile bağlantılı olan üyeleri kendi örgütlerinin eski ismini (Sosyal-Demokrat İşçi Partisi "Hümme't") korumakla kendilerini sağ örgüt olarak yansıttılar. Onlar parlamenter düzenin destekçisi olarak kalmaktaydılar. Nitekim, bu kanadın liderlerinden biri olan A.Pepinov'un Çalışma Bakanı olarak hükümete katılması bu savı desteklemektedir. Hümme't'in sol kanadı ise Azerbaycan'da hakimiyetin Sovyetlere geçmesi meselesini açıkça savunmaktaydı.

1920 yılının ilkbaharında Müslüman partileri ve örgütleri – Müsavat, Ahrar, İttihat, Sosyalistler, Komünistler, Tarafsızlar arasında mücadelenin güçlenmesi ülkede politik durumu bozan ve kaotik görünümü derinleştiren önemli etkenlerdi. Lider Müsavat Partisi'nde oluşan kutuplaşmalar, devletin iç ve dış siyasetinin tüm partiler tarafından farklı karşılanması üye sayısına göre parlamentoda ikinci konumda bulunan İttihat'ın yasama sürecine etkisini arttırmış, kendi koşullarını dikte etmesi için olanak sağlamıştı.¹⁶⁵

¹⁶³ Swietochowski, T., **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988, s. 49.

¹⁶⁴ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.324.

¹⁶⁵ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.413.

Müsavət Partisi daha Aralık 1919`da hükümet oluşturulurken, İttihatçıların dirençlerini kırmak için kendilerine koalisyon önermişti. Müsavat`ın amacı İttihat`ın şahsında tüm sağ kesimin desteğini sağlamaktı.¹⁶⁶ Fakat İttihat hükümete katılmak önerisini üç koşulun karşılanması şartı ile kabul edebileceğini önermişti:

- 1.Tüm Müslüman partilerin koalisyonu oluşturulsun;
- 2.İçişleri Bakanlığı Muhammed Hasan Hacinski`ye havale edilsin;
- 3.Devlet denetleme görevi İttihat`ın temsilcilerine bırakılsın.

Fakat, bu öneriler Müsavat Partisi tarafından geri çevrilmiştir. Nedeni, İttihat`ın asıl amacının Müsavat`ı sıkıştırmak ve konumunu zayıflatmak olduğu aşıkardı. Bu durum deneyimli Müsavat liderlerinin gözünden kaçmadı.¹⁶⁷

Daha sonraki hükümet kabinelerinde içişleri bakanı görevine getirilen M.H.Hacinski “İttihat”ın tutumunu devam ettirerek çok sayıda memuru görevden uzaklaştırmıştı. Hacinski`nin bu tutumunun yanı sıra, işçi liderleri ve komünistlerle yakınlaşması meclisin Müsavatçı ve tarafsız milletvekillerinin itirazına neden olmuştu. Onlar kendisini Bolşevizme yönelmekle suçlamışlardı. Fakat, yapılan denetimler çok sayıda devlet kurumunda rüşvet ve yolsuzluğun olduğunu ortaya çıkarmıştı. İttihat Partisi`nin yayın organında İslam dininin sadece bir dini öğreti olmanın yanı sıra, Müslümanların siyasi ve toplumsal yaşamının temeli konumunda bulunduğunu, ayrıca sosyalizmle uyum içinde var olması yönünde hiçbir engel olmadığını savunan yazılar yayınlanmaktaydı.¹⁶⁸ İttihat`ın bu tutumu Azerbaycan`ın bağımsızlığına karşı konumlanmış bir tutumdu.

İttihat Partisi komünizmin Batı emperyalizmine karşı mücadelede Müslüman dünyasına yaptığı yardımı, komünizmin ateist karakterindeki “günahı” yıkayıp temizleyen özellik olduğunu görerek komünistlerle birliğe çağırmış, Rus-Sovyet ordusunun Antanta`ya karşı mücadele yürüten Türkiye ile birleşmesi için Azerbaycan`a bırakılmasını talep etmiştir. Benzer tutum Türkiye`de de bulunmaktaydı.¹⁶⁹

Osmanlı askeri varlığı Mondros Mütarekesi gereği Azerbaycan`dan çıkarılsa da, Türk askeri varlığı küçük bir kısım da olsa Bakü`de bulunmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa Antanta`ya karşı mücadeleye başladıktan sonra Türkiye`nin nüfuzu Azerbaycan`da

¹⁶⁶ M.E. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Bakü, Elm Yay., 1990, s.54.

¹⁶⁷ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.413.

¹⁶⁸ Swietochowski, a.g.e., s.52.

¹⁶⁹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.414.

yeniden artmış, “Genç Türkler” de Sovyet Rusya ile işbirliğinin Batı emperyalizmine karşı mücadelede önemli avantajlar sağlayacağını düşünmekteydi. Bu açıdan hem onlar, hem de Ankara hükümeti Sovyet Rusya ile sıkı işbirliği kurmaya çalışmaktaydı. Azerbaycan ise bu bağlantının kurulması için en müsait coğrafi konuma sahip ülkeydi, çünkü Sovyet yardımları savaş içindeki Anadolu`ya ancak Azerbaycan`dan geçerek güvenli bir şekilde ulaşabilirdi. Bu gerçeklik Mustafa Kemal Paşa`nın Azerbaycan`ın “bolşevikleşmesine” sıcak bakmasına neden olmuştur.

Azerbaycan`da siyasi istikrarı etkileyen faktörler içinde Müsavat Partisi`nin saflarındaki parçalanma eğilimleri önemli rol oynamıştır. Partinin sol kanadı yeteri kadar güçlü bir sesle ayrılmayı dile getirmekteydi.¹⁷⁰

Hümmet Partisi`nde ise parçalanma yaşanmıştı. Parçalanmadan sonra sol hümmetçiler R.A.Ahundov`un liderlik ettiği Azerbaycan Eserler Partisi ile birleşmeye yöneldiler de, bu çabaları sonuçsuz kalmıştı. Müslüman Eserlerin komünistlerle bağlantı kurma girişimi de aynı şekilde başarısız sonuçlanmıştı. Çünkü Eserler komünistlerden farklı olarak oluşmakta olan Azerbaycan Komünist Partisi`nin üyelerinin yalnız Azerbaycan vatandaşlarından oluşmasından yanaydı, halbuki ülkede bulunan komünist düşünceli siyasilerin çoğunluğu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti vatandaşı olmayan Ermeni, Gürcü, Rus kökenli kişilerdi.

Azerbaycan`da mevcut olan komünist örgütlerin 11-12 Şubat 1920`de Bakü`de gerçekleştirdikleri birinci kurultayda Azerbaycan Komünist Partisi tesis edildi.¹⁷¹ Bu tarihten başlayarak komünistler silahlı isyan hazırlığına başladılar.

Parlamento`da çok sayıda siyasi partinin bulunması ve söz konusu partiler içinde sürekli mücadelenin sürmesi Azerbaycan Cumhuriyeti`nin mevcut olduğu iki yıllık sürede hükümetin durumunu ağırlaştırmıştır. Kişisel ve partilerarası çekişmelerden doğan sürekli ve uzun süreli hükümet krizleri, tüm üyelerini kendi arkasınca taşıyabilen güçlü lider ve siyasi kadronun bulunmaması, hükümeti kendi yönetim mekanizmini güçlendirecek, ülkenin savunma yeteneğini geliştirecek adımları atmaktan yoksun bırakmıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin Bolşevik Rusya tarafından işgal olunduğu 28 Nisan 1920 tarihinden dört ay önce Müsavat Partisi`nin ünlü isimleri ve parlametonun

¹⁷⁰ ACDA, f. 894, l. 10, iş 98, v. 21.

¹⁷¹ **Oçerki İstorii Kommunističeskoj Partii Azerbaydjana**, Baku, 1986, s.432.

tarafsızlar grubu (toplam 12 bakan) Başbakan Hoyski'nin makamında toplanmış, toplantıya Başbakan N.Yusifbeyli başta olmak üzere müsavatchı bakanlar da katılmışlardı. Bu tarihi toplantıda ülkede durumun son derece ciddi olduğu katılımcıların tamamınca itiraf edilmiş ve derhal etkin önlemlerin alınması kararlaştırılmıştı. Hükümete aşağıdaki önlemlerin alınması tavsiye edilmişti: ¹⁷²

1. M.H.Hacinski'nin İçişleri Bakanı görevinden azledilmesi ve komünistlerle etkin mücadele edecek yeni bir bakanın atanması;

2. M.H.Hacinski ile birlikte diğer sosyalist kökenli bakanların istifa etmesi durumunda bu bakanlıklara yeni bakanların atanması;

3. Yeni seçimlerin yapılması amacıyla meclisin feshedilmesi, hükümete dış politika ve ülkenin savunmasının oluşturulması işinde en geniş yetkilerin sağlanması;

4. Altı ay sonra yeni parlamento seçimlerinin yapılması.

Fakat olayların hızla gelişmesi tavsiye edilen bu adımların atılmasını engelledi.

Sovyet Rusya'ya karşı tutum Azerbaycan siyasi parti sisteminin önemli meselelerinden birini oluşturmuştur. Bolşevik Rusya ile diplomatik ilişkiler kurulması meselesinde partilerin tutumunda radikal ayrışma yaşanmaktaydı.

Müsavat Partisi'nin Hacinski'yi içişleri bakanı görevinden uzaklaştıracağı bilgisini alan İttihat Partisi hükümetten ayrılmak kararı alarak koalisyondan uzaklaşmıştır.¹⁷³ İçişleri bakanlığını güçlendirmek için Müsavat Partisi 23 Şubat 1920 tarihinde bu göreve hükümetin en genç üyesini – M.Vekilov'u, yardımcısı görevine ise partinin komünistlere karşı tavizsiz üyelerinden biri olan Ş. Rüstembeyov'u önermişti. Bu ikilinin çabası ile devlete karşı faaliyet içinde bulunan unsurlara karşı aktif mücadele başlatılmış, denetimler sonucunda çok sayıda Bolşevik hapsedilmiş, işçi kulüpleri ve devlete karşı olan gazeteler ("Tek Rusya", "Yeni Dünya" vs.) kapatılmıştır.¹⁷⁴

Fakat alınan önlemler diğer partilerin tepkisini çekmiştir. Yeni atamalardan memnun olmayan İttihat Partisi Başbakan Yusifbeyli'ye partilerarası istişare önerisinde bulunarak Hacinski'nin görevde kalmasını önermişti.¹⁷⁵ İki parti arasında yapılan toplantı sonuçsuz kalmış, bunun üzerine İttihat Partisi, Müsavat'ın yönetimi yasal olmayan yollara ele geçirdiğini iddia ederek, hükümeti yasadışı ilan etmişti.¹⁷⁶ Bu çıkış ile

¹⁷² Ş. Rustambekov, "İz Peçalnogo Proşlogo", **Kavkaz**, No: 7-8, 1935., s.8.

¹⁷³ **İttixad Gazetesi**, 20 Şubat 1920.

¹⁷⁴ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.419.

¹⁷⁵ **İttixad Gazetesi**, 20 Şubat 1920.

¹⁷⁶ **İttixad Gazetesi**, 4 Nisan 1920.

komünistlerin ilgisini çekmeye çalışan İttihat, hükümetin komünistlere yönelik önlemlerine karşı çıkmış ve hükümetin tutumunu değiştirmeye çağırmıştır.

Böylece, ülkenin bağımsızlığını destekleyen tüm siyasi partilerin verimli işbirliği kuracağı yönündeki beklentiler doğru çıkmamış, Sovyet tehlikesine karşı mücadele için genel platform oluşturmak mümkün olmamış, sonuçta Sovyet ordusunun Azerbaycan'ın sınırlarına yaklaştığı yönünde alınan ilk haberler hükümetin dağılmasına yetmiştir.

Yeni hükümet kabinesi oluşturmak yetkisini alan M.H.Hacinski Azerbaycan komünistleri ile istişareye başlayarak onlara bakanlık önermiştir. Fakat komünistler bu öneriyi kabul etmemiş, karşılığında Komünist Partisi sözcüsü A.H.Garayev “kendilerine karşı zor kullanılmadığı sürece yeni hükümete karşı hiçbir girişimde bulunmayacaklarını” beyan etmiştir.¹⁷⁷

Aynı kişi (A.H.Garayev) 30 Mart 1920'de Dağıstan'da bulunan Sovyet ordularının komutanı B.Şeboldayev'e bu beyanın tam karşıtı bir telegraf göndermişti: “En kısa sürede Bakü'de darbeye hazırlanıyoruz. Hareket başlamadan önce Azerbaycan işçilerine ve köylülerine bildiri dağıtacağız”.¹⁷⁸

1920 yılının 27 Nisanı'nda akşam saatlerinde Azerbaycan Parlamentosu iktidarı Geçici Devrim Komitesi'ne bıraktı. 30 Nisan'da XI. Bolşevik Ordusu'nun askerleri Bakü'yü işgal ettiler. Onların kuzeyden Bakü'ye doğru ilerleyişi sırasında Halil Paşa başta olmakla yerel halk arasında propoganda yürüten ve halkı Bolşeviklere direnç göstermemeye çağıran Türk subayları Bolşeviklere aktif olarak yardım etmişlerdi.¹⁷⁹ Aynı gün Bolşeviklerin 7. Suvari Alayı'nın askerleri Şamahı ve Ağsu'ya girmiş, 1 Mayıs'ta ise Azerbaycan ordusunun direncini kıran Sovyet zırhlı trenleri Gence şehir istasyonunu işgal etmişlerdi.

Azerbaycan'ın Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi ciddi iç ve dış nedenlerle ilgiliydi. 1920 yılının ilkbaharına gelindiğinde ülkede giderek derinleşen siyasi kaosun perde arkasında çok partili sistemin sağlamış olduğu demokratik mücedele ortamında Müslüman partilerin tavizsiz iktidar mücadelesi durmaktaydı. Yaklaşık iki yıllık sürede beş hükümetin kurulduğu dikkate alındığında söz konusu mücadelenin ne kadar ciddi boyut aldığı gözler önüne serilmektedir. Azerbaycan'ın Bolşevik ordusu tarafından istila

¹⁷⁷ A.G. Karaev, *İz Nedavnego Proşlogo*, Materialı k İstorii Azerbaydjanskoy Kommunističeskoj Partii, Baku, 1927., s. 115.

¹⁷⁸ ACDA, f. 894, l. 10, iş 6, v. 25.

¹⁷⁹ P., Darabadi, “Bakinskaya Operasiya XI Armii”, *İzvestiya*, AN. Azerb. SSR, Seriya İstorii, Filosofii i Prava, No:5, 1992, s.34.

edilmesi arefesinde siyasi partilerin mücadelesinin derinleşmesinin sonucunda ülkede yeni hükümetin oluşturulması mümkün olmamıştır. Parlamento`da bulunan parti gruplarının demokrasi perdesi arkasında karşılıklı düşman tutumu tam olarak bürokratik özellik taşımaktaydı. Tüm bu çekişmelerin arkasında bir tarafta müsavatchılar, diğer tarafta ise ittihatçılar durmaktaydı. Geri kalan diğer partilerin temsilcileri ise kendi çıkarları icabı bazen bu, bazen de diğer tarafı desteklemekte, böylece sorunların çözümü sonuçsuz kalmaktaydı. Siyasi partileri içine çekmiş günlük tartışmaların benzerleri partilerin kendi içlerinde de yaşanmaktaydı. Örneğin, ülkenin en büyük partisi konumundaki Müsavat Partisi`nde bile iki kanat oluşmuş, diğer partilerde de aynı manzara gözlemlenmiştir. Böylece, partilerin ve parlamentoda bulunan parti gruplarının kendi aralarındaki siyasi mücadelede sadece kendi çıkarlarını düşünerek ülke çıkarlarını gözetmemesi, Azerbaycan`ın Nisan 1920`de işgal edilmesine müsait ortam oluşturan iç etkenlerin başında geldiğini söylemek doğru olacaktır.¹⁸⁰

Ülkenin Bolşevik Rusya`nın işgaline uğramasının diğer önemli bir nedeni ise, hükümetin toprak bütünlüğünü ciddi tehdit eden Ermeni Taşnakları ile mücadeleye çok büyük kaynak ayırmak zorunda kalmasıydı.

Fakat aynı dönemde, derinleşmekte olan siyasi ve ekonomik krizin mevcut olmasına rağmen, Azerbaycan`da “devrim ortamı” olarak nitelendirilebilecek bir ortam bulunmamaktaydı. Çünkü bu yıllarda Azerbaycan kamuoyu için odak noktasında bulunan en önemli konu bağımsızlığın ülkeye hangi yenilikleri getirdiği meselesiydi.¹⁸¹

Azerbaycanlı ünlü komünist N.Nerimanov darbeden birkaç ay önce Moskova`ya ülkedeki durumla ilgili verdiği bilgide gıda stokunun yeteri düzeyde olduğunu, ülkeye giriş çıkışlarda hiçbir kısıtlamanın bulunmadığını, basın özgürlüğünün tam olarak korunduğunu, çok partili parlamenter sistemin çalışmalarına devam ettiğini, emek piyasasının çalışır durumda olduğunu, aydınlara çok büyük değer ve maaş verildiğini, işçi grevlerinin başarısız sonuçlanmasının kendi imajlarını olumsuz etkilediğini, sadece Müslüman askerlerden oluşan düzenli ordunun kurulduğunu, subayların Çar Rusyası`nın generallerinden oluştuğunu geniş olarak aktarmıştı.¹⁸²

Bağımsız devletin güçlenmesi için uygun olan böyle bir ortam Azerbaycan`ı işgal eden Bolşevik Rusya`ya çok büyük olanaklar sağlamıştır. Ülkenin elinde bulunan gıda,

¹⁸⁰ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.428.

¹⁸¹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 5, s.429.

¹⁸² N. Narimanov, **İzbrannie Proizvedeniya**, Tom 2, Baku, Azərneşr, 1989, s. 220-225.

altın, petrol stokları açlıkla ve yabancı güçlerle savaşıyan Bolşevik Rusya için hayati öneme sahipti. Nitekim, en kısa sürede bu olanaklardan sonuna kadar yararlanarak savaşı kazanan Sovyet rejimi, kalkınma sürecini başlatırken, petrol gibi Azerbaycan`ın elinde bulunan zenginliklere büyük güven duymuştur.¹⁸³

2.3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin Bolşevik Rusya Tarafından İşgali

28 Mayıs 1918`de Müslüman Doğu`nun ilk demokratik devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Fakat daha 1918 yılının başlarında Azerbaycan`a sahip olmak için büyük devletler arasında zor bir mücadele sürmekteydi. Azerbaycan topraklarının bir kısmı AHC hükümetinin kontrolünde bulunduğu halde, Bakü`ye ve Hazar Denizi kıyılarında merkezi Bakü`de bulunan Bolşevik yönetim hakimdi. Bakü Bolşevik Rusya için son derece büyük önem arz etmekteydi. Çünkü, Bakü`ye hakim olan Bolşevikler Rusya`nın petrol ihtiyacını karşılamaktaydılar. Bu durumda Bakü`nün ve diğer bölgelerin hangi devletin kontrolüne geçmesi meselesi çok önemli bir konuydu.¹⁸⁴

Hazar Denizi`nin güney kıyısında - Enzeli`de bulunan İngiliz askeri birlikleri Bakü`ye saldırmaya hazırlanmaktalardı. Buradan Kuban bölgesi ile irtibat kurmuşlardı. Diğer taraftan İngilizlerin Bakü`yü ele geçirme planlarında Ermenilere büyük “görev” düşmekteydi. Nitekim, 1918 yılının Haziran ayında Taşnak-Menşevik-Eser birliği Güney Azerbaycan`daki İngiliz birliklerini Bakü`ye davet ederek, bu görevlerini layıkıyla yerine getireceklerdi.¹⁸⁵

Ekim Devrimi`nden sonra Rusya`da yönetimi ele geçiren Bolşevik iktidarı her geçen gün çeşitli baskı araçlarından yararlanmak suretiyle Azerbaycan`a karşı tutumunu sertleştirmekteydi. 2 Ocak 1920`de Bolşevik Rusya`nın Dışişleri Komiseri Çiçerin radyotelegrafla Azerbaycan halkına ve Azerbaycan hükümetine hitap etti. Bu hitabında Çiçerine Yudenic ve Kolçak`ın ordusunu yendikten sonra Bolşevik ordusu`nun General Denikin`e karşı başarılı zafer kazanacağını ileri sürerek işbirliği yapılmasını talep etmekteydi.¹⁸⁶

¹⁸³ F. Ahmedova, **Neriman Nerimanov, İdeal ve Gerçeklik (1920)**, Bakü, Elm ve Hayat Yayınları, 1998, s.31.

¹⁸⁴ Kasimov, a.g.m., s.19-20.

¹⁸⁵ O. Kaçaznuni, **Taşnaksutyun Bolşe Neçego Delat**, Bakü, Elm Yayınları, 1990, s.21.

¹⁸⁶ T. Nasirov, **Borba za Vlast Bolşevikov Azerbaydjana (1917- 1920)**, Baku, Elm Yayınları, 1993, s.36.

Sovet Rusya'nın bu tutumu Paris Barış Konferansı'na katılan Azerbaycan heyeti tarafından Batılı devletlere iletilmiş, konferans Rusya'nın bu notasını ciddi baskı olarak değerlendirmiş, Azerbaycan ve Gürcistan'ı savunmak amacıyla onların tanınmasını hızlandırmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan 11 Ocak 1920'de fiilen tanınmıştır.

Çiçerin'in notasına AHC'nin Dışişleri Bakanı F.Hoyski 14 Ocak tarihli cevap notasında, "büyük tarihi olaylar yaşanırken büyük kurbanlar ve ıztıraplar pahasına özgürlük ve istiklalini kazanan Azerbaycan halkı başka halkların iç sorunlarına karışmamakta ve bu nedenle Azerbaycan hükümeti kendi geleceğini kurmakta olan Rus halkının mücadele alanına müdahale etmeyeceğini" iletmıştır. Bakan, notada, ayrıca, hükümetinin Rus ve Azerbaycan halkları arasında iki devletin egemenliğine dayalı sıcak komşuluk ilişkilerinin kurulmasına hazır olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁷

AHC'nin Batılı devletler tarafından fiilen tanınması kısa sürede sonuç vermeye başlamıştır. Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın 22 Ocak 1920 tarihli oturumunda Azerbaycan'ın bağımsızlığı fiilen tanınmış ve bu karar 2 Şubat'ta Azerbaycan devletinin İstanbul'daki temsilcisine iletilmiştir.¹⁸⁸

İstanbul'da bu gelişme yaşanırken, Ankara'da Azerbaycan'ın bağımsızlığı hiç de güzel bir gelişme olarak algılanmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Batılı devletler tarafından fiilen tanınması talebine açık bir şekilde olumsuz tepki vermiş ve bu adımı İtilaf devletlerinin Türkiye ile Bolşevik Rusya'nın işbirliğine izin vermemek ve böylece Anadolu hareketini boğmak planı gibi değerlendirmiştir.¹⁸⁹ Bu kritik durumda Anadolu'da süren Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanması için gereken maddi ve manevi desteğin alınacağı tek ülke, o günün şartları içinde sadece Sovyet Rusya'ydı.¹⁹⁰

Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal planında en hassas unsur, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı hasmane tutumu olmuştur. 1920 yılının başlarında Ermeni temsilcileri Pirimov ve Zakaryan Moskova'ya giderek, toprak karşılığında AHC hükümetini devirmek işinde yardım edebileceklerini önermişlerdi.¹⁹¹ Karabağ'da Ermenilerin isyanı ve Ermenistan'la Azerbaycan arasında savaş planı yapılmıştı. Yetmiş

¹⁸⁷ Nesibzade, a.g.e., s.170.

¹⁸⁸V. Gafarov, **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Sorunu (1917-1922)**, Bakü, Azereşr Yayınları, 2011, s.360.

¹⁸⁹ T. Swietochowski, "Atatürk ve Transkafkasya", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı 13, 1998, s.247.

¹⁹⁰ H. Adıgüzel, **Atatürk-Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İstanbul, İleri Yayınları, 2006, s.86.

¹⁹¹ Resulzade, a.g.e., s.107.

iki bin kişilik Kırmızı Ordu Rusya-Azerbaycan sınırını belirleyen Samur nehri kıyısında toplandığı zaman Dağlık Karabağ`da ayaklanma başlamıştı. Azerbaycan Ordusu`nun tümü bu bölgeye konuşlandırılmış, Rusya sınırı ise savunmasız bırakılmıştı. Bu durum Rusların 26 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan`ı hiç bir direnişle karşılaşmadan kolaylıkla işgal etmesine neden olmuştu.

3. SOVYET DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'IN SİYASAL PARTİ SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ

1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiş, ülkenin demokrasiya geçiş çabaları totaliter komünist rejimin kurulmasıyla sekteye uğramıştır. Toplumsal yaşamın tüm alanlarında olduğu gibi siyasal yaşamda da tam denetim altında tutulan Azerbaycan halkı tek parti ve onun uygulamalarına katlanmak zorunda kalmıştır. Totaliter ve tek partili siyasal parti sisteminin mevcut olduğu 70 yıllık bir sürede gerçekleştirdiği uygulamalar etkisini halen devam ettirmekte, demokrasiya geçiş sürecini zorlaştırmaktadır.

3.1. Çok Partili Sistemden Tek Partili Sisteme Geçiş

28 Nisan 1920`de Geçici Devrim Komitesi Neriman Nerimanov`un başkanlığında Azerbaycan`ı yönetecek yeni Bolşevik yönetimi, yani Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti`ni oluşturdu. Bu, Azerbaycan`da Sovyet yönetiminin ilk bakanlar kuruluydu. Sonraki yıllarda bu kurulun üyeleri defalarca değişmiştir.¹⁹²

Ağustos 1920`de Küçük Halk Komiserleri Kurulu (Sovyeti) kuruldu. Söz konusu kurulun temel görevi Azerbaycan Devrim Komitesi`nin yetkisine dahil konuları önceden belirlemek ve onayına sunmaktı. Bu komiteye halk komiserlerinin tamamı, Halk Ekonomi Komitesi`nin ve Olağanüstü Komisyon`un, Askeri Devrim Sahra Mahkemesi`nin üyeleri dahillerdi. 29 Nisan`dan itibaren A.Garayev`ın başkanlığında Bakü Devrim Komitesi de çalışmaya başlamıştı. Bakü Şehir Sovyeti ile birlikte, Bakü Taşra Devrim Komitesi de yetkili kurum olarak yeni rejimin güçlenmesi için çalışmalara katılmıştır.¹⁹³ Bakü`nün tüm ilçelerinde yerel yönetim Bolşeviklerin kontrolüne girmişti.

¹⁹² **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 6, Bakü, Elm Yayınları, 2008, s.7-8.

¹⁹³ ACDA, f. 410, l. 1, İş 78, v.2.

Birkaç gün içinde Azerbaycan`ın hemen hemen tamamında Bolşevikler yönetime el koydu ve kendi yönetim tarzlarını uygulamaya başladılar.¹⁹⁴ Aynı günlerde Azerbaycan Devrim Konseyi Sovyet yönetimini oluşturmak amacıyla tüm illere yetkili memurlar ve genelgeler göndermişti.¹⁹⁵

Sovyet Azerbaycanı`nın ilan edilmesi Bolşevik Moskova tarafından memnunlukla karşılanmıştır. Lenin Azerbaycan`da Sovyet yönetiminin kurulmasından bir gün sonra şöyle bir açıklama yayınlamıştı: “Dün Bakü`den aldığımız haber Sovyet Rusya`nın durumunun iyileşmeye başlayacağını göstermektedir... Şimdi bizim öyle bir ekonomik altyapımız var ki, bu, bizim tüm sanayimizi canlandıracaktır”.¹⁹⁶ G.K.Orcanikidze ve S.M.Kirov 2 Mayıs`ta Lenin`e Rusya`nın Astarhan limanına 1,5 milyon pud¹⁹⁷ petrol ve petrol ürünleri gönderdiklerini haber vermişlerdi.

Azerbaycan`da Sovyet rejiminin çalışmaya başlamasından kısa bir süre sonra ülkede bulunan partiler hızla tasfiye edilmeye başlanmıştır. Hatta yeni yönetime destek veren partiler bile bu sürecin dışında kalamamışlardı. Örneğin, 29 Nisan`da sol müsavatçıların toplantısında Devrim Konseyi ile birlikte toplumun yeniden yapılandırılmasında görev almak istedikleri kararı alınmış, Nisan 1920`de kurulan Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi de yeni hükümete olumlu yaklaşıklarını beyan etmiştir. İttihat Partisi de Sovyet yönetimini desteklediğini açıklamıştı. Diğer partilerin ve siyasi örgütlerin temsilcileri Sovyet hükümetine katılmış, devlet ve ekonomi yönetiminde önemli görevlere atanmışlardı.¹⁹⁸

Sovyet yönetimi, ilk günlerden başlayarak Bakü`de ve taşrada Müsavat Partisi`nin ve diğer siyasi örgütlerin üyelerine karşı takiplere başlamıştır. Aslında Sovyet yönetimi daha yönetime geldiği Nisan sonunda Azerbaycan`da mevcut partilerle anlaşma imzalamıştı. Söz konusu anlaşma gereğince Müsavat Partisi çalışmalarına devam edecekti. Fakat kısa süre sonra müsavatçıların sol kanadı partiden ayrılarak kendi Merkez Yürütme Komitesi`ni belirlemişti. 14 Ağustos 1923`te basında “Müsavatçıların Bildirisi” yayınlanmıştı. Bildiride Müsavatçılar bu önemli dönemde Azerbaycan`da Sovyet yönetimi ile mücadeleye başlanırsa, bunun yanlış adım olacağı açıklanmaktaydı.

¹⁹⁴ Gazeta “İzvestiya BRK”, Sayı 2, 30 Nisan 1920.

¹⁹⁵ Azerbaycan Tarihi, Cilt 6, s.8.

¹⁹⁶ V.İ. Lenin, Eserlerinin Tam Külliyesi, Cilt 41, Bakü, Azərneşr Yayınları, 1982, s.128.

¹⁹⁷ 1 pud = 16 kg

¹⁹⁸ Gazeta “İzvestiya BRK”, Sayı 2, 30 Nisan 1920.

Bildirinin sonunda şöyle deniyordu: “Müsavatçıların yasal olmayan bir şekilde mevcut olan örgütü tasfiye edilmiş sayılıyor”.¹⁹⁹

N.Nerimanov 8 Mayıs 1921`de I. Azerbaycan Sovyetleri Kurultayı`nda Bakü`de Sovyet yönetiminin ilk icraatlarının kendisinde hayal kırıklığı yarattığını kastederek şöyle konuşmuştu: “Bolşevikler yönetimi devralıyor. Ben onların yönetimi ele geçirdiklerini demiyorum. Yönetime el konulmasından sonra kendi programlarını uyguluyorlar. İşte bu zaman bazı yasadışı uygulamalara gidiliyor”.²⁰⁰

Bakü`de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti liderlerinin, milli aydınların, diğer partilerin, siyasi örgütlerin liderlerinin, Azerbaycan Milli Ordusu`nun, AHC`nin Savunma Bakanlığı`nın yüksek rütbeli subaylarının takip ve hapisleri hızlanmaktaydı. Hapsedilenlerin büyük çoğunluğu Bakü açıklarında bulunan Nargin adasında kurşuna dizilmiştir. Bir kısmı ise Rusya`nın değişik bölgelerinde bulunan hapishanelere gönderilmiştir.

Azerbaycan halkının düşmanı olan V.A.Pankratov başta olmak üzere, XI. Kırmızı Ordu`nun özel birimleri ve devrim komiteleri Azerbaycan`daki partilerin, siyasi örgütlerin liderlerinin, üyelerinin takip ve hapsedilmesi işini giderek hızlandırmıştı. Hapsedilen milli aydınların ve siyasi parti üyelerinin büyük çoğunluğu idam edilmiş, yüzlercesi ise hapsedilmişti. Sovyet rejiminden kurtulan AHC ve Müsavat yöneticileri ise başta Türkiye olmak üzere farklı ülkelere mülteci olarak yerleşmişlerdi.²⁰¹

Böylece Azerbaycan`da AHC yönetimi devrilince, ülkede çok partili sistem tasfiye edilmiş ve Komünist Parti`nin tek başına söz sahibi olduğu tek partili sisteme geçilmiştir.

3.2. Sosyalist Azerbaycan`da Komünist Partisi`nin Totaliter Uygulamaları

Azerbaycan`da Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesinden sonra ülke hızla merkezi dikta rejiminin oluşum sürecine girmiş, bu süreçte belirleyici rolü Azerbaycan Komünist Partisi üstlenmişti. Komünist Partisi`nin devletin tüm kademelerine yerleştiği ve yönetimde tek başına söz sahibi olduğu bir sistemin oluşumu yaklaşık on yıllık bir sürede tam olarak gerçekleşmişti. Bu on yıllık sürede AHC döneminde açık şekilde

¹⁹⁹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 6, s.11.

²⁰⁰ Narimanov, a.g.e., s.483.

²⁰¹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 6, s.67.

faaliyetini sürdüren partilerin tasfiye edilmesi tamamlanmıştı. Yasaklanan ve tasfiye edilen partilerden bazıları bir süre gizli olarak faaliyetlerini sürdürmüşler. İttihatçı gizli “Azerbaycan Milli Müdafa İslam Partisi”nin taşrada etkinliği bir süre daha devam etmiştir. Yönetimi Gence`de bulunan söz konusu örgütün başkanı C. Gaşdarov, katibi ise A. Usubbeyov`du. Bakü`de partinin şehir yapılanması bulunmakta, mahalle ve fabrikalarda etkisini sürdürmekteydi.²⁰² 1921 yılının ilkbaharında ittihatçıların faaliyeti daha da aktifleşmişti. İttihatçıların asıl amacı halkı silahlı isyana hazırlamaktı. Fakat Haziran 1921`de hükümet durumdan haberdar olmuş ve İttihat Partisi kapatılmış, partinin 234 üyesi ise hapsedilmişti.²⁰³

Bakü ve civarındaki petrol bölgelerinde sağcı ve solcu Eserler gizli olarak siyasi faaliyetlerine devam etmekteydi. Eserlerin genel olarak Rus işçi ve küçük esnaf arasında etkinliği bulunmaktaydı. Bakü`deki Eser örgütüne M.N.Osintsov, Y.Şterin, R.M.Terohanyan ve diğerleri liderlik etmişlerdi.²⁰⁴

Eserler de İttihatçılar gibi 1921 yılının başlarında silahlı isyan yolu ile Bolşevik yönetimini devirmek kararı aldılar. 25 Ocak 1921 tarihinde Eserler Partisi`nin Merkez Komitesi yerel örgütlerin “Bolşevik Diktatörlüğü`nü kesin olarak ortadan kaldırmak” sloganını atmak emri verildi.²⁰⁵ Fakat Kronşad kıyamının bastırılması Eserlerin Sovyetler aleyhine planlarını ertelemişti. 1921 yılının ikinci yarsında çalışmalarını gizli şekilde yeniden artırmışlardı. Bakü`de ve ülkenin birkaç ilinde aslında Eserler Partisi`nin şubesi olan Azerbaycan Eser Teşkilatı – “Halkçı” çalışmalarını yürütmekteydi. Örgütün liderliğini A.A.Sefikürdski ve C.S.Hacinski yürütmekteydi.²⁰⁶ “Halkçı” Örgütü`nün üyeleri uzun süre Bolşevikler aleyhine çalışmalarını yürütmüşlerdi.

Nisan 1920 tarihinden Ağustos 1921 tarihine kadar 48 bin Azerbaycanlı, çoğunluğu milli bilince sahip aydın mahvedilmiştir. Tüm bu keyfi uygulamalar Bolşevik işgaline fazla tepki vermeyen halkın sabrını taşırılmış ve halk isyana kalkışmıştı. Sonuçta ülkenin birkaç bölgesinde, örneğin, Gence`de, Terter`de, Akdam`da, Şuşa`da ve Zagatala`da silahlı isyanlar patlak vermişti.²⁰⁷

²⁰² **Kratkiy İnfomasionny Otçet o Deyatelnosti Az. ÇK**, Mayıs 1921-Mayıs 1922, s. 44-47.

²⁰³ **Kratkiy İnfomasionny Otçet o Deyatelnosti AzÇK**, s. 44-47.

²⁰⁴ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 6, s.76.

²⁰⁵ D.V.Gusev, X.A.Yerisyan, **Ot Soglaşateltstva k Kontrrevolyusii**, Moskva, 1968, s.262.

²⁰⁶ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 6, s.76.

²⁰⁷ **Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları)**, s.284.

Taşnaklar kendi ideolojileri doğrultusunda Azerbaycan Türklerine karşı etnik temizlik girişimlerinden vazgeçemediler. Taşnaklar oluşturdukları Ermeni eşkiya birlikleri ile kendilerine destek veren yandaşlarına da güvenerek Karabağ'da Azerbaycan halkına karşı saldırıya geçerek Şuşa şehrini işgal etmeye çalışmış, fakat yıl sonunda onların bu girişimi engellenmişti.

Şubat 1920'de "Hümmet" in, Rusya Komünist (bolşevikler) Partisi (RK(b)P) Bakü örgütünün ve Adalet Partisi'nin birleşmesi sonucunda Azerbaycan Komünist (bolşevikler) Partisi (AK(b)P) kurulmuştu. 1930'lu yıllarda parti ismini değiştirerek Azerbaycan Komünist Partisi adını almıştı.

Kurulduğu ilk yıldan başlayarak hükümet partisi olan Azerbaycan Komünist Partisi, giderek devletin yönetimini tam olarak ele geçirmiş, aynı zamanda "işçi diktatörlüğü" sisteminin temelini oluşturmuştur. AK(b)P bağımsız, özgür bir parti değil, RK(b)P'nin bir şubesi görünümü taşımış, çalışmalarını RK(b)P'nin Kafkasya ofisinin kontrolünde yürütmüş, Moskova'nın direktiflerini uygulamıştır.²⁰⁸

Sovyet yönetiminin ilk döneminde AK(b)P'nin faaliyetinde bir miktar düşünce özgürlüğüne, eleştirel düşünceye tahammül edilmekteydi. Fakat birkaç yıl içinde parti tam olarak lider cuntanın kontrolünde toplumsal yaşamın tüm alanlarını düzenleyen ve denetleyen totaliter bir yapıya dönüşmüştü. 1920 yılında AK(b)P'nin 6 binden fazla üyesi bulunmaktaydı. Bu üyelerin büyük bir kısmını Ermeniler, Ruslar, Ukraynalılar oluşturmaktaydı.

5 Mayıs 1920'de RK(b)P Merkez Komitesi'nin Kafkasya Ofisi'nin üyelerinin katılımı ile gerçekleştirilen I. Bakü Konferansı Azerbaycan'da sovyet rejiminin güçlenmesi yönünde atılacak adımları belirledi. Konferansın kabul ettiği planda şöyle deniliyordu: "AK(b)P sıralarında RK(b)P programına ve stratejisine, parti kurullarında alınan kararlara, direktiflere ve talimatlara aykırı adımlar atılmamıştır, milliyetçi söylemlere hiçbir halde izin verilmemiş ve bundan sonra da verilmeyecektir".²⁰⁹

AK(b)P üyelerinin etnik kimliği açısından karmaşık bir partiydi ve üyelerinin yarısından fazlasını azınlıkların temsilcileri oluşturmaktaydı. Partinin lider kadrolarında Azerbaycanlılar azınlık konumundalardı. Azerbaycan'da Moskova'nın siyasetini gerçekleştirmek için Bakü'ye ünlü Bolşevikler - G.K.Orcanikidze, S.M.Kirov,

²⁰⁸ Azerbaycan Tarihi, Cilt 6, s.23.

²⁰⁹ Kommunist Gazetesi, Sayı 17, 22 Mayıs 1920.

G.N.Kaminski, N.N.Kolesnikova, Y.L.Stasova vb. gönderilmişlerdi. 1926 yılında AK(b)P'nin Merkezi Komitesi'nin Katibi görevine A.H.Garayev, H.A.Ağaverdiyev ve L.Mirzoyan'dan oluşan üçlü, 1934 yılında ise Mir Cafer Bağirov atanmıştı.²¹⁰

Sovyet yönetiminin oluşmasından sonra Azerbaycan ekonomisinin temel görevi Sovyet Rusya'nın ihtiyaçlarını karşılamaktı. Bu amaç doğrultusunda adımlar atan Moskova yönetimi Bakü'ye daha çok güvendiği Bolşevikleri, bilim adamlarını, sanayi ve tarımın yeniden yapılandırılmasını sağlayacak uzmanlar göndermiştir. Bu kişiler ise çoğu zaman Ermenileri kayırmıştır. Böylece parti içinde etnik temelli güvensizlik oluşmuştur. Aslında bu güvensizlik Moskova'nın da siyasetine tam olarak uygundu.

1920'li yıllarda Bakü'de yönetim Komünist Partisi'nin Bakü yönetiminin ve Bakü Sovyeti'nin Yürütme Komitesi'nin Taşnak-Bolşevik liderliğinin kontrolünde bulunmaktaydı. Bu iki kurumun hiç biri AK(b)P Merkez Komitesi'ni ve Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti'nin yetkisini tanımamaktalardı. Bakü'de halkın sürekli denetlenmesi ve malvarlığına el konması sebebiyle, Şubat 1921'de Halk Komiserleri Sovyeti'nin Başkanı Nerimanov bu durumun engellenmesine yönelik karar aldı.²¹¹

Emir komuta zincirine dayalı tek partili sistem, yurttaşlara özgürlük hakları konusunda hiçbir güvence vermemekteydi. Tüm haklar hakim ideolojiyle ilişkiliydi. Siyasi iktidar hırsının önlenemez yükselişi sonucunda, özgür düşünceli insanlar, diktatörlüğün ceza mekanizması olan Olağanüstü Komisyon'un takiplerine, hapslere maruz kalmışlardı. 1920-1930'lu yıllarda M.C.Bağirov'un ve L.P.Beriya'nın dahil olduğu Azerbaycan Olağanüstü Komisyonu daha acımasız ve zoraki uygulamaları sonucunda ülkede çok ağır, dayanılmaz bir durum oluşmuştu. Bu dönemde Azerbaycan'ın ünlü aydınları, yazarları, şairleri, siyasetçileri çeşitli yöntemlerle yok edilmiştir. Onların çoğu 1937-1938 yıllarında Stalin'in emri ile, Bağirov'un uyguladığı idam ve sürgün sürecinin kurbanı olmuşlardı. Böylece, diğer birlik ülkelerinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da tek partili sistemin karakteristik özellikleri sayılan bürokratism, totalitarizm, yönetimin tek merkezde ve liderde toplanması kök salmıştır.

Azerbaycan Devrim Komitesi'nin 23 Eylül 1920 tarihli kararında köylülerin yönetimde söz sahibi olmaları için seçimle işbaşına gelen "Köy Temsilcileri Sovyeti" oluşturulacağı ilan edilmişti. Tüm köylerde başkan ve dört üyeden oluşacak söz konusu

²¹⁰ Azerbaycan Tarihi, Cilt 6, s.24.

²¹¹ Dekreti Azrevkoma (1920-1921 gg.), Sbornik Dokumentov, Baku, 1988, s.196, 442.

kurul “Yoksul Komitesi” ismini alacak ve devletin siyasi, gıda ve toprak siyasetini uygulayacaktı.²¹² Yoksul Komitesi`ne seçim hakkı 18 yaşından büyük tüm yoksul köylülere verilecekti. Köylerin yönetimi bu kesimin seçeceği beş kişilik komitede bulunacaktı. Köy ağaları, zenginler, bankacılar, tahıl ve diğer gıdaları stoklayanlar, ticaret ve sanayi müesseselerinin sahipleri, faizle geçimini sağlayanlar, AHC döneminde polis memuru olarak çalışanlar, mahkemece adli cezaya çarptırılanlar bu seçimlerde aday olamayacak ve oy hakkı bulunmayacaktı. Böylece, 1921 yılının Mayıs ayına kadar Azerbaycan`da 30 bin kadar temsilcisi bulunan yaklaşık 1400 köy sovyeti seçilmişti.²¹³

Sosyalizmin toplumsal yapının tüm katmerlerine hızla yayılması yeni düzende kendi kişisel çıkarlarına ulaşmak isteyen kişilerin Komünist Partisi`ne ilgisini artırmıştı. Bu ilgi kısa sürede parti üyelerinin sayısının katlanarak artmasına neden olmuştur. Örneğin, 1 Ocak 1928`den 1 Ocak 1933 tarihine kadar AK(b)P üyelerinin ve üyeliğe başvuranların sayısı 32.270`den 73.680`e, yani iki katına ulaşmıştır.²¹⁴

Bunun yanı sıra, sosyalizmin topluma yerleşmesi süreci ile birlikte bürokratik yönetim sisteminin sebep olduğu rahatsızlıklar da giderek artmıştır. Bu durum ülkenin yönetimini üslenmiş partinin güçlendirilmesi, onun daha kolay yönetilen bir örgüte dönüşmesi kömünistler için öncelikli bir meseleydi. Bu amaçla 1933 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Ocak ayı oturumunda “Partiyi temizleme” kararı almış, söz konusu karar partide sıkı bir disiplinin oluşturulmasına ve parti saflarının bu özelliğe uymayan unsurlardan temizlenmesine yönelmişti.²¹⁵

AK(b)P`de yürütülen tasfiyeler sonucunda üyelerin ve üyelik için başvuranların sayısı 1 Ocak 1934`te 1 Ocak 1933`teki 73.680 kişiden 62.022 kişiye indi. Tasfiye edilenlerin 6.649`unu Türk ve Müslüman Azerbaycan vatandaşlarıydı.²¹⁶ 1 Ocak 1938 yılına gelindiğinde ise parti üyesi Müslümün-Türk Azerbaycanlıların sayısı 1 Ocak 1933 yılına oranla 28.349 kişi veya % 38,5 azaldı.²¹⁷ Parti`den ihraç edilenlerin 13.975`ünü, yani %45,8`ini Müslüman-Türk Azerbaycan vatandaşları oluşturmaktaydı.²¹⁸ Uiter devlet yapısının giderek güçlenmesi isteğinin artması, yönetimin giderek merkezde ve tek

²¹² **Sbornik Uzakoneny Raboçe-Krestyanskogo Pravitelstva Azerbaydjanskoy SSR**, No: 5, 1920, s. 482-483.

²¹³ **Jurnal “Sovetskoe Stroitelstvo”**, No: 1, Baku, 1921, s.4.

²¹⁴ **Azerbaycan Kommunist Partisi Rakamlarla**, İstatistik Mecmu, Bakü, 1970, s.23.

²¹⁵ **Sovyetler Birliği Kommunist Partisi, Karar ve Yönergeleri**, Bölüm 3, Bakü, 1954, s.222-223.

²¹⁶ Azerbaycan Tarihi, Cilt 6, s.333.

²¹⁷ **Azerbaycan Kommunist Partisi Rakamlarla**, İstatistik Mecmu, Bakü, 1970, s.23.

²¹⁸ **Azerbaycan Kommunist Partisi Rakamlarla**, s.42.

kişide toplanması, parti, sendika, gençlik kolları ve ordu gibi kurumların aracılığıyla sözde “evrensellik” ilkesi gereği kurulan güçlü denetim mekanizmi fiili olarak Rus kökenli çekirdek kadronun oluşturulmasına önem vermekte, ülkenin diğer millet ve halklarının bu çekirdek kadronun emrine uymasına yardım etmekteydi.

Komünist Partisi'nin otoriter yönetim biçimine, inzibati-bürokratik sistemin oluşumuna katkı sağlaması sonucunda Josep Stalin'in despot dönemi başlamış, sürecin devamında ise çok sayıda aydın, demokrat insanlar kurşuna dizilmiş veya Sibiryaya sürgün edilmiştir. AK(b)P Genel Sekreteri M.C.Bağirov'un Stalin'e ve onun Transkafkasyadaki temsilcisi Beriya'ya yaranmak için attığı yanlış adımlar sonucunda, Azerbaycan halkından olan ve milletin manevi zenginliğini oluşturan çok önemli aydınların bir, belki de iki kuşağı kaybedilmiştir. Sadece 1937 yılında Azerbaycan'da “halk düşmanı” damgası ile 29.000 aydın kurşuna dizilmiş veya Sibiryaya sürgün edilmiştir.²¹⁹

Yerel yönetim kurulları görevini yürüten Yerel Sovyetler'e 1969'da 44.500, 1982'de 50.800 üye seçilmişti. Bu kurullarda 9.500'den fazla sürekli komisyonlar görev yapmıştır. 1980'li yılların başlarında parti saflarında 400 bin kadar üye ve üyelik bekleyen başvuru, gençlik kollarında bir milyondan fazla genç, sendika sisteminde 2.6 milyon işçi bulunmaktaydı.²²⁰

1969 yılında Haydar Aliyev Azerbaycan Komünist Partisi I. Sekreteri görevine getirilmiş ve 1982 yılına kadar Azerbaycan'ın yönetimini üstlenmiştir. Onun yönetiminde olduğu 1970-1982 döneminde Azerbaycan'ın sosyo-politik durumunda çok büyük olumlu değişim yaşanmıştır. Yurttaşların parti ve devlet kurumlarının, sivil örgütlerin çalışmalarında etkinliği yükselmiş, parti ve devletin, yerel yönetimlerin, sendikaların, Komünist Partisi gençlik kollarının, aydınların, sanatçıların dikkati ülkenin ekonomik, sosyo-kültürel kalkınması, halkın milli uyanışına yönelmiş ve olumlu sonuçlara ulaşılmıştır.²²¹

Fakat tüm önlemlere ve reform girişimlerine rağmen, 1980'li yıllara gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin sosyo-politik, ekonomik ve manevi açıdan çöküşü kaçınılmaz olmuştur. Siyasi elitlerin yaşlı, otoriter ve yeniliğe kapalı, çağdaş yönetim anlayışından

²¹⁹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 6, s.344-345.

²²⁰ **Materialı Delegatu 31. Syezda Leninskogo Kommunističeskogo Soyuza Molodeji Azerbaydhanı**, 1978-1982, Bakı, 1982, s.29.

²²¹ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 7, Bakı, Elm Yayınları, 2008, s.148.

yoksun olması, böyle liderlerin yönetimine alışmış sosyalist toplumun giderek yönetilemez duruma gelmesine neden olmuştur. 1985 yılında iktidara gelen M.S.Gorbaçov'un genç ve enerjik, yeniliğe açık olmasına ve yeni reform süreci başlatmasına rağmen, beklenen dönüş gerçekleşmemiş ve dünyanın hegemon devleti olan Sovyetler Birliği 1991 yılında dağılmıştır. Daha sonraki dönemde Türkiye'nin Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada Gorbaçov şöyle bir itirafta bulunmuştur: "Hayatımın amacı komünizmi mahvetmek olmuştur".²²²

²²² **Veteran Gazetesi**, Sayı 27, 2000.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI (1991) AZERBAJCAN'IN SİYASAL PARTİ SİSTEMİ

Bu bölümde Azerbaycan'da özgürlük hareketinin başladığı 1980'li yılların sonunda oluşan yeni sosyo-politik ortamın özellikleri, yeni kurulan siyasi partiler ve bu partilerin oluşturduğu çok partili sistem incelenmiştir.

Azerbaycan'da siyasi partilerin oluşması süreci iki aşamada incelenmiştir: Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve ulusal bağımsızlık hareketinin başladığı birinci aşama ve bağımsızlıktan sonraki ikinci aşama. Her iki aşamanın kendine özgü özellikleri, Azerbaycan'ın demokratik gelişim sürecinde yeri ve rolü dikkate alınarak incelenmiştir.

1. GEÇİŞ DÖNEMİNDE AZERBAJCAN'DA DEMOKRATİK YAPILANMA

Burada bağımsızlığın kazanıldığı 1992 yılından sonra Azerbaycan'da demokrasiye geçiş sürecinin seyri, demokrasinin en önemli unsurlarından sayılan siyasi çeşitlilik ve çok partili sistemin gelişim özellikleri araştırılmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında iç ve dış etkenlerin etkisiyle ülkede oluşan kaotik ortamın bozucu etkileri Haydar Aliyev'in yönetime gelmesi sonrası ortadan kaldırılmış, demokrasinin gelişimi için önemli düzenlemeler yapılmıştır.

1.1. Sovyetler Birliği'nin Dağılması ve Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Kazanması

1980'li yıllara gelindiğinde SSCB'de mevcut olan bürokratik amirlik rejimi Komünist Partisi'nin lider ve belirleyici konumunu değiştirmiş, parti, sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel, yönetim sorunlarını çözmek gücünü kaybetmişti. Yönetime büyük umutlarla getirilen M.Gorbaçov'un "Perestroyka-Yeniden Yapılanma" ve "Glastnost-Şeffaflık" gibi terim ve kuramlarının hiçbir sonuç vermeyeceğinin kısa sürede anlaşılması, dünyanın hegemon devletlerinden biri sayılan Sovyetler Birliği'nin iflasını hızlandırmıştı.

Komünist rejim tüm Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, Azerbaycan'da da sayılı günlerini yaşamaktaydı. 1990 yılının başlarından itibaren SSCB Anayasası'nın ülkede Komünist Partisi'nin yönetim tekelinin temelini oluşturan 6. maddesinin iptal edilmesi

yönünde baskıların artması üzerine, parti içinde de muhalif yönelimli gruplaşmalar oluşmuştu. “Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nde Demokratik Platform” komünizm kurmak gibi hayali amacı kabul etmemekte, “Yeniden yapılanan parti” sloganını önermekte, yönetimde yürürlükte olan bürokratik-amirlik sisteminin giderek demokratik yönetim biçimleri ile değiştirilmesini önermekteydi. Azerbaycan komünistleri arasında SSCB’de mevcut siyasal sistemin aslında sosyalizm olmadığını dile getiren, Marksizm kaynaklarına dönülmesini ısrarla vurgulayanların sayısı giderek artmaktaydı. Hatta bu şahısların bir kısmı daha 1989 yazında örgütlenmiş, “Hümmet” adlı broşür yayınlamış ve amaçlarını halka iletmeye çalışmışlardı. Hümmetçiler yönetimde bırakılan ciddi hatalara göre komünist yöneticileri eleştirmiş, tüm komünistleri “halkın mutlu geleceği uğrunda mücadeleye” çağırırmaktaydılar.²²³

Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin 1990 yılının Temmuzunda Moskova’da “Humanist, Demokratik Sosyalizm” sloganı ile gerçekleşen 28. Kurultayı güçlü direniş rağmen, “demokratik platform”u savundu. Kurultayın nihai bildirisine partinin demokratikleştirilmesi yönünde kararlılık eklendi. Partinin Siyasi Bürosu SSCB’ye dahil 15 devletin parti liderlerinden oluşturulmuştu.²²⁴

Daha Sovyetler Birliği dağılmadan, 23 Nisan 1991’de SSCB lideri ile birlik üyelerinden dokuzunun lideri Moskova yakınlarında Novo-Ogaryova köşkünde biraraya gelmiş ve kısa sürede yeni birlik anlaşması – “Bağımsız Devletler Topluluğu” imzalamak yönünde protokol imzalamışlardı.²²⁵ Anlaşma imzalandıktan en geç altı ay sonra yeni kurulacak birliğin yönetim kademelerinin oluşturulması için seçimler yapılacaktı.

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti 26 Haziran 1991 tarihli oturumunda bağımsızlık yanlısı demokratların itirazına rağmen, Novo-Ogaryova protokolü onayladı ve başta Azerbaycan Cumhurbaşkanı Azay Mutallibov olmak üzere, Azerbaycan tarafından anlaşmayı imzalayacak heyet belirlendi.²²⁶

Moskova’nın baskılarını azaltma yönünde gereken adımı atan cumhurbaşkanı Mutallibov, Yüksek Sovyet karşısında konumunu güçlendirmek için yeni bir adım daha atarak, 8 Eylül 1991’de erken seçim kararı aldı.²²⁷ Yönetim, halk arasında büyük nüfuza sahip eski Politbüro üyesi olan ve Nahçıvan’a geri dönen Haydar Aliyev’in

²²³ **Hümmet Bülteni**, Sayı 1, 1989, s.1.

²²⁴ **Materiali XXVIII syezda Kommunističeskie Partii Sovetskiy Soyuz**, Moskva, 1990, s.80-89.

²²⁵ **Komünist Gazetesi**, 28 Haziran 1991.

²²⁶ **Hayat Gazetesi**, 28 Haziran 1991.

²²⁷ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 7, Bakü, Elm Yayınları, 2008, s.231.

cumhurbaşkanı seçilebilmesi ihtimalini engellemek için seçim yasasında değişiklik yaparak yaş haddi ve son beş yılda Azerbaycan`da yaşamak koşulunu eklendi. Halkın tüm itirazlarına rağmen, karar yürürlüğe girdi.²²⁸

Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti`nin halkın talebi ile 1991 yılının 30 Ağustosunda saat 13:30`da gerçekleşen olağandışı oturumunda Azerbaycan Cumhuriyeti`nin Devlet Bağımsızlığı`nın Kabul Edilmesi Hakkında Beyanat: “Özgürlük Bildirisi” kabul edildi.²²⁹

Söz konusu bildiride yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti`nin 1918-1920 yıllarında mevcut olmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin varisi olduğu ilan edilmekteydi. Azerbaycan`ın bağımsızlığının Birleşmiş Milletler Tüzüğü`nde, diğer uluslararası hukuk akitlerinde ve antlaşmalarda belirlenmiş ilkelere uygun olduğu, dünya devletleri tarafından yeni kurulan devletin tanınmasının temenni edildiği beyan edilmekteydi.²³⁰

8 Eylül`de gerçekleşen başkanlık seçimine bağımsızlık sürecinin mimarları olan demokratik güçler katılmamış, Nahçıvan`da yapılmayan seçimlerde A.Mutallibov yeniden cumhurbaşkanı seçildi.²³¹

Halkın ilgisini kazanmak için Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve aynı zamanda Komünist Parti Başkanı Ayaz Mutallibov`un önerisi ile 14 Eylül`de zaten iflasya uğramış Komünist Partisi`nin 38. kurultayı gerçekleşti ve parti kendi kendini feshetti.²³²

Moskova`nın yeniden güçlenerek kontrolü ele geçireceğini umut eden ülke yönetimi devlet bağımsızlığı hakkında kararın kabul edilmesini hayli geciktirmekteydi.²³³ Nihayet, 18 Ekim 1991`de Azerbaycan Yüksek Sovyeti`nin oturumunda “Azerbaycan Cumhuriyeti`nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akiti” kabul edilmiştir.²³⁴ Fakat

²²⁸ ACMMA, f. 2941, l. 1, i. 254, v. 10.

²²⁹ **Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti`nin Malumatı**, Sayı 15-16, 1991, s.10.

²³⁰ **Hayat Gazetesi**, 3 Eylül 1991.

²³¹ **Özgürlük (Azadlık) Gazetesi**, 13 Eylül 1991.

²³² **Hayat Gazetesi**, 17 Eylül 1991.

²³³ H. Aliyev, “Azerbaycan XXI. yüzyılın ve Üçüncü Binyılın Ayrımında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Aralık 2000.

²³⁴ Anayasa Akiti`nde şunlar belirtilmekteydi: Azerbaycan devleti bağımsız, uniter ve laik devlettir. SSCB`nin Azerbaycan arazisindeki tüm menkul ve gayri menkul emlakı Azerbaycan Cumhuriyeti`nin emlakı sayılmaktadır. Politik, ekonomik, kültürel yaşamını kendi tarihi ve milli geleneklerine, evrensel değerlere uygun geliştirmek Azerbaycan halkının ayrılmaz, inkaredilemez ve bölünmez hukukudur. Azerbaycan halkı Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında ve yurtdışında yaşayan, Azerbaycan Cumhuriyeti, devletine, yasalarına bağlı olan tüm Azerbaycan vatandaşlarından oluşmaktadır. Siyasi hakimiyetin kaynağı Azerbaycan halkıdır, halkın bu hakimiyeti yasama, yürütme ve mahkeme hakimiyeti, genel ve doğrudan, kapalı zarf, eşit oylama işlemi ile oluşmuş temsilciler tarafından

Azerbaycan`ın eski komünistlerden oluşan yönetimi hala Sovyet yönetiminin iflastan kurtulacağına ve yeniden kontrolü sağlayacağına inanmaktaydı. Bu nedenle, ülkenin bağımsızlığının yasal dayanağını oluşturan Anayasa Akiti`nin referanduma sunulması sürecini ertelemekteydi.²³⁵

19 Ekim 1991`de komünist muhafazakarların baskısına rağmen, bağımsızlık yanlısı muhalefetin ısrarlı talebi ile Moskova`nın yeni ekonomik birlik oluşturmak için önerdiği antlaşmanın izmalanması için Azerbaycan`ın katılma talebi engellendi. Azerbaycan diğer Post-Sovyet ülkeleri ile ikili anlaşmalarla yeni ekonomik ilişkiler kurmaya öncelik verdi.²³⁶

8 Aralık 1991`de Brest şehrinde Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Belarus liderleri arasında Bağımsız Devletler Topluluğu`nun kurulması yönünde anlaşma imzalanmıştır. “Belovejsk Anlaşması” adı ile tanınan söz konusu anlaşmada SSCB`nin hukuki subje olarak varlığının sona erdiği duyurulmuştu. Brest “üçlüsü” eski SSCB`ye üye devletleri BDT`ye katılmaya davet etmiştir.²³⁷

SSCB`nin dağılmasından sonra diğer birlik ülkeleri gibi Azerbaycan da bağımsızlığını ilan etmiştir. 18 Ekim 1991 tarihinde yeniden bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti`nin egenemliğini ilk tanıyan devlet Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. 9 Kasım 1991 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti`nin bağımsızlığını tanımış ve 14 Ocak 1992`de iki devlet arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur.²³⁸

1.2. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan`ın Demokrasiye Geçiş Sürecinin Özellikleri

SSCB`nin 1991 yılında dağılması ve Azerbaycan`ın yeniden bağımsızlığına kavuşması dünyada demokrasi dalgasının yükselişe geçtiği bir döneme rastlamıştır. Azerbaycan diğer Post-Sovyet ülkelerinde olduğu gibi bir ikilem karşısında kalmıştı:

kullanılmaktadır. Ülkenin toprakları ve sınırları dokunulmazdır. Doğal kaynakları Azerbaycan Cumhuriyeti`ne aittir. Ekonomik yapısı serbest piyasa ve özgür girişimciliğe dayanmaktadır. Yasa dışı işçi çalıştırılmak yasaklanmakta, emekçilerin yasayla düzenlenmiş grev hakkı bulunmaktadır. Vatandaşların seçim, siyasi parti ve örgütler kurma hakları, ülkeyi koruma, yasalara koşulsuz uyma yükümlülükleri belirlenmiştir. Ayrıntılı Bilgi için bkz: **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 7, s.236.

²³⁵ Aliyev, a.g.m.

²³⁶ **Hayat Gazetesi**, 15 Aralık 1991.

²³⁷ **Azerbaycan Gazetesi**, 12 Aralık 1991.

²³⁸ http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaycan_-_Turkiye_munasibetleri_17.09.2014.pdf

Dünyada yayılan demokratikleşme yolunu tercih ederek Batı'ya mı yaklaşmalı, yoksa Doğu'da ve İslam dünyasında mevcut olan yönetim biçimlerinden birini mi tercih etmeli? Elbette, artık bir defa Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin demokrasi deneyiminin halkın bilincinde bıraktığı olumlu izlenimler, Azerbaycan halkının demokrasiye olan inancı ve eğilimi, Sovyet yönetimi döneminde toplumun eğitim düzeyinin yükselmesi, ülkenin bilim, eğitim, kültür alanında kazandığı başarılar, sosyo-politik gelişim düzeyi tercihin demokrasi yönünde kullanılmasını büyük oranda etkilemiştir. Buna ek olarak 1990'lı yıllarda Batı tarzı gelişim modelinin ve demokrasi yolunun tüm dünyada çekici olması ve Batı'nın sosyalist-kapitalist rekabetinden zaferle ayrılması Azerbaycan'ın bu yöndeki seçimini büyük oranda etkilemiştir.

3 Ekim 1994'te gerçekleşen seçimlerinde Cumhurbaşkanı seçilen Haydar Aliyev, Azerbaycan'ın devlet egemenliğinin sağlanması, demokrasi ve pluralizmin, piyasa ekonomisinin gelişimi, insan haklarının korunması, ülkenin içinde bulunduğu savaş durumunun barışçıl yollarla çözüme kavuşturulması yönünde aktif iç ve dış politika yürütmeye başlamıştı. Haydar Aliyev'in yönetime gelmesi ile ülkede kısa sürede iç düzen sağlanmış, devlete karşı baş kaldıran askeri cunta bertaraf edilmiş, yasal olmayan askeri gruplar tasfiye edilmiş, dış politika söylemleri ve uygulamaları ülkenin ulusal çıkarları ile uyumlu hale getirilmiştir. Ülke kısa sürede Avrupa Konseyi'ne üye olmuş, milli ordunun güçlendirilmesi yönünde ciddi çalışmalar yapılmıştır. Tüm bu adımlar Azerbaycan'ın demokratik gelişim sürecine süreklilik kazandırmış, hukuk düzeni ve devlet düzeni güçlenmiştir.²³⁹

ABD ve Batı Avrupa devletleri, Batılı sivil toplum örgütleri, hükümet dışı örgütler ile sürekli işbirliği ortamında Azerbaycan'da hukuk devletinin kurulması süreci hız kazanmış, totaliter düzenden demokrasiye geçiş politikası yürütülmüştür. Bu amaçla ülkede gerçekleştirilen geniş kapsamlı demokratik reformlar sırasında aşağıda belirtilmiş adımlar özellikle dikkati çekmektedir:²⁴⁰

- A. Kamu yönetimi ve seçim reformları: Azerbaycan'ın siyasi sisteminin geliştirilmesinde en büyük temeli oluşturan 12 Kasım 1995 Anayasası kabul edilmiş ve hızla tüm toplumsal alanları yeniden düzenleyen ve hukuk normlarına dayanan yeni yasal düzenlemeler yapılmıştır;

²³⁹ H. Aliyev, **Bağımsızlık Yollarında**, Bakı, Azerbaycan Yayınları 1997, s.54.

²⁴⁰ E.B.Hacalıyev, "Siyasi Demokratikleşmenin Sosyo-Ekonomik Değerleri", **Bakü Üniversitesi'nin Haberleri Dergisi**, Sayı 1, 2014, s.486.

- B. İnsanların düşünce özgürlüğüne ve dokunulmazlığına, yasal savunma hakkına garanti verilmesi, çok partili sistemin oluşturulması, siyasi pluralizm, dini düşünce özgürlüğü, yasalar karşısında herkesin eşit olması anayasanın güvencesi altına alınmıştır;
- C. Anayasa Mahkemesi kurulmuş, idam cezası kaldırılmış, üç aşamalı mahkeme süreci oluşturulmuş²⁴¹ ve şeffaflık ilkesi çerçevesinde hakimler atanmış ve yargı erkinin bağımsızlığı güvence altına alınmıştır;
- D. Binlerce hükümlüyü kapsayan af yasası yürürlüğe girmiştir;
- E. Basına konulan ve Sovyetler Birliği döneminden kalan sansür kaldırılmış, basın yayın özgürlüğü yasal güvenceye alınmıştır.

12 Kasım 1995 tarihinde halk oylaması ile bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk anayasası kabul edilmiştir. Yeni anayasa açıklama, 5 bölüm, 12 fasıl, 158 maddeden oluşmakta olup, toplumsal yaşamın tüm yönlerini düzenlemektedir. Anayasa'nın "Azerbaycan devleti" isimli 7. maddesi devletin yapısını, yönetim biçimini ve güçler ayrılığını düzenlemektedir.²⁴² Yeni anayasanın temel özellikleri şunlardır:

- A. Azerbaycan devleti demokratik, laik, üniter bir hukuk devletidir;
- B. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet yönetimi iç sorunları sadece hukukla, dış sorunları ise sadece Azerbaycan'ın taraf olduğu uluslararası anlaşmalardan kaynaklanan hükümlerle çözmektedir;
- C. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet yönetimi kuvvetler ayrılığı ilkesine göre oluşturulur;
- D. Yasama, yürütme ve yargı erkleri kendi yetkileri çerçevesinde bağımsızlardır.

Demokratik toplumsal düzenin önemli ilkelerinden biri, hukukun üstünlüğünün güvence altına alınmasıdır. Hukukun üstünlüğü ilkesi, yasaların toplumun tüm sosyo-politik yapılarına, ülkenin tüm yurttaşlarına eşit düzeyde uygulanmasını öngörmektedir.

²⁴¹ Yeni düzenlemelerle il mahkemeleri, temyiz mahkemeleri ve Yargıtay olmakla üç kademeli mahkeme sistemine geçilmiştir. Burada amaç mahkemelerin vereceği hatalı kararları aşgariye indirmek ve iç hukuk yollarını genişlendirerek vatandaşların hukuklarını güvence altına almaktır. Daha geniş bilgi için bkz: "Hükuki Devlet Kuruculuğu", Son erişim tarihi: 04 Kasım 2017, http://republic.preslib.az/az_a6.html

²⁴² **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasası**, Kanun Yayınları, Bakü, 1997, s.95-96.

Anayasal güvence altına alınmış önemli konular arasında bulunan hukuk eşitliği ilkesi vatandaşların hukuk ve özgürlüklerine saygıyı öngörmektedir.²⁴³

1995 Anayasası ülkede demokratik devlet ve sivil toplumun kurulması için hukuki düzen oluşturmuştur. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin siyasi meselelerle ilgili 3 Mayıs 2000 tarihli oturumunda belirtildiği üzere, Azerbaycan'ın Avrupa standartlarına ulaşması için ülke yönetimi “son derece büyük çabalar harcamaktadır. 70 yıllık sert rejimden sonra Azerbaycan geçmişin izlerini silmekte kararlıdır ve egemen hukuk devleti kurmayı hedeflemektedir.”²⁴⁴

Azerbaycan Anayasası maddelerinin üçte biri (48 madde) insan haklarını düzenlemektedir.²⁴⁵ Azerbaycan Anayasası ile düzenlenmiş insan hukuk ve özgürlüklerinin korunması yasalarla sağlanmakta ve bu alandaki düzenlemelerin pratik sonuç doğurması için Ombudsman, İnsan Hukukları Komisyonu vs. denetim mekanizmaları oluşturulmuştur.²⁴⁶

Anayasada düzenlenmiş ve siyasi pluralizm ortamının oluşmasında büyük önem taşıyan haklardan bir diğeri bir araya gelme hakkıdır. Anayasanın 58. maddesinde yer alan düzenlemede tüm vatandaşların dilediği birlik, örgüt, parti, sendika kurmak veya mevcut birliğe katılma hakkı bulunmaktadır. Tüm toplumsal örgütlerin yasalar çerçevesinde özgürce çalışması için güvenceler getirilmektedir. Bunun dışında vatandaşların örgütlenme hukuku 3 Haziran 1992 tarihinde yürürlüğe giren “Siyasi Partiler Hakkında” Azerbaycan Cumhuriyeti Yasası'nda da düzenlenmiştir.²⁴⁷

Bağımsızlığın ilk yılından itibaren Azerbaycan'da azınlıkları kapsayan yeni yasal düzenlemeler yapılmış, bu süreç günümüzde daha da hızlanmıştır. 1993 yılından sonra milli azınlıkların kendilerine özgü sorunlarına, ağır ekonomik zorluklar içinde bulunan Azerbaycan'da, devlet düzeyinde topyekun ve kalıcı çözüm bulmak için çaba harcanmaktadır.²⁴⁸

²⁴³ Z.İ. Memmedov, **Demokratik Toplum Kuruculuğunun Sosyo-Politik ve Manevi Problemleri**, Bakü, İktisat Üniversitesi Yayınları, 2012, 53-54.

²⁴⁴ Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Yeni Asr ve Üçüncü Binyıl Dolayısıyla Azerbaycan Halkına Hitabı, 29 Aralık 2000, <http://lib.aliyevheritage.org>

²⁴⁵ **Azerbaycan Uluslararası Arenada**, Cilt 1, Bakü, Azerbaycan Üniversitesi Yayınları, 1996, s.96.

²⁴⁶ **Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusunu**, Cilt 1-4, 1991 – 2000 yılları, Bakü, Kanun Yayınları, 2000, s.265.

²⁴⁷ E. Nasibov, **Siyaset**, Cilt 1, Bakü, Tahsil EİM Yayınları, 2009, s.141.

²⁴⁸ H. Orucov, **Haydar Aliyev ve Azerbaycan'da Milli Siyaset**, Bakü, Doğu-Batı Yayınları, 2001, s.42.

Günümüzde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Azerbaycan`da çok kültürlü düzenin güçlenmesi yönünde ciddi adımlar atmaktadır. Cumhurbaşkanı İ. Aliyev`in 2016 yılını Azerbaycan`da “Çokkültürlülük Yılı” ilan etmesi bu siyasetin açık örneğidir.²⁴⁹

Anayasanın 50. Maddesi ve Kitle İletişim Araçları Yasası demokratik ülkelerde olduğu gibi her bir insanın istediği bilgiyi yasal yolla arama, ona ulaşma, oluşturma, yaygınlaştırma ve onu iletme insanların oluşturma ve yaygınlaştırma hakkının bulunduğunu düzenlemektedir.

Bütün bu düzenleme ve reformlar Azerbaycan Cumhuriyeti demokratik gelişim yolunu seçtiğini göstermektedir. Söz konusu düzenlemeler zamanın talepleri doğrultusunda sürekli gözden geçirilmekte ve gereken değişikliklerle güncel hale getirilerek toplumsal ihtiyacı karşılayacak niteliğe kavuşturulmaktadır.

2. AZERBAYCAN`DA SİYASAL PARTİLERİN OLUŞUMU

Burada Azerbaycan`da siyasi partilerin oluşum süreçleri, özellikleri, siyasi faaliyetleri, ideolojik özellikleri incelenmiş, bağımsızlık aşamasında ve günümüzde siyasi partilerin parti sistemindeki etkinlikleri araştırılmıştır. Burada yeni kurulmuş siyasi partilerin ideolojik özelliklerinin tam olarak oluşmadığı ve toplumun partilerin ideolojileri ve çalışmalarını ile ilgili çok az bilgiye sahip olduğu, bunun sonucunda da hakim partili sistemde çoğu partinin iktidara gelme olanağının çok düşük olduğu, seçimlerde alınan sonuçlar doğrultusunda tesbit edilmiştir.

2.1. Sovyet Sonrası Ülkelerinde Çok Partili Sisteme Geçişin Özellikleri

1990`lı yılların başlarında Sovyetler Birliği`nin sömürü düzeninden kurtulmaya çalışan halk kitlelerinin hareketlenmesi ve kararlılığı sonucunda dünyanın iki hegemon gücünden biri sayılan SSCB yıkıldı. Bağımsızlığını kazanma yoluna giren Sovyet cumhuriyetleri daha 1989 yılında geçiş dönemi olarak tabir edilen ve kendi içinde aşamalara ayrılan bir sürece girmiştir. Bu dönemde yeni siyasi güçlerle eski siyasi güçlerin çatışması ve hem toplum hem de toplumun temelini oluşturan bireyler için çok acılı olayların yaşandığı görülmüştür.

²⁴⁹ 2016 Yılı'nın Azerbaycan`da “Multikültürlülük Yılı” İlan Edilmesi Hakkında Azerbaycan Cumhurbaşkanı`nın Kararı, <http://www.president.az>, 11 Ocak 2016.

Dönemin kendine özgü özelliklerinin özetlenmesi ve araştırılması bakımından Bulgaristan`ın eski devlet başkanı Jelyo Jeleu`in (1990-1997) düşünceleri önemlidir: “Komünizmden çıkmak son derece zordur. Geçiş süreci sadece totaliter politik yapıların tasfiye edilmesi değil, aynı zamanda ekonomik reformlar yoluyla özel mülkiyet hakkını sağlamak için devlet tekelinin kaldırılması ile ilişkilidir”.²⁵⁰

Geçiş dönemi üç aşamadan oluşmuştur. Fakat komünizmden demokratik topluma geçiş aşamaları tam olarak ayrıştırılamamaktadır. Onlar zaman zaman birbirlerinden ayrılmakta, bazı dönemlerde ise bir arada devam etmektedir. Geçiş döneminin birinci aşaması tek partili totaliter düzenin kaldırılması ile ilişkilidir. Bu süreçte sivil toplumun emareleri ortaya çıkmaya başlar: Çok partili sistemin, bağımsız sendikaların, özgür basınının oluşması, düşünce ve basın, toplantı özgürlüğünün yasal olarak kabul edilmesi, üniversitelerin özerklik kazanması, başkan ve belediye seçimlerinin düzenlenmesi bu dönemin temel göstergeleridir.

Sovyetler Birliği`nin çöküşü sırasında tüm Sovyet cumhuriyetlerinde sosyo-politik durum oldukça karmaşık özellik taşımaktaydı. Toplumun tüm katmanlarında ciddi bir çöküş yaşanmakta, yıllardır bastırılan mikro-milliyetçilik duygularının kontrol edilememesi etnik çatışmaların yaygınlaşmasına neden olmuştur.

Bağımsızlık yoluna giren ve halen devam etmekte olan geçiş sürecini yaşayan Post-Sovyet devletleri demokratik gelişim yolunu seçtiklerini ilan etseler de, bu sürecin kolay olmayacağı kısa süre sonra anlaşılmış, uygulamada ciddi sorunlar yaşanmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda Post-Sovyet ülkelerinde demokratik geleneğin oluşmasının aşağıda belirtilen kendine özgü yönlerinin olduğu ortaya konulmuştur:²⁵¹

- A. Post-Sovyet ülkelerinde demokratikleşme süreci karmaşık bir yapıya sahiptir;
- B. Sovyetler Birliği ülkelerinin yeni aşamada demokratik rejime geçişi, diğer bir süreçle – totaliter toplumdaki demokratik topluma geçiş süreci aynı anda gerçekleşmiştir. Bu durum sürecin ağır ve sancılı ilerlemesine, hatta zaman zaman geri dönüşlerin yaşanmasına da neden olmaktadır.
- C. Post-Sovyet ülkelerinin çoğunda demokrasi deneyiminin ve geleneğinin mevcut olmaması, demokrasinin uzun süre tek bir totaliter ideolojinin etkisi

²⁵⁰ Memmedova, a.g.e., s. 99.

²⁵¹ İbrahimli, a.g.e., s. 141.

altında yaşamış topluma yerleşmesi ciddi politik, ideolojik ve psikolojik zorluklar oluşturmaktadır.

- D. Bazı Post-Sovyet ülkelerinin toplumları politik açıdan demokrasiye daha tam hazırlıklı değil. Bu yüzden demokrasi toplumun manevi ihtiyaçlarından doğan bir gereksinim olarak değil, tarihi ortamın, bu toplumları kapsayan dış dünyanın etkisinin sonucu olarak algılanmaktadır.
- E. Post-Sovyet ülkelerinde demokrasinin kendine özgü modelini oluşturmak çabaları, demokrasinin mahiyeti ile ilgili yanlış düşüncelerin doğmasına neden olmaktadır.
- F. Post-Sovyet ülkelerinin çoğunda demokratik siyasi ilişkiler sisteminin oluşturulması çabalarını kaos ortamının oluşması, siyasi çatışmaların artması izledi.
- B. Demokrasinin uygulanması için gerekli olan koşullardan biri olan piyasaya dayalı ekonomik altyapı mevcut değildir.

Çok partili sisteme geçiş zorunluluğunun ortaya çıkmasının başlıca nedeni, Azerbaycan`da demokratik yönetim biçiminin mevcut olması yönünde kanaatin oluşması ve tek partili sistemden kaynaklanan sorunların güncelliğini korumasıdır. Demokratik siyasi sisteme geçişin kendine has özellikleri mevcuttur. Demokratik değerlerin geliştirilmesi, derin sosyo-ekonomik ve politik sorunların çözülmesi yönünde başarılı reformlar, vatandaşların siyasal bilinç ve siyasal kültürünün gelişmesi, iktidar ve muhalefetin farklı alanlarda ve sorunların giderilmesinde işbirliği veya rekabeti, demokratik seçimler yapılması ve güçler ayrılığının gerçekleştirilmesi gibi hususlar önemli faktörler olarak belirtilebilir.

Araştırmalar Azerbaycan`ın mevcut siyasal parti sistemin temellerinin daha Sovyetler Birliği dağılmadan önce atıldığını göstermektedir. Bunun nedeni özgürlük ve bağımsızlık talepleri ile Moskova yönetimine karşı çıkan halk kitlelerinin milli düşünce temelinde siyasi açıdan örgütlenme isteği ve çabasıdır.

Azerbaycan 1995 yılında bağımsızlıktan sonra ilk anayasayı kabul etmiş, bağımsız devletler içinde konumunu güçlendirmeye başlamıştır. Bağımsızlığın kazanılmasından sonraki ilk dönem, ülke içinde iktidar mücadelesi ve siyasal güçler arasında rekabetle dikkat çekmekte. Azerbaycan daha bağımsızlığın ilk günlerinde tıpkı

halefi olduğu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti gibi laik, hukuk devleti kurmayı karşısına birincil amaç olarak koymuştur.

2.2. Tek Parti Sistemin Çöküşü ve Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan`da Siyasi Partilerin Kurulması

Azerbaycan`da siyasi partilerin oluşumu iki önemli döneme – Sovyetler Birliği'nin çöküş ve milli özgürlük hareketinin başlaması sürecini kapsayan birinci döneme ve Azerbaycan`ın bağımsızlığını kazanmasından sonraki ikinci döneme ayrılabilir. Her iki dönemin bazı ortak özellikleri bulunsada, ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış koşulların etkisiyle farklı özellikler de taşımaktadır. Azerbaycan`da siyasi partiler 1980`li yılların sonu, 1990`lı yılların başlarından itibaren kurulmaya başlamıştır. 1988-1993 yılları partileşme sürecinin başlangıç dönemini oluşturmaktadır. 1990`lı yılların başlarında Sovyet dönemi için karakteristik olan toplumsal kurumların sürekli dağılması ve toplumun siyasi faaliyetinin artış göstermesi ile siyasi partilerin oluşması süreci paralellik göstermektedir.

Azerbaycan`da partilerin oluşumu evrimsel bir süreçten geçmemiştir. Post-Sovyet ülkeleri ile çok sayıda genel ortak özellikleri bulunmasına rağmen, Azerbaycan`da çoğu Bağımsız Devletler Topluluğu ülkesinde rastlanmayan karmaşık süreçler, örneğin Dağlık Karabağ`ın Ermenistan tarafından işgali, savaş, milli bağımsızlık hareketi, kaos ve iç çatışmalar vs. yaşanmıştır. Tüm bu gelişmeler ışığında Azerbaycan`da partilerin oluşumunun Avrupa ve Amerika modellerinden farklı olarak, kendine has bir “Azerbaycan yolu”olduğu kelimenin tam anlamıyla söylenebilir.²⁵²

Belirtilen özelliklerden kaynaklanan başka bir fark ise Azerbaycan`da partilerin oluşumunda kendini açıkça belli etmektedir: Partilerde belirleyici bir lider faktörü, herhangi bir şahsın üzerinde kurulması, liderlerarası rekabet ve karalamaların şimdiye kadar tüm siyasi süreçlerde kendini belli etmesi ile ortaya çıkmaktadır. Tabii ki bu, sadece Azerbaycan`a değil, tüm dünyaya has olan bir eğilimdir. Azerbaycan`ın milli siyasi mekanında bu özelliğin sanki değişmez, kalıcı bir özelliğe dönüşmesi Azerbaycan`ın siyasi parti sistemine ayrıcalıklı olumsuz bir nitelik kazandırmaktadır.

²⁵² T. Allahyarova, F. Memmedov, **Azerbaycan`da Siyasi Partiler: Seçimden Seçime**, Bakü, SAM Yayınları, 2010, s.7-8.

1970`li yılların sonundan itibaren Sovyetler Birliği`nin siyasi sistemi karmaşık ve çelişkili bir görünüm almaya, demokrasi ile bürokratik siyasi sistem arasında çelişki iyiden iyiye gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Böyle bir siyasi sistemin varlığı değişik alanlarda durağanlığın yaşanmasına neden olmuştu. Söz konusu ortam Sovyet toplumunun geniş potansiyel olanaklarından, demokratik ilkelerden yararlanmaya engel oluşturmaktaydı. Ülkenin yönetimi tam olarak Komünist Partisi`nin elinde toplanmış, parti örgütlerinin çoğunda eskiye eğilim hala devam etmekteydi. Tüm bu olumsuzluklar kuşkusuz Azerbaycan`ı da negatif yönde etkilemiştir.

1980`lerin sonu ve 1990`ların başlarında ise siyasi mücadelenin derinleşmesinin sonucu olarak siyasi sistemde ortaya çıkan demokratik değişimler tek partili sistemin çözümlenmesine, çok partili sistemin oluşmasına neden olmuştur. Demokrasiye geçiş politikası sonucunda Azerbaycan da dahil Post-Sovyet cumhuriyetlerinde kısa sürede çok sayıda sivil toplum kuruluşları, siyasi örgütler ve partiler oluşmuştur. Bu ülkelerde siyasi partilerin oluşumu seçim kompanyalarından önceki döneme rastlamaktadır.²⁵³

Haydar Aliyev Sovyet dönemindeki sert totaliter rejimin az da olsa sağladığı olanaklardan azami düzeyde yararlanarak Azerbaycan`ın toplumsal, ekonomik, kültürel gelişimini devam ettirme yönünde büyük işler görmüştür. Bunun sonucunda milli gelir, ekonomik gelişmişlik düzeyi yükselmiştir.²⁵⁴

1980`li yıllarda politik açıdan Azerbaycan`da gizli ve açık bir şekilde devam eden Ermeni mikro-milliyetçiliği Azerbaycan`da milli hareketin ve ilk siyasi partilerin oluşumuna büyük katkı sağlamıştır. 1990`lı yılların başlarında toplumun siyasi hareketliliğinin artışı ile bağlı olarak siyasi partilerin oluşum süreci de çok hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Azerbaycan`da ilk formalite siyasi örgütler Dağlık Karabağ sorunundan önce, Mihail Gorbaçov`un “Yeniden yapılanma (perestroyka) ve Şeffaflık (glasnost)”ı ilan etmesinin hemen sonrasında oluşmuştur. Bu yıllarda milliyetçi ve genç aydınlar halkın milli bilincinin uyanması için bazı siyasi örgütlerin oluşumunda öncü rol oynamışlar. Söz konusu örgütler, sayıları az olmasına rağmen, milli bilincin oluşması ve halkın siyasi açıdan örgütlenmesi için ciddi çabalar harcamışlardır. Sovyet düzeni zayıfladıkça bu örgütlerin çalışmaları, öne çektiği sorunların kapsamı ve kamuoyu oluşturma gücü de artmıştır. Siyasi muhalefetin toplumsal desteğinin artmasının nedeni

²⁵³ İ. Veliyev, C. Hüseyinov, **Azerbaycan`ın Siyasi Partileri ve Sivil Toplum Kuruluşları**, Bakü, Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınları, 1995, s.5.

²⁵⁴ Askerova, a.g.m., s.191-192.

ülkeyi yöneten iktidarın beceriksizliği ve basiretsizliği olmuştur. Bu örgütlerle bağlı belirtilmesi gereken en önemli hususlardan bir diğeri, söz konusu örgütlerin gelecekte kurulacak siyasi partilerin çekirdeğini oluşturmalarıdır.

1986 yılından başlayarak Azerbaycan`da da “Perestroykayı savunanlar” isimli ülkenin değişik bölgelerinde resmi olmayan yapılanmalar oluşmaya başlamıştı. Bu örgütler aynı toplumsal gelişim düşüncesinden kaynaklandıkları halde, farklı insanlar tarafından oluşturuldukları için çalışmaları ve amaçları da farklılık arz etmiştir. İlk başlarda farklılıklar küçük ayrıntılarda olduğu halde, zaman ilerledikçe ilkesel özellik taşımıştır. Sonradan oluşacak siyasi partilerin temelini oluşturan söz konusu örgütlerin ortaya çıkışının temel nedenleri şöyle sıralanabilir:²⁵⁵

- A. SSCB`de başlatılan yeniden yapılanma hayalinin amacı Sovyet düzeninin dekorasyonunu yenilemek ve ekonomik kalkınma hamlesi başlatmaktır. Mikhail Gorboçev iktidarı bu amaca hizmet edecek farklı örgütlerin kurulmasını ve çalışmasını teşvik etmiştir.
- B. Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkması ve Moskova`nin Ermenilerden yana tavır belirlemesi, Azerbaycan`da bağımsızlık yanlısı aydınların örgütlenmesini teşvik etmiştir. 1980`li yılların ikinci yarısında bu tür örgütlerin sayısı hızla artmış ve halktan büyük destek görmüşlerdir.

Partilerin oluşumunun ilk dalgası yukarıda da belirtildiği gibi, Ermenistan`ın işgalci tutumunun ve Sovyetler`in çökmesi sürecinde başlayan milli bağımsızlık hareketi, işgal gerçeğine karşı yükselen halk direnişi ve öfkesi altında çok sayıda siyasi örgütün kurulması yoluyla ortaya çıkmıştır. Bu etken bağımsızlıktan sonraki dönemde “milli kurtuluş cephe”lerine has olan kurumların oluşturulması için katalizatör görevi görmüştür.

2.3. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan`ın Parti Sisteminin Özellikleri

Bazı ülkelerde parti sisteminin tipolojisini belirlemek çok da kolay olmamaktadır. Azerbaycan`ın siyasi parti sistemi bu tip parti sistemlerine örnek olabilir. Azerbaycan`da totaliter parti sisteminin dağılması sürecine girmesi ile partileşme süreci de giderek hızlanmış, bağımsızlığın kazanılmasından sonraki dönemde kısa sürede çok sayıda

²⁵⁵ A. Mirzeade, *Azerbaycan`da Çok Partili Sistemin Oluşum Özellikleri*, Azereşr Yayınları, Bakü, 2001, s.84-85.

partinin kurulması gözlemlenmiştir. Günümüzde 50`den fazla partinin yasal kayıt altına alındığını söylemekle birlikte, yeni partilerin kurulması sürecinin devam ettiğini de belirtmemiz gerekir. Fakat totaliter parti sistemi sonrası oluşmakta olan yeni sistem partilerin özellikleri, partiler arası ilişkiler, seçim sonuçları ve iktidar mücadelesi açısından hem totaliter parti sisteminin, hem de farklı parti sistemlerinin bazı özelliklerini taşımaktadır. Yani Azerbaycan`ın siyasal parti sistemi bazı yönleri ile yarışmacı olmayan parti sistemlerinin, bazı yönleri ile ise yarışmacı parti sistemlerinin özelliklerini taşımaktadır.

Yarışmacı olmayan tek partili sistemlerde iki açıdan partiler arasında iktidar sürekli tek partinin elinde bulunmaktadır. Birinci durumda, ülkede “gerçek tek partili sistem” mevcuttur ve başka bir partinin bulunmaması nedeniyle iktidara başka bir partinin gelmesi olanaksızdır. İkinci durumda ise ülkede “karmaşık tek partili sistem” mevcuttur.²⁵⁶ Birinci sisteme örnek Sovyetler Birliği ve onun uydusu olan ülkelerde uygulanan ve halen Kuzey Kore, Küba vs. gibi ülkelerde uygulanmakta olan parti sistemi gösterilebilir. 1920-1991 döneminde tüm Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği`nde olduğu gibi Azerbaycan`da da gerçek tek partili sistem mevcut olmuştur.

İkinci sisteme örnek ise otoriter parti sistemidir. Gerçek tek partili sistemin diğer bir çeşidi olan otoriter parti sisteminin bazı özellikleri ise Azerbaycan`ın parti sisteminde halen gözlemlenebilmektedir. Otoriter parti sistemi totaliter parti sisteminden farklı olarak toplumun tümünü kaplayan katı bir ideolojiye sahip değildir ve toplumsal yapının bazı alanlarında hareket özgürlüğü mevcuttur.²⁵⁷ Azerbaycan`da otoriter sistemin aşağıda belirtilen özellikleri fiili olarak uygulanmaktadır:²⁵⁸

- A. Otokratizm– iktidarın bir kişi veya sınırlı bir elitin elinde toplanması.
- B. İktidarın sınırsız yetkiye sahip olması.
- C. İktidarın güce dayanması. Otoriter parti sisteminde siyasi parti lideri ve iktidar toplumda popülarlığını artırmak için tüm araçlardan yararlanır, fakat halkın her hangi bir itirazında tüm ceza yöntemlerinden yararlanır.
- D. İktidar ve siyasette tekelin oluşması. Bu sistemde gerçek siyasi gücü temsil eden muhalefete ve siyasi rakibe izin verilmemektedir.
- E. Siyasi elitin atama yöntemi ile yukarıdan belirlenmesi.

²⁵⁶ Yanık, a.g.e., s.272.

²⁵⁷ Kapani, a.g.e., s.178.

²⁵⁸ Şireliyev, Ahmedov, a.g.e., s.190-191.

F. Halkın siyasal yaşamdan soğuması ve uzaklaşması.

Azerbaycan`da otoriter parti sisteminin ulusal bütünlüşmeyi sağlama, bu amaçla milliyetçi söylemlerle desteklenmiş “Azerbaycancılık” düşüncesinin topluma empoze edilmesi, ekonomik kalkınmanın sağlanmaya çalışılması ve totaliter sistemden demokratik sisteme doğru dönüşüm politikasının izlenmesi gibi özellikleri de öne çıkan temel özelliklerdir.

Azerbaycan`da günümüzde mevcut olan parti sistemi “karmaşık tek partili sistem”in de özelliklerini bazı uygulamaları ile yansıtmaktadır. Söz konusu sistemlerde birden fazla siyasal partinin bulunmasına rağmen, pratikte sadece partilerden biri etkindir. Karmaşık tek partili sistemleri esasında yarışmacı çok partili sistem saymak mümkündür.²⁵⁹ Partilerden birinin sürekli olarak diğer partiler üzerindeki üstünlüğü, söz konusu parti sistemini tek partili sistem görünümüne dönüştürmüştür. Söz konusu üstünlüğün düzeyine ve sürekliliğine göre karmaşık tek partili sistemin farklı çeşitleri bulunmaktadır. Örneğin, “hakim parti sistemi”, “hegemonyacı parti sistemi”. Azerbaycan`ın siyasi parti sistemi bu sistemlerin bazı özelliklerinin de taşıyıcısıdır.

“Hakim parti sistemi”nde birden fazla parti bulunmakta, az çok eşit şartlar altında serbest olarak siyasi faaliyetlerini sürdürmekte ve seçimlere özgürce katılabilmekteler. Fakat sistemde bulunan sadece bir parti toplumsal destek, üye sayısı, topladığı oy ve seçim sonuçları bakımından diğerlerinden sürekli olarak öne çıkmakta ve bu özelliğinin süreklilik arz etmesi nedeniyle “hakim parti sistemi” ortaya çıkmaktadır.²⁶⁰ Hakim parti sistemi çoğulcu parti sistemidir ve bu sistemde muhalefet partiler faaliyetlerini sürdürürler. Fakat hakim partinin büyük gücü nedeniyle iktidar uzun süre hakim partinin kontrolünde bulunur. Örneğin, Hindistan Kongre Partisi uzun süre iktidarı elinde bulundurmuştur.²⁶¹ Azerbaycan`da kurulduğu ilk yıldan itibaren katıldığı tüm seçimlerde hakim Yeni Azerbaycan Partisi zaferle ayrılmıştır. İster Cumhurbaşkanlığı seçimleri, isterse de parlamento seçimlerinin tamamında YAP rakiplerine ezici üstünlük sağlamıştır. Örneğin, 2013 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde YAP`ın adayı İlham Aliyev oyların %84,55`ini aldığı halde, en yakın rakibi olan Demokratik Güçlerin Milli Konseyi`nin adayı Cemil Hasanlı %5,53 oy oranına ulaşabilmiştir. 2010 ve 2015 parlamento seçimlerinde alınan sonuçlar da benzer özellik taşımaktadır.

²⁵⁹ Erdoğan Teziç, Anayasa Hukuku, Beta Basım, İstanbul, 1991, s.340.

²⁶⁰ Kapani, a.g.e., s.178.

²⁶¹ Ergun Özbudun, Siyasal Partiler, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, s.114.

Tablo 2. Azerbaycan`da 2010 ve 2015 Genel Seçimleri Sonuçları

Partiler	2015 seçim sonuçları	2010 seçimleri
Yeni Azerbaycan Partisi	71	72
Vatandaş Dayanışması Partisi	2	3
Ana Vatan Partisi	1	2
Milli Kalkınma Hareketi Partisi	1	0
Tüm Azerbaycan Halk Cephesi Partisi	1	1
Azerbaycan Demokratik Reformlar Partisi	1	1
Büyük Kurtuluş Partisi	1	1
Vatandaş Birliği Partisi	1	1
Azerbaycan Sosyal Refah Partisi	1	1
Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi	1	0
Azerbaycan Demokratik Marifçilik Partisi	1	0
Birlik Partisi	1	0
Umut Partisi	0	1
Adalet Partisi	0	1
Bağımsız adaylar	42	41
Genel	125	125

Kaynak: <http://psephos.adam-carr.net/countries/a/azerbaijan/azerbaijan2010.txt>;

<https://www.infocenter.gov.az/archive/millimeclis.aspx>;

<https://www.infocenter.gov.az/archive/millimeclis2015.aspx>

Aslında hakim YAP`nin üstünlüğü elde etmesi ve bunu koruyabilmesi, diğer partilerin, özellikle muhalif partilerin dağılık hareket etmesinden kaynaklanmaktadır. Partilerin üye sayısı da bu bakımdan önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir. Örneğin, 2013 yılında gerçekleştirilmiş bir araştırmada ülkenin 12 partisinin toplam üye sayısının 900 bin civarında olduğu ortaya konulmuştur. Bu rakam genel seçmen sayısının beşte biri civarındadır. Fakat burada dikkat çeken en önemli ayrıntı Yeni Azerbaycan Partisi`nin üye sayısı 600 binden fazla olduğu halde, geri kalan 11 partinin üye sayısı ise toplam 300 bin kadardır.²⁶² Bu durum toplumsal desteğin üye sayısına yansımalarının açık bir şekilde hakim partinin lehine olduğunu kanıtlamaktadır.

Hegemonyacı parti sistemi hakim parti sisteminden farklı olarak eşit şartlar altında bir iktidar mücadelesinin yapılması olanağının bulunmaması ile ayrılmaktadır. Başat bir üstünlüğe ve ülkede tam kontrol olanağına sahip olan parti dışında başka siyasal

²⁶² “Hangi Partinin Ne Kadar Üyesi Var?”, <http://modern.az/az/news/39319>; Son Erişim: 14 Eylül 2017.

partilerin varlığına izin verilse bile, bu partiler gerçek anlamda iktidar mücadelesi veremezler ve daha ziyade “uydu partileri” konumundalar. Sistemin yapısal özelliği ve uydu partilerin iktidar mücadelesine katılmaması nedeniyle ülkede gerçek anlamda bir iktidar mücadelesi yaşanmaz ve iktidarın hegemon partinin dışında başka bir partiye geçmesi olanaksızdır.²⁶³ Örneğin, Çin Halk Cumhuriyeti`nde Komünist Parti`nin dışında partilere izin verildiği halde, bu partilerin işlevi iktidar partisine uygulamalarında destek vermektir. Azerbaycan`da iktidarda bulunan Yeni Azerbaycan Partisi`nin dışında diğer partilerin bir kısmı iktidar olanağından fiili olarak yoksun muhalefet yönlü partiler olduğu halde, bazı partiler ise iktidar partisini destekleyerek iktidarın nimetlerinden faydalanmaya çalışan parti görünümündeler.

Hukuki açıdan ise hiçbir partinin önünde iktidar olma açısından engel bulunmamaktadır ve bu özellik Azerbaycan`ın siyasi parti sistemini gerçek hegemonyacı parti sistemi olmaktan çıkarmaktadır. Azerbaycan`ın siyasal parti sistemini oluşturan partileri 4 gruba ayırabiliriz: Birinci gruba iktidar partisi YAP ve onu destekleyen partiler, örneğin, Ana Vatan Partisi, Azerbaycan Sosyal Refah Partisi, Vatandaş Birliği Partisi vs., ikinci gruba muhalefet partileri, örneğin, Azerbaycan Halk Cephesi Partisi, Musavat Partisi, Vatandaş Dayanışması Partisi, Umut Partisi, Azerbaycan Milli İstiklal Partisi vs., üçüncü gruba toplumda ılımlı muhalif olarak algılanan partiler, örneğin, Büyük Kuruluş Partisi, Adalet Partisi, Demokratik Reformlar Partisi vs. partiler ve dördüncü gruba ise marjinal partiler, örneğin, Sosyal Demokrat Parti, Komünist Parti dahildir.²⁶⁴ Partiler arası iktidar mücadelesi ve iktidarın el değiştirmesi söz konusu olan parti sistemleri yarışmacı sistemler olarak tanımlanmaktadır. Totaliter parti sistemlerinde olduğu gibi yarışmacı parti sistemleri de yapısal açıdan değişik türlere ayrılmaktadır. Azerbaycan`ın siyasal parti sistemi partilerin sayısı ve sistemin hukuki açıdan partilerin tümü için eşit iktidar olanakları sağlaması açısından yarışmacı parti sisteminin özelliklerini de taşımaktadır. Ülkenin siyasal parti sistemi bazı yönleri ile “ılımlı çok partili sistem” görünümü vermektedir. Bu tip sistemlerde olduğu gibi, Azerbaycan`da da mevcut olan partiler arasında, ideolojik farklılıklar çok fazla değildir, mevcut rejime karşı olan aşırı eğilimler de güçlü değildir. Partiler rejimin temel sorunlarında birbirleriyle uyuşabilecek ortak düşüncelere sahipler. Fakat partilerin ideolojik açıdan yakın olmaları bile onların

²⁶³ Kapani, a.g.e., s.181.

²⁶⁴ “Azerbaycan`da 24 Partinin Resursları Öyrenilip”, Son Erişim: 14 Eylül 2017, <http://news.lent.az/news/113481>

Hollanda, İsveç ve Norveç gibi ılımlı çok partili sistemin mevcut olduğu ülkelerde bulunduğu gibi²⁶⁵ iki eğilimde gruplaşması ile sonuçlanmamakta ve iktidar mücadelesi bu iki eğilim arasında gerçekleşmemektedir. Azerbaycan`da son cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bir kaç muhalif partinin oluşturduğu “Demokratik Güçlerin Milli Konseyi” isimli seçim bloku bu tip eğilimlere gösterebileceğimiz ender örneklerden biridir.²⁶⁶

Bazı özellikleri ile Azerbaycan`da yürürlükte bulunan siyasi parti sistemi “Aşırı çok partili sistem” görünümünü vermektedir. Bu tip sistemlerde, ülkenin temel sorunlarının çözümüne yönelik görüşlerin çok fazla olması, farklı ve çatışmacı siyasi tutumun oluşmasına neden olmaktadır.²⁶⁷ Bu sistemde aşırı uçlardaki eğilimler çok yönlü bir kutuplaşmaya yol açmaktadır. Söz konusu sistemde olduğu gibi, Azerbaycan`da da partiler arasında sürekli ve uzun süreli bir bloklaşma söz konusu değildir. Fakat söz konusu sistemden farklı olarak, Azerbaycan`da bu tip bloklaşmanın olmaması, iktidar krizlerine yol açmamaktadır.

Çok partili düzene geçiş, totaliter rejimden kurtulan Azerbaycan`ın demokratik gelişim sürecinin en önemli adımlarından biri olmuştur. Partilerin sayısal olarak fazla olduğu bir ortamda dağılık görünüm oluşturmaları siyasi sistemin devlet ve toplumsal açıdan verimli çalışmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Günümüzde de devam ettiği gibi partilerin hızla çoğalması siyasi güçlerin potansiyellerini birleştirmesini engellemekte ve yapıcı bir rol oynama yeteneklerini asgariye indirmektedir. “Sivil Toplum Örgütleri Yasası” ve “Siyasi Partiler Yasası”nın yürürlüğe girmesine ve bu yasalarda bazı değişiklikler yapılmasına rağmen, partilerin oluşum ve çalışmalarını toplumsal fayda açısından sürdürmeleri için yeni reformlara ihtiyaç duyulmaktadır. Dikkat çeken en önemli değişikliklerden biri 25 Ağustos 2002 tarihinde Anayasa değişikliği ile siyasi partiler ve seçim sistemi ile bağlı yapılan değişikliktir. Anayasa değişikliği ile ülkede uygulanmakta olan çift seçim sisteminden biri olan liste sistemi uygulamadan kaldırılmış, çoğunlukçu sistem tek seçim sistemi olarak milletvekili seçimlerinde uygulanmaya devam etmiştir.²⁶⁸

Sovyetler Birliği`nin dağılma sürecine girmesi sırasında, aynen Çarlık Rusyası`nın dağılma sürecine girdiği dönemde olduğu gibi, Azerbaycan`da siyaset

²⁶⁵ Teziç, a.g.e., s.337.

²⁶⁶ “Demokratik Güçlerin Milli Konseyi Kuruldu!”, Son Erişim: 14 Eylül 2017, <http://www.bizimyol.info/news/11552.html>

²⁶⁷ Yanık, a.g.m., s.277-278.

²⁶⁸ Askerova, a.g.m., s.193.

sahnesine hızlı bir biçimde onlarca yeni parti ve hareketin katılması ile sonlanmıştır. Daha 1991 yılının sonbaharında Azerbaycan Karabağ'a Nicat Cemiyeti, Azerbaycan İslam Partisi, Tek Azerbaycan Uğrunda Mücadele Birliği, Azerbaycan Genç Sosyal Demokrat Örgütü, Azerbaycan Halk Cephesi'ne bağlı Genç Türkler Örgütü, 1992 yılının yazında Azerbaycan Milli İstiklal Partisi, Musavat Partisi, Yeni Azerbaycan Partisi kurulmuş, Bozkurt Partisi faaliyete başlamıştır. 1993 yılının ortalarında ülkede artık yaklaşık 30 kadar siyasi parti, örgüt ve hareket mevcuttu.²⁶⁹

Halkın siyasi örgütlenme gereksiniminin bu denli yüksek olduğu bir dönemde kurulan yeni partilerin çalışmalarının sonuçları, iktidara gelmek için giderek toplumsal desteklerini arttırmaları ülkeyi dağılmadan kurtarmaya çalışan Sovyet elit kesimini sürekli ve ciddi boyutta rahatsız etmiştir. Bu nedenle onlar Azerbaycan'da milli bağımsızlık ve kurtuluş hareketini doğduğu ilk evrede zayıflatmak, ya da kendi amacı doğrultusunda dilediği şekilde yönlendirmek için ülke yönetimine çeşitli şekillerde müdahale etmiştir. Siyasi hareket liderlerini "liberaller" ve "radikaller" diye ikiye ayırarak, halk hareketini içten çökertmek için siyaset yürütmüşlerdir. Bazı güçler bu tuzağa düşmüş, hareketin parçalanmasına ve ihtilaflara yol açmışlar.²⁷⁰

Bugün ülkenin siyasi sahnesinde 70 kadar parti bulunmakta ve bu partilerden 50'den fazlası resmi olarak kayıt altına alınmıştır. Kayıtlı partilerin 12'si değişik dönemlerde parlamentoda temsil edildiler. Azerbaycan'da parti sisteminin etkinliğini artırması ve demokrasinin gelişimine katkı sağlaması açısından faydalı olacak birkaç reform yapılmıştır. Örneğin, 1992 yılında yürürlüğe giren Siyasi Partiler Yasası'nda 1996, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 ve 2007 yıllarına bazı eklemeler ve değişiklikler yapılmıştır.²⁷¹

18 Ekim 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akiti kabul edilmiş ve bu tarihten sonra tüm yasalar demokratikleşme sürecinin bir parçasına dönüşmüştür.²⁷²

1992 yılında yürürlüğe giren "Siyasi Partiler Yasası" yeni partilerin kurulmasına yasal dayanak oluşturmuştur. Aynı yıl ülkede Yeni Azerbaycan Partisi, Azerbaycan Milli İstiklal Partisi, Ana Vatan Partisi, Müsavat Partisi, Vatandaş Dayanışması Partisi, Birlik

²⁶⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti (1991-2001), Bakü, 2001, s.42.

²⁷⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti (1991-2001), Bakü, 2001, s.32.

²⁷¹ Allahyarova, Memmedov, a.g.e., s.12.

²⁷² Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akiti, Bakü, **Hayat Gazetesi**, 7 Ekim 1991, s.2.

Partisi, 1993 yılında Dirçeliş ve Terakki Partisi, Tek Azerbaycan Milli Birlik Partisi gibi partiler siyasi arenada mücadeleye başlamışlar.²⁷³

Azerbaycan`da siyasi partilerin oluşum süreci kaotik bir biçimde geliştiğinden, partilerin hangi ideolojinin taşıyıcıları oldukları yönünden kesin bir sınıflandırma tabii tutmak çok da kolay değildir. Devletin demokratik bakışının oluşumu, Avrupa değerlerinin benimsenilmesi yönünde atılan bazı adımlara rağmen, ülkedeki siyasi partilerin büyük çoğunluğunun, özellikle de muhalefet partilerinin yeni değerlere adapte olması çok büyük zorluklar doğurmuştur. Genel olarak devletin başarılı bir siyasi transformasyonuna rağmen, partilerin böyle bir uyumundan bahsetmek çok daha erken olacaktır. Azerbaycan siyasilerinin çoğunun kişisel, korporativ-grup ve parti içi çıkarları, bu siyasilerin çalışmalarının önüne geçmektedir.

Azerbaycan`da kısa sürede çok partili düzene geçilmesinin nedenlerinden biri de toplumun siyasallaşmasının yüksek düzeyde olmasıdır. Fakat, burada aslında ideolojilerin çeşitliliği mevzu bahis değil, sadece aşırı siyasallaşmanın sonuçlarından bahsetmek daha doğru olacaktır. Toplumun yüksek düzeyde politize olması, hemen herkesin bu veya diğer örgüte üye olması, mülhaza ve düşüncelerde farklı eğilimleri artırmıştır.²⁷⁴

Azerbaycan`da demokrasinin en önemli unsurlarından sayılan siyasi düşünce özgürlüğü ve çok partili sistemin oluşumu süreci bağımsızlığın ilk yıllarından başlayarak, tarihi gerçeklikler ışığında son derece karmaşık, kaotik bir gelişim göstermiştir. Söz konusu dönemde kurulmuş siyasi partilerin çoğu kamuoyunun dikkatini kendisine çekebilen, net programa ve amaçlara sahip çalışma çizgisi yakalayamamışlar. Bu nedenle, Azerbaycan`da çok partili siyasi yapı demokratik gelişimin göstergesi olamamış, aşırı kutuplaşmanın yansımalarına dönüşmüştür.

Günümüzde Azerbaycan`da mevcut siyasi partilerin kesin bir ideoloji tipolojisini vermek çok zordur. Bu durum, yukarıda da belirtilen husustan kaynaklanmakta, yani, ülkede çok sayıda parti bulunduğu halde, söz konusu partilerin ilan ettikleri ideoloji, program ve amaçları ile çalışmalarına yansımamaktadır.

Azerbaycan`ın siyasi yelpazesinde tüm ideolojik eğilimdeki siyasi partiler temsil olunmaktadır: liberal, muhafazakar, milliyetçi, komünist vs. Partilerin çoğunluğu iktidara

²⁷³ **Siyasi Tarih**, Cilt 2, Edt: S. Musayev, Bakü, Bakü Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 320.

²⁷⁴ B. Tuncay, **XXI Yüzyılın Perspektifleri: Azerbaycan`dan Bakış**, Bakü, Azatam Yayınları, 2003, s.89.

bakış açısına göre kendilerini muhalefet partileri olarak ilan etmişlerdir.²⁷⁵ Görüldüğü üzere, Azerbaycan`da bulunan siyasi partiler değişik siyasi bakışlara sahip olsalar da, onların faaliyeti toplumsal ve politik gerçekliklerle uyum içinde değildir. Azerbaycan`da partilerin sayısal olarak aşırı çokluğu toplumsal bir gereksinimin sonucu değildir, daha ziyade ülkede mevcut olan siyasi parti sisteminin yeni partilerin kurulması için yasal kolaylıklar sağlamasından kaynaklanmaktadır. Yeni Azerbaycan Partisi dışında mevcut hiç bir partinin seçimlerde ikiden fazla milletvekili çıkaramaması başka türlü izah edilemez. Bu durum iktidar partisinin de işine yaramakta, çok partili sistemde partilerin birleşerek tek çatı altında seçimlere katılmasını zorlaştığı için güçlü bir muhalefetin oluşması olanaksız hale gelmektedir. Bu durum toplumun dikkatinden kaçmamakta ve toplumsal destek açısından gereken düzeyi yakalayamamaktalar.

Yapılan incelemeler Azerbaycan`da çok partili sistemin özelliklerinin şu şekilde belirlenmesine olanak sağlamaktadır:

- A. Azerbaycan`daki çok partili sistem daha kendisinin gelişim aşamasını yaşamaktadır. Çok partili sistemin oluşum süreci ise bağımsızlığın ilk döneminin oluşturduğu tarihi gerçeklikler ışığında son derece karmaşık bir gelişim çizgisi seyretmiştir;
- B. Çoğu siyasi partinin ideoloji yönleri daha tam oluşmamış, ya da halk tarafından bilinmemektedir.
- C. Azerbaycan`da çok partili sistemin oluşması genel olarak iki aşamadan geçmektedir: Bağımsızlığa kadarki dönem ve bağımsızlıktan sonraki dönem;
- D. Azerbaycan`ın siyasi arenasında tüm ideolojileri temsil eden partiler mevcuttur. Fakat bu partilerin ideoloji görüşleri kamuoyu nezdinde fazla bilinmemektedir;²⁷⁶
- E. Azerbaycan`daki siyasi partiler arasındaki ilişkiler demokratik siyasi kültürden çok uzaktır ve sadece eleştiri, karşılıklı ithamlar üzerinde kararlaştırmıştır, bu da toplumun ihtiyaç ve beklentileri karşılamaktan çok uzaktır;
- F. Siyasi arenada temsil olunan partilerin çoğunun ülkeyi rahatsız eden sorunlarla bağlı ya genel olarak kesin öneriler paketi, parti programı bulunmamakta, ya da bu türlü öneriler yeteri kadar profesyonel düzeyde hazırlanmamaktadır. Bu

²⁷⁵ **Azerbaycan Cumhuriyeti: 1991-2001**, Edt: R. Mehdiyev, XXI-Yeni Neşrlr Evi, Bakü, 2001, s. 143.

²⁷⁶ T.N. Dadaşov, "Azerbaycan`ın Geçiş Döneminde Çokpartili Sistemin Sorunları", **Dirçeliş-XXI. Yüzyıl Dergisi**, Sayı 110-111, Bakü, 2007, s.191-192.

olumsuz manzara toplumda söz konusu siyasi partilere güvenin genişlenmesine olanak tanımamaktadır.

J. Azerbaycan`daki siyasi partilerin çoğu halkın güvenini kazanamadığından, dış dünyanın, farklı yabancı güçlerin, hatta bazen bu yabancı güçler Azerbaycan`ın genel çıkarlarına zıt hareket etseler bile, desteğine ihtiyaç duymaktalar. Bu durum sonuçta sivil muhalefet geleneğine engel oluşturmaktadır.

Çok partili düzene geçiş zorunluluğunun ortaya çıkmasının nedeni, ülkede demokratik yönetime geçiş iradesinin oluşması ve bu zorunluluğun kaçınılmaz kıldığı gereksinimlerdir. Çok partili sistemin benimsenilmesinin demokratik gelişim açısından Azerbaycan için önemi tartışmasız çok büyüktür. Demokratik değerlerin geliştirilmesi, derin sosyo-politik ve ekonomik sorunların çözümü yönünde başarılı reformlar, vatandaşların siyasi bilinç ve kültür düzeyinin yükselmesi, iktidar ve muhalefetin değişik toplumsal alan ve sorunlarla bağlı işbirliği ve rekabeti, demokratik seçimlerin yapılması ve bağımsız yasama, yürütme ve yargı erkinin oluşması gibi sorunları önemli gereksinimler saymak mümkündür. Ülkede 20 yılı aşkın süredir demokratik anayasa kabul edilmiş, dünya devletleri sırasına bağımsız, uygar devlet olarak katılmıştır. Demokratik, laik hukuk devletinin korunması ve güçlenmesi yeni kurulmuş cumhuriyetin karşısında duran en önemli amaçlardır.

1995 yılında kabul edilmiş Azerbaycan Anayasası`na göre tüm vatandaşlar istedikleri örgüt, siyasi parti, sendika ve diğer toplumsal yapılara katılabilmek ve yeni örgütler kurmak hakkına sahipler. Tüm STK`ların özgürce çalışabilmesi devletin garantisi altındadır. Hiç kimse bir örgüte üye olmaya veya örgüt üyesi olarak kalmaya zorlanamaz. Bunun dışında, ülke genelinde veya ülkenin her hangi bir bölgesinde devlet yönetimini zorla devirmek amacı taşıyan örgütler kurmak yasaktır, bu tip örgütlerin varlığına mahkeme kararı ile son verilmektedir.²⁷⁷

Günümüzde Azerbaycan`ın siyasi yaşamında kendi mücadele araç ve yöntemleri ile önemli yer tutan, toplumsal tabanı ve desteği kuvvetli partiler çok azdır. Partilerin bu kadar etkisiz kalmalarına rağmen birleşmemelerinin temel nedeni lider unsurudur.

İktidar ile mücadelede yıllardır kaybeden taraf olmasına rağmen, muhalefet partilerinin birleşme çabaları ciddi sonuç vermemiştir. 2003 yılından sonra AMİP, ALP, AHP gibi partilerin başkanları istifa etmiş, fakat bu adım partilerin birleşmesi ile

²⁷⁷ **Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası**, Bakü, Elm Yayınları, 1997, s.32.

sonuçlanmamıştır. Azerbaycan siyasi parti sisteminde partilerin birleşmesinden ziyade, parçalanması durumu daha çok gözlemlenmektedir. Bu durum ülkede siyasi kriz ortamının göstergesidir. Sürecin halen bu şekilde devam etmesi siyasi partilerin halkın nezdinde nüfuzunun aşağı düşmesine, dolayısıyla seçimlerde yıllardır hiçbir başarı kazanamamasına neden olmuştur.²⁷⁸

Toplumun siyasi geçişinin dinamiği siyasi pluralizmin gelişimi ile sıkı bir biçimde bağlıdır. Bu durum siyasi partilerin ve hareketlerin faaliyeti, sosyal ve siyasi sistemin kalitesinin yükselmesiyle gerçekleşmektedir. Siyasi partilerin kurumsallaşması için asgari düzeyde toplumun siyasi kültürü gerekli ve sosyal yapının unsurlarının çıkarlarının kristalleşmesi zorunlu hale gelmelidir.

Siyasi partilerin kurulması süreci günümüzde de devam etmektedir. Azerbaycan`da partileşme süreci 1990`lı yılların ortalarına kadar çok hızlı devam etmiştir. Siyasi propaganda, toplumsal taban oluşturmak aşamasını sonraki dönemlerde siyasi etkinliğin artırılması aşaması izlemiştir.

Partilerin kurulması sürecinde “yukarıdan” ve “aşağıdan” oluşturma mekanizmlerinden yararlanılmaktadır. Siyasi partilerin ve siyasi örgütlerin propoganda çalışmaları genel olarak kendilerine yandaş toplamaktan, taban oluşturmaktan ibarettir. Bu sürece yasal olmayan gösteri ve mitingler, ülke çapında imza kampanyaları dahildir. Kronoloji açıdan bu aşama 1990`lı yılların sonuna kadar devam etmiştir.²⁷⁹ Bu tarihten itibaren parti sisteminin unsurları kendi çalışma programları dahil amaçların gerçekleştirilmesine yönelmişler. Bu ise genel olarak iktidar mücadelesi ve iktidar mekanizmalarını etkileme şeklinde gerçekleşmiştir.

Azerbaycan siyasi partileri ve sivil toplum kuruluşları sınıflandırılırken, ideolojik yönelim, toplumsal taban, örgütsel ilkeler baz alınmaktadır. Birbirlerinden net olarak farklı olmamakla birlikte, Azerbaycan`da faaliyette bulunmakta olan siyasi partiler programları, ideolojik ve siyasi amaçları, örgütsel yapıları, çalışma mekanizmaları, lider tipleri, mücadele yöntemleri açısından farklılık arz etmekte. Şöyle ki, sosyal-demokrat ve liberal-demokrat geleneklerde benzerlik her iki bakış açısına sahip örgütlerin yakınlaşmasını ne kadar kolaylaştırırsa, muhafazakar gelenekler sağ partilerin görüş farklılığı nedeniyle sol partilerle yakınlaşmasına o derece engel oluşturmaktadır.

²⁷⁸ Askerova, a.g.m., s.197.

²⁷⁹ D. İsmayılov, “Müasır Ortamda Azerbaycan`da Çokpartililiği Gerektiren Unsurlar”, **Felsefe ve Hayat Dergisi**, Sayı 1, Bakü, 2005, s.26-27.

Azerbaycan'daki siyasi güçler toplumsal ve politik özelliklerine göre incelendiğinde, partilerin evrim sürecinin istikamet olarak sağa doğru olduğu saptanmaktadır. “Merkez” partilerin birliğinin oluşturulması çabaları ise propoganda amaçlı olup, toplumsal çıkarları korumak görünümünün oluşturulması için gösterilen çabalarla ilişkilidir. Sağdan ve soldan “merkeze” doğru eğilim genelde çok etnisiteli toplumlara has özelliktir. 1990'lı yıllarda derinleşmiş Dağlık Karabağ sorunu, Lezgi, Taliş etnik gruplarının merkezden uzaklaşma eğilimlerinin tezahürü milli meselede “Azerbaycancılık” ilkesinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Azerbaycan'da yaşayan milletin adının “Türk” değil, “Azerbaycanlı”, resmi dilin “Türk dili” değil, “Azerbaycan dili” olarak Anayasa'da belirlenmesinin nedeni yukarıda belirtilen hususlardan kaynaklanmaktadır.

Diğer açıdan, siyasi merkezçilik düşüncesi orta tabaka, sınıf ve sosyal grup kuramı ile ilişkilidir. Gelişmekte olan ülkeler kategorisine dahil Azerbaycan'da toplumsal yapıda orta sınıfın oranı çok düşüktür. Bu durum, orta sınıfa yönelen merkez sağ ve sol partilerin ortaya çıkmasını ve güçlenmesini engellemektedir. Daha doğru ifadeyle, merkezci tutum veya konum sosyal kimlikle fazla bağlantılı değildir. Orta sınıfın yokluğu iktidar mekanizmalarını güçlü şekilde etkileyebilecek ulusal partilerin oluşmasını engellemektedir. “Cüce” (küçük), “uydu” partilerin bir kısmı nüfuzlu muhalefet partilerinin, diğer bir kısmı ise iktidar partisinin çevresinde baskı grupları görünümünde ve düzeyindedir. Toplumsal itirazların anayasal mücadele düzeyine yükseltilmesi ise siyasi partileşme evriminin işaretidir.

3. AZERBAJYCAN'DA MEVCUT SİYASAL PARTİ SİSTEMİNİN HUKUKİ VE POLİTİK ÖZELLİKLERİ

3.1. Azerbaycan'da Mevcut Siyasal Parti Sisteminin Hukuki Özellikleri

Siyasi partilerin kurulması ve yönetimi ile bağlı yasaları hukuki açıdan yeterli kabul etmek mümkündür. Siyasi partilerin çalışmaları Azerbaycan Anayasası, Siyasal Partiler Yasası²⁸⁰ ve Seçim Yasası²⁸¹ ile düzenlenmektedir. Bunun yanı sıra, siyasi

²⁸⁰ Siyasal Partiler Yasası, 3 Haziran 1992, En son 20 Nisan 2012'de ilave ve değişikliklerle, www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/7/f_7090.htm

²⁸¹ Azerbaycan Seçim Yasası, 27 Mayıs 2003, 17 Temmuz 2010'da ilave ve değişikliklerle, www.msk.gov.az

partilerin kurulması ve çalışmalarının temelini toplantı özgürlüğü, üyelerinin hukuk eşitliği, kendini yönetme, yasallık ve şeffaflık gibi ilkeler oluşturmaktadır.

3.1.1. Siyasal Partilerin Kurulmasının Hukuki Temelleri

Siyasi partilerin tesisi ve yönetimi ile ilgili yasal düzenlemelerin yeteri düzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Siyasal partilerin çalışmaları Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, Siyasal Partiler Yasası ve Seçim Yasası'yla düzenlenmektedir. Bunun dışında, siyasi partilerin kurulması ve faaliyetinin temelini toplantı özgürlüğü, üyelerinin eşit haklara sahip olması, özyönetim, yasallık ve şeffaflık gibi ilkeler oluşturmaktadır. Azerbaycan'da siyasi partiler tesis kurultayları aracılığıyla oluşmaktadır. Yasaya göre, siyasi partinin tüzüğü ve programının kabul edilmesi, lider ve denetim mekanizminin oluşturulması tesis kurultayı sırasında belirlenmelidir.²⁸² Bunun için, siyasi partinin kurulması önerisi ile ortaya çıkan insanlar tarafından örgüt komitesi oluşturulmalıdır. Örgüt komitesi siyasi partinin kurulması için istenen çalışmaları gerçekleştirmeli, partilerin komiteleri, tüzüğü ve programı partinin en üst düzey yürütme kurulu – Kurultay tarafından onaylanmalıdır. Parti kurultayı en az beş yılda bir gerçekleştirilmelidir.

Siyasi partilerin kayıt altına alınması, Tüzel Kişilerin Kayıt Altına Alınması Kanunu'na dayanarak gerçekleştirilmektedir.²⁸³ Siyasal partinin kurulduğu günden itibaren geçen bir ay zarfında söz konusu yasaya uygun olarak, parti üyelerinin sayısını onaylayan belge ile birlikte, siyasi partinin kayıt altına alınması için başvuru yapılmaktadır. Kayıt için asgari üye sayısı bin kişi olmalıdır. Siyasal partinin tüzüğünü ve parti programını benimsemiş, reşit Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları siyasi partilere üye olabilirler. Üyelerin parti üyesi olduğunu belgeleyen evraklar ve üyelik kartı parti üyeliğinin en önemli göstergeleridir.

Yasayla partilerin bölge ve yerel bazda oluşturulmasına izin verilmekle birlikte, partiler çalışmalarını ülke ölçeğinde yürütmeliler. Bölgelerde faaliyet yalnız parti il örgütlerince gerçekleştirilmelidir. Hatta kendi anayasası, parlamentosu, mahkeme ve yürütme erki bulunan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde bile bölgesel partilerin kurulmasına izin verilmemektedir. STK'lara yabancı ve vatansız şahısların üyeliğine yasal engel bulunmadığı halde, partilerin üyelerinin Azerbaycan vatandaşı olması

²⁸² Siyasal Partiler Yasası, 4. madde, www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/7/f_7090.htm

²⁸³ Tüzel Kişilerin Kayıt Altına Alınması Kanunu, 12 Aralık 2003, www.justice.gov.az

zorunluluğu aranmaktadır. 18 yaşını tamamlamış her bir Azerbaycan vatandaşı dilediği partiye üye olabilmektedir. Partilerin gençlik kollarının üyelerinin ise 16 yaşını tamamlamaları şartı aranmaktadır.²⁸⁴

Siyasi Partiler Yasası yürürlüğe girdiği ilk yıllarda kayıt altına alınmayan partilerin çalışmalarını açık bir şekilde yasaklamadığı halde, 20 Nisan 2012`de yapılan değişiklikle bu durum açık hükümlerle yasal olmaktan çıkarılmıştır.²⁸⁵

3.1.2. Partilerin Mali Yapıları

Yasalarda siyasi partilerin kendi çalışmalarını bağımsız olarak gerçekleştirmeleri için hiçbir kısıtlama öngörülmemektedir. Partiler yasal çerçevede kendi çalışmalarını özgür bir biçimde yürütebilirler. Partiler ilgili temel hukuki düzenlemeler çerçevesinde mali gelir kaynakları ile ilgili gereken bilgiyi vermek zorundalar.

Siyasi Partiler Yasası`na 2012 yılında yapılmış değişikliğe göre, partiler kendi programlarını Adalet Bakanlığı`na kayıt için başvurdukları sırada onaylatmaları gerekmektedir.²⁸⁶ Parti programına sonradan edilecek değişikliklerle ilgili bakanlığa bilgi verilmesi ve aynı zamanda partilerin yıllık mali bilançolarını her yıl 1 Nisan tarihine kadar sunmaları gerekir. Siyasi partilerin muhasebe ve mali bilançolarını Muhasebe Yasasına uygun olarak düzenlemeleri gerekir.²⁸⁷ Siyasi partiler yıllık mali raporlarını müfettişlerin raporu ile beraber gazetelerde yayınlamak zorundalar. Yasaya göre, üyelik aidatı ödeyen siyasi parti üyelerinin sayısı mali bilançoda belirtilmek zorundadır. Yurt dışında bulunan Azerbaycan vatandaşlarının partilere mali destek vermelerine yasal olarak izin verilmemektedir. Partiye hibe yapmak isteyen ülkede bulunan Azerbaycan vatandaşları ise kendi kimliklerini açıklamak zorundalar. Yeni değişiklikler partilerin mali kaynaklarını kısıtlamıştır.²⁸⁸

Siyasi Partiler Yasası`nda yapılan değişiklikle partilere devlet tarafından ödenek ayrılması yasal hale gelmiştir. Ödeneğin ayrılması için en önemli kriter söz konusu partinin kayıt altına alınması ve yasal olarak faaliyet göstermesidir.²⁸⁹ İkinci önemli kriter

²⁸⁴ STK`lar Yasası, 13 Haziran 2000, www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/7/f_7090.htm

²⁸⁵ Siyasi Partiler Yasası, 14. madde, www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/7/f_7090.htm

²⁸⁶ Siyasi Partiler Yasası, 3 Haziran 1992, 20 Nisan 2012`de Ek ve Değişiklikler Yapılmıştır, www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/7/f_7090.htm

²⁸⁷ "Mühasibat Uçotu Hakkında" Yasa, No: 716 II Q, 29 Haziran 2004, www.maliyye.gov.az

²⁸⁸ Siyasi Partiler, s.6, transparency.az/NIS/SIYASI%20PARTİYALAR.pdf

²⁸⁹ <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=9437>

ise meclis genel seçimlerinde partinin aldığı oy oranı ve çıkardığı milletvekili sayısıdır. Devlet desteğinin %10`luk dilimi son genel seçimlerde %3 oy almış, fakat milletvekili çıkaramayan partiler arasında kazandıkları oy oranında bölünmektedir. Devlet yardımının %40`lık dilimi Parlamento`da temsil olunan siyasi partiler arasında eşit, %50`lik kısmı kazanılmış sandalyelerin sayısına orantılı olarak bölünmektedir.²⁹⁰

Azerbaycan`da siyasi partilerin mali giderleri ve bu giderlerin karşılanması ile bağlı konular Siyasi Partiler Yasası`nda hukuki açıdan düzenlenmiştir.²⁹¹ Söz konusu yasaya göre, üyelik aidatları, menkul ve qayri menkul gelirleri, kazanç amaçlı etkinliklerden, çeşitli yayınlardan sağlanan kazançlar, hibeler, seçim çalışmaları için gereken kaynağın parti dışından yapılan destekle sağlanan paralar partilerin temel gelirlerini oluşturmaktadır. Toplanan parasal gelirler cari giderlere, siyasi partilerin yönetimine, tanıtım ve halkla ilişkilere, seçim süreçlerine, alt örgütlere, kredi giderlerine vs. harcanabilir. Siyasi partilerin gelir kaynaklarını ve vergi ödemelerini, vergi yasası hükümlerine uygun olarak devletin vergi kurumları denetlemektedir.²⁹²

Yürürlükteki partiler yasasında siyasi partilerin hibe almak hukuku belirlense de, devlet hibelerinin, STK`ların, hayır kurumlarının ve dini kurumların, sendikaların, kitlesele örgütlerin partilere hibe yapması yasaklanmıştır. Partilerin envanterinde apartmanlar, demirbaşlar, gazete ve dergiler, matbaalar, taşıma araçları vs. bulunabilse de, arsalar, sanayi müesseseleri, kooperatifler, şirketler bulunamaz, partiler üretim ve ticaretle uğraşamaz. Tüm bunlar yasayla yasaklanmıştır. Aynı zamanda partilerin silaha, patlayıcılara ve vatandaşların yaşamı ve sağlığı için tehlike arz edecek diğer materiallere sahip olmasına ciddi yasak getirilmiştir.²⁹³

Siyasi Partiler Yasası siyasi partilerin yabancı devletlerin tüzel ve gerçek kişilerden hibe ve her türlü mali yardım almasını yasaklamıştır. Siyasi partilerin çalışmalarının uzun süreli denetimi partilerin seçim çalışmaları döneminde kişilerden elde ettikleri kaynakların büyük çoğunluğunun kirli paralar olduğunu kanıtlamıştır. Bu tür durumların ve partilerin yabancı ve adı açıklanmayan kişi ve kurumlardan destek almasının önlenmesi için partilerin mali kaynakları üzerinde denetim sıkılaştırılmıştır. Partilere devlet desteği, partilerin ayakta kalabilmelerine ve giderlerini

²⁹⁰ Siyasi Partiler Yasası, 20 Nisan 2012 Değişikliği, www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/7/f_7090.htm

²⁹¹ Siyasi Partiler Yasası, Madde 17-21, Bakü, Kanun Yayınları, 1992

²⁹² Mirzade, a.g.e., s.42-43

²⁹³ Mirzade, a.g.e., s.43

karşılatabilmelerine yönelik önemli bir adım sayılsa da, genel olarak kısıtlayıcı özellik taşımaktadır. Siyasi Partiler Yasası'na göre, partilerin belediyeler ve belediyelere bağlı kuruluşlardan, yabancı devletler ve yabancı tüzel kişilerden, yabancılardan, reşit olmayan kişilerden, ismini, soyadını, baba adını, kimlik numarasını belirtmeyen gerçek kişilerden, askeri kurumlardan, STK'lar ve fonlardan, dini kurumlar ve örgütlerden, tüzel kişilerden maliye yardımı alması yasaklamaktadır.²⁹⁴

Yasa'ya göre, siyasi partilerin mali raporları devlete vermek zorunda olsalar da, pratikte, partilerin bu resmi karakter taşıyan prosedüre pek de uymadıkları görülmektedir. Açıklanmayan mali gelirler, örneğin, nakit hibe, hukuki çerçeve dışına taşan parasal destekler ve hayır amaçlı yardımlar ile ilgili olarak seçim sürecinde mali denetimi etkili bir biçimde sağlamak olanaksız hale gelmektedir. Bugüne kadar partilerin mali raporları ile ilgili veya seçim kompanyalarının maliyeleştirilmesi zamanı şeffaflığın sağlanması sırasında talep edilen mali yükümlülüklerin dışına çıkmaları nedeniyle cezai, idari veya siyasi yaptırımlar uygulanması ile bağlı hiçbir bilgi bulunmamaktadır.²⁹⁵ Bu durum şöyle açıklanabilir: Partilerden istenen bu yükümlülüklerin geniş yorumu Bakanlar Kurulu'nun 30 Ağustos 2013 tarihli "Siyasi Partilerde Basitleştirilmiş Muhasebe Kaydının Tutulması Kuralları"nın onaylanması Kararı'nda belirtilmiş ve yeni kurallara göre mali raporların denetimi gevşetilmiştir.²⁹⁶

Transparency International tarafından hazırlanan ve farklı ülke vatandaşları arasında yapılan anketin sonuçlarına dayanarak yolsuzluk düzeyini öğrenen 2013 yılı Küresel Yolsuzluk Ölçeği'nin sonuçlarına göre, Azerbaycan'da ankete katılanların %28'i siyasi partilerin yolsuzluk yaptığına inandığını belirtmiştir.²⁹⁷ İster küresel örgütler, isterse de sivil toplum kurumları partilerin mali kaynakları ile ilgili şeffaflığın yeteri düzeyde olmadığı yönünde görüş birliği içindeler.²⁹⁸ Siyasi partilerin mali kaynakları ve yapılan yardımların tutarı ile ilgili bilgilerin edinilmesi çok zordur. Bunun nedeni, yapılan yardımların genellikle nakit olarak yapılmasıdır. Hiçbir parti kendisine yapılan mali yardımlar ile ilgili internet sayfasında veya medyada kamuoyunu aydınlatmamaktadır.

²⁹⁴ Siyasi Partiler Yasası, 17 Madde, www.justice.gov.az/images/siyasi_partiyalar.doc

²⁹⁵ GRECO'nun 48. Olağan Oturumu'nda Hazırlanmış Azerbaycan'da Partilerin Mali Şeffaflığının Durumunun Değerlendirme Raporu, 1 Ekim 2010.

²⁹⁶ "Siyasi Partilerde Basitleştirilmiş Mühasebe Kaydının Tutulması Kuralları"nın Onaylanması Hakkında Bakanlar Kurulu'nun Kararı, 30 Ağustos 2013, www.president.az

²⁹⁷ Küresel Yolsuzluk Barometri 2013, Transparency International Örgütü'nün Raporu, Temmuz 2013, www.transparency.org

²⁹⁸ Siyasi Partiler, s.6, transparency.az/NIS/SIYASI%20PARTİYALAR.pdf

Bu nedenle, kamuoyunun bu gibi bilgilere ulaşmak olanağı çok kısıtlıdır. Bugüne kadar partilerin mali bilançoları nedeniyle her hangi idari ve hukuki müeyyideye uğradıkları ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.²⁹⁹

Fakat partilerin mali kaynakları ve şeffaflığın sağlanması ile ilgili yolsuzluklar yaşanır, bu konuda Adalet Bakanlığı'nın gereken uyarıyı yapma yetkisi bulunmaktadır. Buna rağmen gereken mali yükümlülükler sağlanmazsa, Bakanlık bununla ilgili mahkeme karşısında dava açma yetkisinden yararlanabilir. Azerbaycan yasalarına göre siyasi partiler bıraktıkları hatalar nedeniyle hukuki, idari, mali açıdan sorumluluk taşımaktalar. Yürürlükteki yasal düzene göre, siyasi partiler yasaklanmış yardımın, hibelerin kabul edilmesi, hibelerle bağlı bilgilerin mali raporlara işlenmemesi ve hibelerin nakit olarak alınması gibi mali hatalar nedeniyle idari yaptırıma tabi olmaktadır.³⁰⁰

Maliye kaynaklarının yetersiz olması yüzünden partiler arasında rekabet eşit koşullarda gerçekleşmemektedir. Partilerin büyük çoğunluğu devlet kaynakları da dahil, hiçbir mali yardım alamamaktalar. Bunun sonucunda siyasi partiler arasında rekabet adil koşullarda yapılamamaktadır. Bu durum kurulan çok sayıda partinin ülke siyasetini etkileyecek düzeye gelmesini engellemektedir. Mali kaynak eksikliği partilerin güçlenmesini engellemekte ve kamuoyu nezdinde kendilerini tanıtmalarına imkan vermemektedir.³⁰¹ Siyasi partiler medyada tanıtım reklamı yayınlatmanın yeteri kadar pahalı olduğunu savunmaktalar.³⁰²

3.2. Azerbaycan`da Uygulanan Siyasal Parti Sisteminin Politik Özellikleri

Azerbaycan`ı çok partili devlet olarak tanımlamak mümkündür. Çünkü ülkede mevcut siyasi parti ve örgütlerin sayısı onlardır. Fakat bu parti ve örgütlerin çoğu politik açıdan hiçbir etkinliğe sahip değiller. Toplumsal yaşamda ve parlamentoda, beş-altı kadar partinin faaliyeti dikkate çarpmakta ve Yeni Azerbaycan Partisi hariç, diğer partilerin hem parlamentoda bulunması hem de yasama sürecinde hiçbir etkinliği bulunmamaktadır.

²⁹⁹ GRECO'nun 48. Olağan Oturumunda Hazırlanmış Azerbaycan`da Partilerin Mali Şeffaflığının Durumunun Değerlendirme Raporu, 1 Ekim 2010, <http://www.coe.int>

³⁰⁰ İdari Hatalar Kanunu, Maddeler 49.4, 247.4 ve 247.5.

³⁰¹ A. Henrix, "Azerbaycan`da Formal Siyasi Sistem", Kafkas Analitik Özet, Sayı 24, 24 Şubat 2011, <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CAD-24-2-5.pdf>

³⁰² AGİT'in Demokratik Tesisatlar ve İnsan Hukukları Bürosu'nun Seçimleri Gözlemleme Misyonu'nun Raporu, 17-21 Haziran 2013, <http://www.osce.org/odihr/elections/103561>

3.2.1. Parti Yönetimi ve Örgütsel Yapı

Azerbaycanda 50`den fazla siyasi parti kayıt altına alınmış ve yasal olarak faaliyetlerini sürdürmektedirler.³⁰³ Fakat rakamın büyüklüğüne rağmen, çok az sayıda parti siyasi arenada aktif olarak yer almaktadır.

Azerbaycan`da parti sayısının bu kadar fazla olması parti sisteminin sağlıklı çalışmasını engellemektedir. Çünkü Azerbaycan`ın siyasi parti sistemini oluşturan partilerin büyük çoğunluğu küçük partilerdir. Ülkenin en büyük partisi Cumhurbaşkanı İlham Aliyev`in başkanı olduğu Yeni Azerbaycan Partisi`dir. Kurulduktan kısa bir süre sonra iktidara gelen YAP, yaklaşık 25 yıldır tüm seçimlerden zaferle ayrılarak iktidarı hiçbir partiye kaptırmamıştır. Muhalefet partilerinin büyük çoğunluğu cumhurbaşkanlığı seçimleri ile ilgili olarak 2013 yılının Haziranı`nda tesis edilen Demokratik Güçlerin Milli Konseyi isimli seçim ittifakında birleşmişlerdi. Söz konusu partilerin çoğunun temeli bağımsızlığın ilk yıllarından mevcut olan Halk Cephesi Hareketi`ne dayanmaktadır. Fakat bu partilerin az bir kısmı halkın tanıdığı partilerdir ve marjinal bir seçmen kitlesine sahipler. Ülkede Yeni Azerbaycan Partisi`nin dışında en nüfuzlu partiler şunlardır: Musavat Partisi, Halk Cephesi Partisi, Liberal Parti, Demokrat Parti. Bunların dışında Ana Vatan Partisi, Sosyal Refah Partisi gibi iktidarı destekleyen küçük partiler de bulunmaktadır. Büyük Kuruluş Partisi, Birleşik Azerbaycan Halk Cephesi Partisi, Demokratik Reformlar Partisi, Adalet Partisi, Vatandaş Dayanışması Partisi, Ümid Partisi Azerbaycan Parlamentosu`nda temsil olunan partiler arasında bulunur. Muhalefet yönlü partiler içinde en fazla halk desteğine sahip partiler Musavat Partisi ve Azerbaycan Halk Cephesi Partisi`dir.³⁰⁴

Söz konusu küçük partilerin toplumda olumsuz izlenim oluşturmalarının nedeni, liderlerinin topluma çok iddialı mesajlar ve çok büyük vaatler vererek inandırıcılığını kaybetmeleridir. Bu durum, aynı zamanda küçük partilerin seçim ittifakları oluşturarak seçimlere tek çatı altında katılmasını engellemektedir. Bu yüzden söz konusu partiler bir araya gelememekte, konuşamamakta ve anlaşamamaktalar. Sonuçta küçük ve koltuklarına sıkı sıkıya bağlı “liderler”in etrafında “minipartiler” kurulmakta, bu yüzden ülkede siyasi rekabet ortamı oluşmamakta, topluma hiçbir fayda sağlayamamaktalar.

³⁰³ Azerbaycan Cumhuriyeti`nde Kayıt Altına Alınmış Siyasi Partiler Hakta Bilgi, <http://www.msk.gov.az/uploads/partiyalar/2015/UmumiMelumat.php>, 09 Haziran 2017

³⁰⁴ Siyasi Partiler, s.1-2, <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CAD-24-2-5.pdf>

Tüm bu olumsuzluklara rağmen, Azerbaycan`da gerçek çok partili sistemin oluşum sürecinin sürdüğü söylenebilir.³⁰⁵ Şimdi mevcut olan siyasi partilerin toplum tarafından bilinen ne siyasi ideolojileri, ne uzun vadeli programları, ne stratejileri, ne de siyasal ve toplumsal yaşama katkıları bulunmaktadır. Aslına bakılırsa, Azerbaycan`da siyasi partilerin yasal çerçevede özgürce çalışmalarını yürütebilmeleri için her türlü olanak sağlanmış, anayasal dayanaklar oluşturulmuştur.

Gelişimin yeni aşamasında Azerbaycan`da kalite bakımından modern, rekabete dayanıklı ve dinamik parti sisteminin oluşması siyasi modernleşmenin en önemli yönlerinden birini oluşturmaktadır. Partilerin dünyada ve Azerbaycan`da yaşanan siyasi yenilenme süreçlerinin temposuna ve günün taleplerine uygun durumda olup olmamasına açıklık getirilmesi, uygun reformların yapılması da öncelikli konular arasında bulunmaktadır.

Azerbaycan`da partileşme sürecinin gelişmesi alanında bazı araştırmalar yapılmaktadır. Fakat dünya siyasi tecrübesinde mevcut modellere has olumlu ve olumsuz yönlerin, siyasi sistemin geliştirilmesi için gerçekleştirilen reformlarda devletin rolü ve desteğinin, parti-devlet ilişkilerinde mevcut sorunların yerel uzmanlarca ortaya konulması ve araştırılması şimdilik beklentileri karşılayacak düzeyde değildir.³⁰⁶ Diğer açıdan muhalefet yönlü siyasi güçlerin yeniliğe açık olmamaları da toplumun genelini ilgilendiren konularda faydasız tartışmaların yapılmasına, verimli diyaloga ve ortak işbirliğine engel oluşturmaktadır. Bu açıdan milli siyasi mekanda partilerin konumu, rolü, durumu ve optimal yapılanma sorunlarının genel görünümünün göz önüne alınması son derece önem arz etmektedir.

3.2.2. Parti İçi Demokrasi ve Liderlik

Siyasal partiler örgütsel yönetim mekanizmalarını parti tüzüğüne uygun olarak oluşturmaktalar. Pratikte hiçbir partinin tüzüğünün dışında davranış kuralları veya üyelerinin hukuk ve yükümlülüklerini yansıtan diğer bir belge bulunmamaktadır. Siyasi Partiler Yasası parti üyelerinin haklarını şu şekilde belirlemektedir:³⁰⁷

³⁰⁵ İskenderzade, a.g.e., s.137-138.

³⁰⁶ Mirzade, a.g.e., s.16.

³⁰⁷ Siyasi Partiler, s.8.

- A. Siyasi partinin üyeleri parti yönetimini seçmek ve parti yönetimine seçilmek;
- B. Siyasi partinin ve onun yönetim yapısının çalışmaları ile ilgili bilgi edinmek;
- C. Partinin tüzüğünde öngörölmüş biçimde yönetim kademelerinin kararlarına hukuki itirazda bulunmak;
- D. Siyasi partinin tüzüğünde öngörölmüş diğer haklara sahipler.

Siyasi partinin tüzüğünü ve programını kabul etmiş, reşit Azerbaycan vatandaşları siyasi partilere üye olabilirler. Siyasi partiler tarafından üyelerin kaydı yapılmalıdır. Yasaya göre, hiçbir vatandaş her hangi siyasi partiye üye olmaya veya her hangi bir partinin üyeliğini devam ettirmeye zorlanamaz. Siyasi partiye üye olmaya veya onun üyesi olarak kalmaya zorlama cezai yaptırımlar öngörmüktedir.

Bugüne kadar parti liderlerinin seçilmesi ile ilgili her hangi bir yasal başvuru söz konusu olmamıştır. Fakat parti üyeliğine katılma ve üyeliğin devam ettirilmesi için baskıların yapıldığı olumsuz örneklerle karşılaşmıştır. Siyasi partiler kendi çalışmalarını tüzüklerine dayanarak belirlerler, buna rağmen partilerin yönetiminde değişiklik veya karar alma sürecinde üyelerin görüş ve önerilerinin dikkate alındığı yönünde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Şöyle ki, uzun yıllardır, siyasi partilerin yönetiminde bulunan siyasiler aynı kişilerdir ve bu yöneticilerin değiştiği ile ilgili haberlere çok az rastlanılmaktadır. Bunun dışında, siyasi partilerin karar alma mekanizmaları ile ilgili şeffaf yaklaşımlar mevcut değildir. Siyasi partilerin olağan oturumları ve alınan kararlar çoğu zaman kamuoyunun bilgisine sunulmamakta ve bu durum parti yönetimlerinin daha verimli çalışmasını engellemektedir.

Partilerin toplumda yeteri kadar tanınmaması, görüş ve programlarının kamuoyuna sunulmaması, toplumsal desteği azaltmakta ve onların toplumun çıkarlarını siyasi arenada güçlü bir şekilde savunmalarını engellemektedir. Bu durum aynı zamanda vatandaşlar arasında partilerin konumunun net olarak anlaşılmasına da neden olmaktadır. Partinin yönetici kadroları seçmenden ziyade parti lideri karşısında sorumluluk taşıdıklarını düşünmekte ve bu düşünceye uygun olarak hareket etmekte. Bu durum ülkede siyasi vurdumduymazlığa neden olmaktadır. Azerbaycan`da nüfuzlu siyasetçilerin çok az olması, ülke siyasetinde partilere daha etkin olma olanağı

sağlamaktadır. Fakat partiler bu durumdan yararlanamamaktalar. Vatandaşların partilere desteği aşağı düzeyde kalmaya devam etmektedir.

Siyasi partilerin ülkede reformların yapılması için toplumun belli kesimini yeteri kadar temsil edememekte ve bu görevi çoğu zaman siyasi partiler haricindeki diğer sivil toplum örgütleri üstlenmektedir.³⁰⁸ Bazı yasa önerileri siyasi partilerle değil, genellikle sivil toplum örgütleri ile tartışılmaktadır. Şimdiki Azerbaycan gerçekliğinde STK liderlerinin büyük çoğunluğu bu sektöre siyasetten gelmişler ve bu işi yeni bir biçimde sürdürmektedirler. Siyasi partiler ülkenin siyasal yaşamında genellikle seçim sürecinde aktif olarak öne çıkmaktalar.³⁰⁹

3.2.3. Partilerin Toplumsal Tabanları ve İdeolojik Özellikleri

Tek partili sistemin 70 yılı aşkın bir sürede toplumu tek başına yönettiği totaliter bir sistemden çok partili sisteme geçmeye çalışan Azerbaycan gibi ülkelerde partilerin kurulması, faaliyeti ve işlevleri partinin evrensel tanımı ile uyuşmamakta ve kendine has özellikler taşımaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecine girdiği 1980'li yılların sonunda Azerbaycan'da bağımsızlık hareketinin yanı sıra Dağlık Karabağ sorununun bir arada yaşanması siyasi liderleri ve onların yönlendirdiği kitleleri duygusal hareket etmeye yönlendirmiştir. Halka verilen vaatler ve halkın bu vaatlere inanması içde ve dışda ciddi sıkıntılara neden olmuş, Rusya ve İran gibi komşu ülkelerle ciddi sorunlar yaşanmıştır. İlk siyasi partilerin kurulduğu bu ortamda halk kitlelerini yönlendiren siyasilerin rasyonel hareket etmediği, onların siyasi etkinliğinin yüksek, siyasal bilinç ve siyasal kültür düzeylerinin ise düşük olduğu göstermektedir.³¹⁰ Bu dönemde iktidarda olan siyasi güçlerin ülkeyi yönetememesi, dış politikada, Dağlık Karabağ savaşında başarısız olması ve iç çatışma tehlikesi karşısında iktidarı H. Aliyev'e devretmek zorunda kalması, halkın desteğini kaybetmelerine neden olmuştur. Haydar Aliyev liderliğindeki Yeni Azerbaycan Partisi'nin daha başından tutarlı politikalar uygulaması ve gerçekleştiremeyeceği vaatler vermemesi iktidar mücadelesinde hep halkın desteğini almasını sağlamıştır.

³⁰⁸ Azerbaycan Şeffaflık Tarafdaşlığı Projesi STK'ları Yolsuzluğa Karşı Mücadelede Birleştirir. Sivil Toplumun Olanaklarının Değerlendirilmesi Raporu, "Şeffaflık" Azerbaycan Örgütü'nün Yayını, Temmuz 2013.

³⁰⁹ Siyasi Partiler Yasası, Madde 5.

³¹⁰ J.A. Woodburn, American politics: Political parties and party problems in the Unated States, P. Putnam's Sons, University of Michigan, 2008, p.487.

Azerbaycan`da 1988-1993 yılları partileşme sürecinin ilk aşamasını oluşturmuştur. Çok partili düzene geçiş çabaları Azerbaycan siyasi yaşamının 1990`lı yıllardaki evriminin en önemli sonuçlarından biridir. Siyasi partilerin kurulması sürecinde sayısal olarak çoğalma temel eğilim olmuş, çok sayıda yeni parti kurulmuş ve iktidar mücadelesine katılmıştır. Fakat söz konusu partilerin kamuoyu nezdinde siyasi propaganda çalışmalarının yetersizliği, toplumsal taban oluşturma girişimini başarısız kılmış, 2000`li yıllarda ise marjinal eğlemlerle sınırlı kalan durağan görünüm kroniki hale dönüşmüştür.

Azerbaycan`da toplumsal yaşamda siyasi partilerin etkileri oldukça kısıtlıdır. Bunun temel nedeni, siyasi partilerin çoğunun ideolojik, örgütsel ve eylemsel olarak pasif kalmaları, iktidar mücadelesinden ziyade, farklı iddialara hizmet eden parti liderlerinin ve yönetici kadroların kişisel amaçlarına hizmet etmesidir. Şaşırtıcı olsa da, Azerbaycan`da mevcut olan partiler birbirlerinden programlarına, amaçlarına, siyasi eğilimlerine, örgütsel yapılarına, çalışma şekilleri ve yöntemlerine göre çok fazla farklılık göstermemektedir.

Siyasi mücadelenin sivil, anayasal temeller üzerinde kurulması, siyasi parti sisteminin gelişiminin öne çıkan göstergeleridir. Çoğu parti için siyasi pasiflik, perspektifsizlik, üyelere ve seçim yarışının dışında kalma, ülke siyasetini etkileme yeteneğinin kaybedilmesi, ofis siyasetçiliği, seçim dönemlerinde diğer partilerle temas ve işbirliğinden kaçınma vs. partilere has özelliklerden bazılarıdır. İktidarın daha verimli çalışması güçlü muhalefet partilerinin olmasını gerektirmektedir. Partilerin sayısal olarak çok fazla olduğu bir ortamda, onların dağınıklığı siyasi sistemin verimli çalışmasını olumsuz yönde etkilemektedir.

Kayıtlı partilerin programlarının ve seçim platformlarının kıyaslamalı bir biçimde incelenmesi siyasi partilerin, özellikle muhalefet partilerinin çoğunun kaynağının, ideolojisinin, yenilenmeye kapalı olmasını, radikal tutum açısından, program ve çalışma tarzlarının benzerlik taşıdığını göstermektedir. Çok az sayıda parti sivil siyasi mücadele yöntemlerinin gerekliliğini anlamaktalar.³¹¹

Sovyet döneminde kömünist ideolojinin topluma empoze edilmesi, diğer ideolojilerin yasaklanması, gerçek anlamda farklı ideolojilere ve siyasal bilince sahip siyasilerin ve siyasi partilerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Azerbaycan`da kurulan

³¹¹ Allahyarova, a.g.m., s.56.

siyasi partiler belli bir ideolojiyi beminsediklerini beyan etseler de, beminsedikleri ideolojilerin özelliklerini politik eylemlerine yansıtılmamakta, hatta ideolojik söylemlerden uzak kalmaya çalışmaktalar. Bu nedenle partilerin ideolojik eğilimlerini anlamak için beyan edilen ideolojiyi değil, partinin siyasi davranışını, meşru iktidara bakışını baz almak daha doğru olacaktır. Bugün Azerbaycan`da siyasi partilerin son derece farklı bakış ve eğilimlere sahip olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Partilerin siyasi ideoloji bakışını daha ziyade onların meşru siyasi güce, yani iktidar partisine bakışı bağlamında gruplaştırarak belirlemek mümkündür. Bu zaman siyasi yelpazenin bir tarafında iktidarı destekleyen partiler, orta kısımda tarafsız partiler, diğer tarafında ise muhalif ve marjinal partiler yer alacaktır.

Azerbaycan`da parti sistemi için en genel olumlu ve olumsuz özellikleri belirlemek mümkündür. Ülkedeki siyasi partilerin ideolojik haritası normal durumda partilerin çoğunun Azerbaycan`ın toprak bütünlüğünün sağlanması ve işgal altında bulunan bölgelerin kurtarılması gibi tüm kamuoyunun ortak amacını yansıtan özelliği ile öne çıkmaktadır.

Günümüzde ülkenin sosyo-politik yaşamında kendi mücadele yöntemleri ile önemli yere sahip, toplumsal tabanı geniş halk kitlelerini kapsayan partilerin sayısı çok kısıtlıdır. Bazı partiler ise ılımlı kanadın temsilcisi olarak bilindiğinden yüksek kamuoyu desteğini kazanamamaktalar. Azerbaycan`da siyasi partileri siyasal sistemdeki konumu ve siyasi eğilimleri açısından aşağıdaki şekilde gruplandırmak mümkündür.³¹²

- A. İktidar partisi,
- B. İktidar yanlısı partiler,
- C. Muhalefet partileri,
- D. Marjinal partiler.

Partiler seçimler öncesi siyasi mücadelede uyguladıkları taktikler dikkate alınarak ise şöyle sıralanabilir:

- A. Seçim ittifakı ve seçim blokları oluşturan partiler,
- B. Seçim ittifakına karşı çıkan ve seçim bloklarına katılmayan partiler.

Genellikle, Azerbaycan`da iktidar yanlısı partilerin çoğu seçim ittifakı oluşturma girişimlerini desteklemediği halde (Ümid Partisi ve Azerbaycan Liberal Demokrat Partisi hariç), muhalefet partileri seçim ittifakı oluşturmak için çaba harcamakta, fakat çoğu

³¹² Allahyarova, a.g.m., s.56.

zaman bu girişimler sonuçsuz kalmaktadır. Seçim bloku oluşturma sürecine katılan küçük partiler için ise seçim ittifakı kendilerini tanıtmak ve güçlerini arttırmak için gereklidir.

Günümüzde Azerbaycan`da mevcut parti sisteminde bulunan partilerin politik eğilimleri ve ideolojileri net olarak anlaşılacak şekilde birlikte, sosyal demokrat, liberal demokrat, yeni sağ, neo liberal, komünist, sosyalist, anti-komünist yönlü partiler bulunmaktadır. XX. yüzyılın sonlarında siyasi arenaya yeni partiler de dahil olmuştur. Yeni partilerin kurulması süreci günümüzde de devam etmektedir. Bugün Azerbaycan`da siyasi hareket ve partilerin iki grubu oluşmuştur.³¹³

A. Sağ partiler – Yeni Azerbaycan Partisi, Müsavat Partisi, Halk Cephesi Partisi gibi genel olarak liberal, anti-komünist partiler;

B. Sol partiler – komünist, sosyalist, sosyal demokrat vs. partiler.

Birinci gruba parti programında Batı Avrupa`ya benzer kapitalist toplum oluşturmak, ülkeyi gelişmiş toplumların uygarlık düzeyine erdirmek amacı taşıyan partiler dahildir.

İkinci gruba kendi stratejisine ve ideolojine göre sağ partilerden ayrılan partileri dahil edebiliriz. Söz konusu partiler Azerbaycan`ın ekonomik ve politik sisteminin modernleşmesi için demokratik özellikli görevlere öncelik veren partilerdir.

Azerbaycan siyasi parti sisteminin sol kanadı çok zayıf bir görünüme sahip, toplumsal tabanı ve halkın desteği bakımından sağ kanattan oldukça geri kalmaktadır.

Partilerin toplumla temas kurması ve politik çalışmaları sürdürmesi için seçimler çok büyük önem taşımaktadır. Seçim sürecinde ülkenin tüm bölgelerine kurulan parti karargahları seçmenle doğrudan irtibatın sağlanması açısından önemlidir. Fakat Azerbaycan`da bu konuda da belli sorunlar bulunmaktadır. Sadece iktidardaki YAP`ın karargahı beklentileri karşılayacak niteliktedir. Çoğu partinin ya seçim karargahı bulunmamaktadır, ya da seçim karargahlarının olanakları düşüktür. Bazı partilerin karargahları iş adamlarından veya devletten kiralanan ofislerde kurulmaktadır.³¹⁴

Demokratik toplumda siyasal sistem en dinamik sistem olduğu için, bu sistemin en önemli unsurlarından biri olan siyasal partiler de günün gereği doğrultusunda sürekli olarak ideolojik, biçim ve yapısal açıdan kendini geliştirmek zorundadır. Günümüzde hatta en gelişmiş ülkelerde bile parti sisteminin modernleşmesi politik tartışmaların odak

³¹³ Vahid Ömerov, “Çokpartililik-Demokratik, Hukuk Devletinin ve Sivil Toplumun Temel Özelliklerinden Biridir”, Ses Gazetesi, Sayı 10, 21 Ekim 2011.

³¹⁴ Ofisi Bulunmayan Muhalefet: Seyyar Siyasi Partiler, 12 Mart 2013, <http://modern.az/articles/35765/1/>

noktasını oluşturmaktadır.³¹⁵ Demokratik toplum kuruculuğu, uluslararası siyasi sisteme entegre olma sürecinden geçen Azerbaycan`da siyasal partiler meselesi politik gündemin odak noktasında bulunmakta, siyasal partilerin etkinliğinin çoğalması ve siyasal sistemin toplumsal kalkınmaya daha fazla katkı sağlamasına destek vermesinin yolları aranmaktadır.

³¹⁵ R. Gunther , J.R. Monter, J.J. Linz, Political parties: old concepts and new challenges, New York: Oxford University Press, 2002, s.55-56; B.A. İsaev, Teoriya Partiy i Partiyniy Sistem, Moskva, Nauka, 2008, s.32.

SONUÇ

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı 1991 sonrası yeni dönemde ülkenin yetmiş yıl devam eden tek partili totaliter düzenin etkisinden kurtulmak, demokrasiye geçiş, siyasi rekabet ortamının oluşumu, genel seçimler ile siyasi iktidarın belirlenmesi hususunda yeni hukuki ve siyasal düzenlemeler yapılmıştır. Beş yılda düzenlenen genel seçimler ve cumhurbaşkanlığı seçimleri demokrasinin gelişimi, partilerin siyasal sistemin önemli unsuru olarak giderek etkinlik kazanması açısından pratik olarak katkı sağlamaktadır.

Geride kalan 25 yılı aşkın sürede Azerbaycan`da parti-devlet ilişkilerinin gelişimi ile ilgili şunları belirtmek gerekir: bağımsızlığın ilk yıllarında mevcut olmuş “atomlaşmış” (değişmeyen yönetik kadrosu, az sayıda parti militanı ve sepmatizanında oluşan toplumsal taban ve aşırı milliyetçi söylemleri kapsayan parti programı) parti tipi ağırlık kazanmıştır ve bunun nedeni günün koşulları olmuştur. Ülkenin bağımsızlık sürecine dahil olması (1988-1992), siyasi konulara halkın ve siyasilerin aşırı radikal yaklaşım eğilimi içinde bulunması bu tip partilerin doğmasına olanak sağlamıştır. Sonraki yıllarda (1992-1998) devlet-parti ve partrilerarası ilişkilerde çatışma eğilimi ağırlık kazanmıştır. Günümüzde mevcut bulunan lider (dominant) partili yönetim sistemi 1998 yılından sonra giderek etkinliğini artırmıştır.

Araştırma sonucunda Azerbaycan`ın siyasi parti düzenin sosyo-politik temelleri sorununun siyaset bilimciler tarafından yeteri düzeyde araştırılmadığı tespit edilmiştir. Bu tespiti tez çalışmasında kullanılan doğrudan kaynakların yetersizliği de desteklemektedir. 1990`lı yılların başında tek partili sistemden kurtulma ve çok partili sisteme geçiş çabalarının artması, “çok partililik” fenomeninin değişik yönlerden öğrenilmesi ve araştırılmasına ilgiyi artırmıştır. Fakat Azerbaycan`ın mevcut parti sistemini konu alan bilimsel araştırmaların sayısı oldukça kısıtlıdır.

Araştırma sonucunda Azerbaycan`ın parti sistemi ile ilgili aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

1. Siyasi partilerin ortaya çıktığı tarihten, yani 1900`lü yılların başından bugüne Azerbaycan`da hem çok partili hem de tek partili sistem mevcut olmuştur. Bu uygulamaları aşağıdaki tarihi dönemlere ayırabiliriz:

A. 1905-1918 yılları - Siyasi partilerin oluşumu,

- B. 1918-1920 yılları – Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde çok partililik,
- C. 1920-1991 totaliter tek parti dönemi,
- D. 1991 sonrası – çok parti düzenine geçiş çabaları ve hegemon tek parti düzeninin kalıcı hale gelmesi.

Görüldüğü gibi tarihsel süreçte Azerbaycan`da hem çok partili hem de tek partili sistem uygulanmıştır. Bazı dönemlerde siyasal partilerin yarışmasına izin verilirken, bazı dönemlerde bu yarış ya yasal olarak, ya da fiili olarak engellenmiştir.

2. Bağımsızlık kazanıldıktan sonra Azerbaycan`da siyasi parti sistemi totaliter parti sisteminin etkisinde kalmış, çok sayıda partinin mevcut olmasına rağmen hegemon tek partinin bağımsızlıktan sonraki 25 yıllık dönemde sürekli tek başına tüm seçimleri büyük oy farkı ile kazanması bu etkinin düzeyinin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Sovyet döneminin tek partili durağan sistemi 1990`li yıllarda partilerin sayısal olarak çoğalmasına uygun hale gelse de, iktidar mücadelesinde etkin olan partilerin mevcut olmaması hegemon tek partili sistemin yerleşmesi ile sonuçlanmıştır. Geride kalan dönemde hegemon partili modelinin oluşması ile kutuplararası gerilim orta düzeyde dengelenmiş, yeni partilerin kurulması eğilimi ise sürekli devam etmiştir.

3. Azerbaycan`da parti sistemi 1990`lı yıllarda sayısal açıdan “büyüme hastalığı” gibi doğal, kaçınılmaz bir süreçten geçmiş, yeni partilerin kurulması kendi başına temel amaca dönüşmüş ve günümüzde de bu eğilim devam etmektedir.

4. Geride kalan dönemde ülkede cumhurbaşkanı ve milletvekillerinin belirlenmesi için Azerbaycan Anayasa`nın ilkeleri doğrultusunda eşit, gizli, genel seçimler gerçekleştirilmiştir. Bağımsızlıktan sonra ilk genel seçimler 1995 yılında, ikinci genel seçimler 2000 yılında gerçekleştirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilki 1993 yılında yapılmış, ikincisi 1998 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu seçimler çok partili sistemin gelişimi açısından önemli deneyimler sağlamıştır. İktidar partisi ulusal bütünlüğü sağlayabilmiştir.

5. Dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev bazı ülkelerde, örneğin, İsveç, Meksika, Japonya, Brezilya, Almanya`da vs. mevcut olmuş hegemon partili düzeni oluşturduktan sonra Azerbaycan`ın seçim sistemi, onunla birlikte ise kurumsal yapılanmanın diğer öğeleri süreklilik arz etmeye başlamışlar. Seçimler siyasi sistemin

demokratik siyasi mücadele ile gelişmesi için katalizator görevi yaptığı halde, Azerbaycan`da seçimler bu işlevini gerçekleştirememiştir.

6. Bu güne kadar gerçekleşen tüm cumhurbaşkanlığı ve milletvekili seçimlerinden hegemon parti, yani Yeni Azerbaycan Partisi sürekli ezici zaferle ayrılmıştır. Bunun nedenleri Azerbaycan`ın siyasal sisteminin ve rejimin özellikleri ile ifade olunabilir.

7. Yeni Azerbaycan Partisi 1991-1992 yıllarında ülkede yaşanan iç politik ve askeri kaosu sona erdirmiş, seçimlerden sürekli zaferle ayrılmış, siyasi düzenin meşruiyetini ve verimliliğini sağlayabilmiş ve devleti güçlendirmiştir.

8. 2015 yılında gerçekleşen son genel seçimlerden sonra da Azerbaycan`ın siyasi parti sisteminin temel özellikleri, yani partilerin sayısal olarak aşırılılığı, partilerin olanakları ve toplumsal desteğinin kısıtlılığı, seçim stratejileri vs. değişmez olarak kalmaktadır.

9. Siyasi arenada resmi olmayan aktörlerin ve örgütlerin kayıtlı örgüt ve aktörlere oranla çoğalma eğilimi gözlemlenmektedir.

10. Azerbaycan`ın siyasi parti sisteminde Yeni Azerbaycan Partisi hegemonluğunu halen koruyor ve söz konusu parti ile iktidar mücadelesi verecek hiçbir siyasi güç oluşmamıştır.

11. Siyasi muhalefetin seçimlerden sürekli yenilgiyle çıkması sebebiyle hegemon parti ile ilişkilerinde yapıcı tutum benimsemesi gerekir.

12. Azerbaycan`da yeni siyasi partileşme kurulması devam etmekte, fakat hegemon parti ile diğer partiler arasında rekabet siyasi muhalefetin etkin olamaması nedeniyle ortadan kalkmıştır.

13. Azerbaycan`da sadece bir parti, iktidardaki Yeni Azerbaycan Partisi diğer partilere göre daha fazla kurumsallaşmayı başarmıştır. Yeteri sayılabilecek kadar seçimlerin yapılmasına rağmen, muhalefet partileri sürekli seçimlerden yenilgi ile ayrılmış, bu nedenle zayıf ve istikrarsız kalmaya devam etmişlerdir.

KAYNAKLAR

- Abdulsalimzade, G.Y., **Osuşestvlenie Leninskogo Plana Elektrifikasii Azerbaydjana**, Baku, 1968.
- ACDA, f 895, l. 1, iş 13, v. 78.
- ACDA, f. 1134, l. 1, iş 39, v. 8.
- ACDA, f. 2034, l. 1, iş 1, v. 30
- ACDA, f. 894, l. 10, iş 6, v. 25.
- ACDA, f. 894, l. 10, iş 98, v. 21.
- ACDA, f. 894, l. 1, iş 28, v. 13.
- ACDA, f. 895, l. 1, iş 36, v. 2.
- ACDA, f. 410, l. 1, iş 78.
- ACDA, f. 894, l. 10, iş 176, v. 1-2
- ACDSPIHA, f. 277, l. 1, iş 53, v. 5.
- ACMMA, f. 2941, l. 1, i. 254, v. 10.
- Adıgüzel, H., **Atatürk-Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İstanbul, İleri Yayınları, 2006.
- Adres-kalendar na 1920 g., s. 24.
- Agamaliyeva, N., Xuduyev, R., **Azerbaydjanskaya Respublika, Stranısı Politiceskoy İstorii 1918-1920 gg**, Baku, 1994.
- AGİT`in Demokratik Tesisatlar ve İnsan Hukukları Bürosu`nun Seçimleri Gözlemleme Misyonu`nun Raporu, 17-21 Haziran 2013, <http://www.osce.org/odihr/elections/103561>
- Ağayev, Y., Ahmedov, S., **İstiklal Yürüyüşü 1918**, Bakü, Altun KitapYayınları, 2009.
- Ahmedov, A., Şireliyev, H., **Siyaset Bilimi**, Bakü, Tabip Yayınları, 1997.
- Ahmedova, F., **Neriman Nerimanov, İdeal ve Gerçeklik (1920)**, Bakü, Elm ve Hayat Yayınları, 1998.
- Aliyev, H., “Azerbaycan XXI. Yüzyılın ve Üçüncü Binyılın Ayrımında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Aralık 2000.

- Aliyev, H., **Bağımsızlık Yollarında**, Bakü, Azerbaycan Yayınları, 1997.
- Aliyeva, H., *Azerbaycan`da Çokpartili Sistemin Oluşum ve Gelişiminin Politik Temelleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kamu Yönetimi Akademisi, Bakü, 2012.
- Allahyarova, T., Memmedov, F., **Azerbaycan`da Siyasi Partiler: Seçimden Seçime**, Azerbaycan Cumhurbaşkanı`na Tabi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Bakü, 2010.
- Allahyarova, T., “Seçim-2010: Azerbaycan`da Seçimler Öncesi Siyasi Parti Ortamı ve Güç Dağılımı”, **Stratejik Tahlil Dergisi**, 2010.
- Altstadt, L.A., **The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule**, Hoover Institution Press, Standford, 1992.
- Arzumanlı, V. vb., **1918 Katliamları**, Bakü, Öğretmen Yayınları, 1995.
- Askerova, C.M., “Azerbaycan`da Çokpartili Sistemin Özellikleri”, **Bakü Üniversitesi`nin Haberleri Dergisi**, Sayı 4, 2011.
- Aslan, Y., **Can Azerbaycan (Karabağ`da Talan Var)**, Ankara, KÖK Yayınları, 1990.
- Axundov, B.Y., **Monopolitiçeskiy Kapital v Dorevolyusionnoy Bakinskoy Neftyanoy Promıslennosti**, Moskova, 1959.
- “Azerbaycan`da 24 Partinin Resursları Öyrenilip”, Son Erişim: 14 Eylül 2017, <http://news.lent.az/news/113481>
- Azerbaydjan Gazetesi**, 1918-1919 yılları.
- Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev`in Yeni Asr ve Üçüncü Binyıl Dolayısıyla Azerbaycan Halkına Hitabı, 29 Aralık 2000, <http://lib.aliyevheritage.org>
- Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, Bakü, Elm Yayınları, 1997.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Ceza Kanunu, 2014_Criminal_Code_AZRBAYCAN_RESPUBLKASININ.pdf
- Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusı, Cilt 1-4, 1991 – 2000 yılları, Bakü, Kanun Yayınları, 2000.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti`nin Malumatı, Sayı 15-16, 1991.
- Azerbaycan Cumhuriyeti**, Edt: N. Ağamalıyeva, Bakü, Elm Yayınları, 1998.
- Azerbaycan Cumhuriyeti: 1991-2001**, Edt: R. Mehdiyev, XXI-Yeni Neşrler Evi, Bakü, 2001.
- Azerbaycan Cumhuriyeti`nin Anayasası**, Bakü, Kanun Yayınları, 1997.
- Azerbaycan Cumhuriyeti`nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akiti, Bakü, **Hayat Gazetesi**, 7 Ekim 1991.

Azerbaycan Gazetesi, 12 Aralık 1991.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Parlamento, 2 Cilt, Bakü, 1998.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt I, Bakü, Lider Yayınları, 2004.

Azerbaycan Kommunist Partisi Rakamlarla, İstatistik Mecmu, Bakü, 1970.

“Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük İdeoloğu”,
<http://medeniyyet.az/new/?name=content&content=585>, Erişim Tarihi:
24.03.2017.

Azerbaycan Seçim Yasası, 27 Mayıs 2003, 17 Temmuz 2010`da ilave ve değişikliklerle,
www.msk.gov.az

Azerbaycan Şeffaflık Tarafdaşlığı Projesi STK`ları Yolsuzluğa Karşı Mücadelede Birleştiren. Sivil Toplumun Olanaklarının Değerlendirilmesi Raporu, “Şeffaflık” Azerbaycan Örgütü`nün Yayını, Temmuz 2013.

Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları), Edt: A.E.Rzayev, Bakü, Bakü Üniversitesi Yayınları, 2010.

Azerbaycan Tarihi, Cilt 5, 6, 7, Edt: Mahmut İsmayılov, Elm Yayınları, Bakü, 2008.

Azerbaycan Uluslararası Arenada, Cilt 1, Bakü, Azerbaycan Üniversitesi Yayını, 1996.

Azizov, E., **Difai**, Bakü, CBS Yayınları, 2009.

Babaoğlu, H., **Siyasi Tahlil ve Prognozlaşdırma**, Bakü, MSA Yayınları, 2012, s.188.

Balayev, A., **Azerbaydjanskoe Natsionalnoe Dvijenie v 1917-1918 gg.**, Elm Yayınları, Bakü, 1998.

Barabanov, M.V., **Partii i Mnogopartiynost v Sovremennoy Rossii, Uçebnoe Posobie**, Moskva, MGOU, 2011.

Bayramov, A., **Pravovoe Gosudarstvo i Politiceskie Partii**, Baku, Azernesr Yayınları, 1995.

Bitem, D., Boyl K., **Demokrasi: 80 Soru ve Cevap**, Bakü, Azernesr Yayınları, 2001.

Bagirova, İ.S., **Politiceskie Partii i Organizasii Azerbaydjana v Naçale XX Veka (1900-1917)**, Bakü, Elm Yayınları, 1997.

“Çin ve Doğu Asya Demokrasisi”,
<http://opengovernment.az/topics/demokratiya/demokratiya/>, Son Erişim: 22 Mayıs 2017.

Çislennost, Sostav, Estestvennoe i Mekaniçeskoe Dvijenie na Seleniya Azerbaydjan SSR, Baku, 1967.

Dadaşov, T.N., “Azerbaycan`ın Geçiş Döneminde Çokpartili Sistemin Sorunları”, **DİRÇELİŞ-XXI. YÜZYIL DERGİSİ**, Sayı 110-111, Bakü, 2007.

Darabadi, P., “Bakinskaya Operasiya XI Armii”, **İZVESTIYA**, AN. Azerb. SSR, Seriya İstorii, Filosofii i Prava, No:5, 1992.

Dekreti Azrevkoma (1920-1921 gg.), Sbornik Dokumentov, Baku, 1988.

“Demokratik Güçlerin Milli Konseyi Kuruldu!”, Son Erişim: 14 Eylül 2017, <http://www.bizimyol.info/news/11552.html>

Dubrovskiy, S.M., **Selskoe Kozyaystbo i Krestyanstvo Rosii v Period İmperializma**, Moskova, Nauka, 1975.

Dyuverje, M., **Politiçeskie Partii**, Moskva, Nauka, 2000.

Efendiyev, S.M., **İz İstorii Revolyusionnogo Dvijeniya Tyurskogo Proletariata**, V sb.: İz Proşlogo, Baku, Elm, 1923.

Gafarov, V., **Türkiye-Rusiya İlişkilerinde Azerbaycan Sorunu (1917-1922)**, Bakü, Azərneşr Yayınları, 2011.

Gazeta İzvestiya BRK, Sayı 2, 30 Nisan 1920.

Gunther, R., Monter, J.R., Linz, J.J., **Political Parties: Old Concepts and New Challenges**, New York: Oxford University Press, 2002.

Gusev, D.V., Yerisyayn X.A., **Ot Soglaşatelstva k Kontrrevolyusii**, Moskva, 1968.

Hacalıyev, E.B., “Siyasi Demokratikleşmenin Sosyo-Ekonomik Değerleri”, **Bakü Üniversitesi`nin Haberleri Dergisi**, Sayı 1, 2014.

Hangi Partinin Ne Kadar Üyesi Var? <http://modern.az/az/news/39319>; Son Erişim: 14 Eylül 2017.

Hayat Gazetesi, 28 Haziran 1991, 3 Eylül 1991, 17 Eylül 1991, 15 Aralık 1991.

Henrix, A., **Azerbaycan`da Formal Siyasi Sistem, Kafkas Analitik Özet**, Sayı 24, 24 Şubat 2011, <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CAD-24-2-5.pdf>

<http://psephos.adam-carr.net/countries/a/azerbaijan/azerbaijan2010.txt>;

<http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=9437>

http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaycan_-_Turkiye_munasibetleri_17.09.2014.pdf

<https://news.milli.az/society/134130.html>.

<https://www.infocenter.gov.az/archive/millimeclis.aspx>;

<https://www.infocenter.gov.az/archive/millimeclis2015.aspx>

<https://www.britannica.com/topic/Kadet>

Hacızade, E.M., Abdullayev, Z.S., **Petrol Sektörünün İktisadi Yapısının Modernizasyonu**, Bakü, Elm Yayınları, 2003.

Hacızade, E.M., **Petrogaz Sektörünün İktisadi Kalkınma Modeli**, Elm Yay., Bakü, 2002.

Hümmet Bülteni, Sayı 1, 1989.

Hüseynov, C., **Siyaset Bilimi: Mantıksal Şekillerle**, Gence, ADAU Yayınları, 2010.

Keyvud, E., **Politologiya**, Moskva, Per.s. ang, 2005.

İbrahimli, H., **Siyaset Bilimi**, Bakü, Kanun Yayınları, 2010.

İbrahimov, N., **Azərbaycan Petrolü Dünya Siyasətində**, Bakü, Azərbaycan Yayınları, 1997.

İsaev, B.A., **Teoriya Partiy i Partiyiny Sistem**, Moskva, Nauka, 2008.

İsmayılov, D., “Müasir Ortamda Azərbaycan`da Çokpartililiği Gerektiren Unsurlar”, **Felsefe ve Hayat Dergisi**, Sayı 1, Bakü, 2005.

İsmayılov, M., **Kapitalizm v Selskom Khozyaystve Azerbaydjana na İskode XIX – Naçale XX vv.**, Baku, Azərneşr, 1964.

“İstiklal Mefkuresi”, http://rasulzade.org/ideology/5_10.html, 17 Haziran 2017

İttihad, 5 Ekim 1919, 20 Şubat 1920, 4 Nisan 1920

Jurnal “Sovetskoe Stroitelstvo”, No: 1, Baku, 1921.

Kaçaznuni, O., **Taşnaktsutyun Bolşe Neçego Delat**, Baku, Elm Yayınları, 1990.

Kahramanov, N., **I. Dünya Savaşı`nda Kafkas Cephesinde Ermeni Amili**, Bakü, E.L. Yayınları, 1998.

Kapani, M., **Politika Bilimine Giriş**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2004.

Karaev, A.G., **İz Nedavnego Proşlogo, Materialı k İstorii Azerbaydjanskoy Kommunističeskoy Partii**, Baku, 1927.

Kasımov, M., “Bakü`nün Kurtarılması Uğrunda Türk Diplomasisinin Mücadelesi”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, 2001.

Kaspiy Gazetesi, 3 Mart 1917 (Aktaran: Azərbaycan Tarihi, V cilt, s. 221)

Komünist Gazetesi, Sayı 17, 22 Mayıs 1920, 28 Haziran 1991.

- Konstitusionno-Demokratiçeskaya Partiya, Postanovleniya II Syezda i Programma. SPb., 1906.
- Kurat A.N., **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1990
- Küresel Yolsuzluk Barometri 2013, Transparency International Örgütü'nün Raporu, Temmuz 2013, www.transparency.org
- Kratkiy İnformasionny Otçet o Deyatelnosti AzÇK, Mayıs 1921-Mayıs 1922.
- La Palombara, J., Weiner, "M., The Origin and Development of Political Parties", **Political Parties and Political Development**, ed. J.L.Palombara, Myron Weiner), Princeton, Princeton University Press, 1966.
- Larin, Y., **Raboçie Neftyanovo Dela**, Moskova, 1909.
- Lenin, V., **Eserlerinin Tam Külliyesi**, Cilt 41, Bakü, Azereşr Yayınları, 1982.
- Lipset, S. M, **Political Man: The Social Bases of Politics**, Garden City, NY: Doubleday, 1960.
- Materialı Delegatu 31. Syezda Leninskogo Kommunistiçeskogo Soyuza Molodeji Azerbaydhana, 1978-1982, Bakü, 1982.
- Materialı XXVIII syezda KPSS, Moskva, 1990.
- Mehdiyev, R., **Azerbaycan: Küreselleşme Döneminin Talepleri**, Bakü, XXI –Yeni Neşrler Evi, 2005.
- Memmedov, Z.İ., **Demokratik Toplum Kuruculuğunun Sosyo-Politik ve Manevi Problemleri**, Bakü, İktisat Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Memmedova, S., **Sosyal Prognozlaştırma ve Layiheleştırme**, Bakü, Elm Yayınları, 2009.
- Meytus, V.V., Meytus, V.Y., **Politiçeskaya Partiya: Strategiya i Upravlenie**, Kiev, Nika- Elga-Sentr, Kiev, 2004.
- Mirzazade, A.B., **Azerbaycan Cumhuriyeti`nde Çokpartili Sistemin Oluşmasının Özellikleri**, Bakü, Azerbaycan Yayınları, 2001.
- Mirzazade, A., **Azerbaycan`da Çokpartili Sistemin Oluşum Özellikleri**, Bakü, Azereşr Yayınları, 2001.
- "Mühasibat Uçotu Hakkında" Yasa, No: 716 II Q, 29 Haziran 2004, www.maliyye.gov.az
- Narimanov, N., **İzbrannie Proizvedeniya**, Tom 2, Bakü, Azereşr Yayınları, 1989.
- Narodnaya Zemlya**, 28 Şubat 1919.

Nasirov, T., **Borba za Vlast Bolşevikov Azerbaydjana (1917- 1920)**, Baku, Elm Yayınları, 1993.

Naş Put, 7 Nisan 1919.

Nesibov, E., **Siyaset**, Cilt 1, Bakü, Tahsil EİM Yayınları, 2009.

Nesibzade, N., **Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)**, Bakü, Ay-yıldız Yayınları, 1996.

Neumann, S., "Toward a Comparative Study of Political Parties", **Modern Political Parties**, (Ed. Sigmund Neumann), Chicago, The University of Chicago Press, 1956.

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1905 god, Ç-I, Prilojenie.

Ofisi Bulunmayan Muhalefet: Seyyar Siyasi Partiler, 12 Mart 2013, <http://modern.az/articles/35765/1/>

Oçerki İstorii Kommunističeskoy Partii Azerbaydjana, Baku, 1986.

Orucov, H., **Haydar Aliyev ve Azerbaycan`da Milli Siyaset**, Bakü, Doğu-Batı Yayınları, 2001.

Ömerov, V., "Çokpartililik - Demokratik, Hukuk Devletin ve Sivil Toplumun Temel Özelliklerinden Biridir", **Ses Gazetesi**, Sayı 10, 21 Ekim 2011.

Özbudun, Ergun, **Siyasal Partiler**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1979.

Özgürlük (Azadlık) Gazetesi, 13 Eylül 1991.

GRECO`nun 48. Olağan Oturumunda Hazırlanmış Azerbaycan`da Partilerin Mali Şeffaflığının Durumunun Değerlendirme Raporu, 1 Ekim 2010, <http://www.coe.int>

Programnie Dokumentı Musulmanskix Političeskix Partiy 1917-1920 gg., Oxford Press, London, 1985.

Raşin, A.G., **Naselenie Rossii za 100 let (1811-1913 gg.)**, Moskva, Nauk, 1956.

Resulzade, M.A., "Musavat Partisi`nin Kuruluşu", **Azerbaycan Dergisi**, Sayı 167, 1966.

Resulzade, M.E., **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Bakü, Elm Yayınları, 1990.

Rustambekov, Ş., **İz Peçalnogo Proşlogo U/Kavkaz**, No: 7-8, 1935.

Sadıgov, H., **Ermeni Meselesi**, Bakü, Adiloğlu Yayınları, 2012.

Sanisteban, L.S., **Siyaset Biliminin Esasları**, Çev: H. Baratlı, Bakü, Elm Yayınları, 1994.

- Sartori, G., **Parties and Party Systems: a Framework for Analysis**, New York, Essex: ECPR Press, 2005.
- Sbornik Uzakoneniy Raboçe-Krestyanskogo Pravitelstva Azerbaydjanskoy SSR, No: 5, 1920.
- Seyitzade, D., **Azerbaycan XX Yüzyılın Başlarında: Bağımsızlığa Götüren Yollar**, Bakü, Yıldız Yayınları, 1998.
- “Siyasi Partilerde Basitleştirilmiş Mühasebe Kaydının Tutulması Kuralları”nın Onaylanması Hakkında Bakanlar Kurulu`nun Kararı, 30 Ağustos 2013, www.president.az
- Siyasi Partiler Yasası, 14. madde, www.e-qanun.az
- Siyasi Partiler Yasası, 17. Madde, www.justice.gov.az/images/siyasi_partiyalar.doc
- Siyasi Partiler Yasası, 3 Haziran 1992, 20 Nisan 2012 tarihli ilave ve değişiklikler, www.e-qanun.az
- Siyasi Tarih**, Cilt 2, Edt: S. Musayev, Bakü, Bakü Üniversitesi Yayınları, 1998.
- Sovyetler Birliği Kommunist Partisi, Karar ve Yönergeleri, Bölüm 3, Bakü, 1954.
- STK`lar Yasası, 13 Haziran 2000, www.e-qanun.az
- Suleymanova, S.Y., **İstoriya Tyurskix Narodov**, Bakü, Teksil İPP, 2009.
- Süleymanov, M., **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, Askeri Yayınevi, 1999.
- Swietochowski, T., “Atatürk ve Transkafkasya”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı 13, 1998.
- Swietochowski, T., **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988.
- ŞAHVERDİYEV, A., **Trabzon ve Batum Sulh Konferanslarında Azerbaycan Meselesi**, (AMEA Tar.Ens.Basılmamış Doktora Tezinin Avtoreferatı), Bakü, 2004.
- Teziç, Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, İstanbul, Beta Basım, 1991.
- Tuncay, B., **XXI. Yüzyılın Perspektifleri: Azerbaycan`dan Bakış**, Bakü, Azatam Yayınları, 2003.
- Tüzel Kişilerin Kayıt Altına Alınması Kanunu, 12 Aralık 2003, www.justice.gov.az
- Unpelev, A.G., **Politologiya: Vlast, Demokratiya, Liçnost**, Moskva, izd.İnterpaks, 1994.
- Uras, E., **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1976.

Veliyev, İ., Hüseyinov, C., **Azərbaycan`ın Siyasi Partileri ve Sivil Toplum Kuruluşları**, Azərbaycan Ansiklopedisi Yayınları, Bakü, 1995.

Ves Azerbaydjan, Adresnaya i Spravoçnaya Kniga na 1924 g., Baku, 1924.

Veteran Gazetesi, Sayı 27, 2000.

Woodburn, J.A., **American politics: Political parties and party problems in the Unated States**, P. Putnam`s Sons, University of Michigan, 2008.

Yanık, Murat, “Parti Sistemleri ve Türkiye Uygulamaları”, **AÜEHFD**, Cilt 7, Sayı 1-2, 2003, s.271-282.

Znamya Truda, 26 Aralık 1918.

2016 Yılının Azərbaycan`da “Multikulturalizm Yılı” İlan Edilmesi Hakkında Azərbaycan Cumhurbaşkanı`nın Kararı. <http://www.president.az>, 11 Ocak 2016.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı : Mahir Hüseyinli

Doğum Yeri ve Yılı: Azerbaycan/İsmayilli/ 05.06.1992

Medeni Hali: Bekar

Eğitim Durumu:

Lisans Öğrenimi: Azerbaycan Dili ve Edebiyatı

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi:

1. Rusca (iyi)
2. İngilizce (iyi)

İş Deneyimi:

1. Almanya Uluslararası İşbirliği Örgütü
- 2.

Bilimsel Yayınlar:

- 1.
- 2.